

حدائق الوجود آپنجابی شاعری

پانچواں
آپنجابی ادبی
بورڈ لاہور

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

الحمد لله رب العالمین

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

وحدت الوجود
تے
پنجابی شاعری

سیّد علی عباس جلالپوری

(ایم اے فلسفہ گولڈ میڈلسٹ)

(ایم اے فارسی گولڈ میڈلسٹ)

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور

لاہ ائمیرا جہل برے دا چانن لا عقل دا

(میاں محمد بخش)

پہلی گل

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ اپنی پنچویں کتاب پڑھیاراں، سوجھواناں
تے دانش منداں دی خدمت وچ پیش کرن داماں حاصل کر رہیا اے۔
ایس دا موضوع پنجابی ادب دے پڑھیاراں، سوجھواناں، دانشمنداں
کھوجیاں اتے پارکھاں واسطے مدھلی اہمیت رکھدا اے، کیوں جے پنجابی
شاعری دے بہو سارے حقے دیاں ہینہاں ایسے دے پتال وچ نہیں۔

"وحدت الوجود" تصوف دی دنیا وچ ڈھیر پرائی صوفی ریت
اے، پر علاج تے ابن العربی نے ایس فکر نوں نوں سریوں سر جیا اتے
ایس نوں اک زندہ حقیقت دا روپ بنجیا تے ساڈے چستی، قادری، نوشاہی
سہروردی ریت دے صوفیاں ایس اندر لوک ریت شامل کر کے لوکاتی دی
بجھ تے سوجھ نوں ایس نال روٹسایا۔

پنجاب وچ ایہ لہریوں نو لکلی اے۔ ایہو سبب اے کہ ساڈے سارے
شاعراں نہ صرف ایس توں اثر قبولیا سکوں ایس نوں ایس قدر
عام فہم بنا دتا کہ

ماہی ماہی گو کدی میں آپے ماہی ہوتی
رانجھن رانجھن سبھ کوئی آکھے ہیر نہ آکھے کوئی
یا رانجھا رانجھا گو کدی میں آپے رانجھا ہوتی
ہر پنجابی دی زبان تے ہے۔

ایس کتاب وچ پنجاب دے ایس پکھوں نو لکلی پن آپر پروفیسر
سید علی عباس جلالپوری ہوراں بڑے سچے ڈھنگ نال بحث کیتی اے، تے
ایس قدر عام فہم زبان دی درتوں کیتی اے کہ ایس اچھے فکر توں ہری ساری

جانو ہو سکے۔

سید صاحب فلسفے دے ای استاد نہیں سکوں مشرقی علماں دے وی
ڈا ہڈے جانو میں، تے ایہناں ہن تیک پاکستان شرح فلسفے دے اوکھے مسلیاں
تے ایج روشنی گھتی اے کہ اردو دے عام پڑھیاری وی فلسفے دیاں گتھیاں حل
کر سکھن تے گتھلاں کھول سکھن تے ایس کوشش شرح اوہ یقیناً کامیاب
رہے میں۔ پنجابیاں واسطے ایس توں دودھ ہو ر خوشی کہیہ ہو سی کہ ایس پدھر
دی اک علمی شخصیت نے " وحدت الوجود تے پنجابی شاعری " دے موضوع تے
قلم چکھیا تے اپنی مادری زبان دی جھولی نوں دکھ دکھ علماں مال بھرن واسطے
ہو رہی کوشش شرح اپنا مان لوگ حصہ گھتیا۔

ایس موضوع تے لکھن والیاں ایہدیاں گتھیاں سلجھانے دی تھان ہو ر گتھلاں
پان دی کھیل کتی اے، پر پاکستان شرح شید ایہہ پہلی تے کلے کوشش اے
جس توں نہ صرف عام پڑھیاری لکھیا لکھیا اٹھا سکے گا سکوں ایس اوکھے تے
آچے موضوع باے وی پہلی کوشش اے، جدھے لکھن والے نوں آپ
دی ادس دیاں ڈونگھیاں دا علم اے۔ اصل شرح ایہہ کتاب اوہناں کوشش
دا اک حصہ اے جہڑیاں کہ بورڈ پنجاب دی سوجھ، دانش تے سیانپ دے سفر
دی تواریخ ترتیب دین شرح کر رہیا اے تے ایس کتاب نوں ادس سلسلے دی
پہلی کڑی سمجھنا چاہیدا اے۔

ہن کتاب تہاڈے ہتھ شرح اے تے ایہہ فیصلہ کرنا تہاڈے واسطے آسان
ہو دی کہ بورڈ اپنیاں ایہناں کوشش تہاڈے ہتھ کتھوں تیک کامیابی حاصل کر گیا اے۔

سبط الحسن ضنیغ

یکرڑی پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور

۶/۷/۷۷

لکھاری ولوں

وحدت الوجود — حقیقی وجود اکو اے — نولے فارسی و شج ہمہ دست
 (بھ کجہ خدا اے) — تے ہندی و شج ہر میں ہر — (ہر شے
 و شج خدا اے) — کہندے ہن۔ ایہہ مسئلہ دنیا جہان دیاں اکثر تو مالے
 و شج مذہب قدیم توں موجود سی۔ سچی گل تے ایہہ ماہ کہ فلسفے تے تصوف، یا
 سریت دی شروعات ای وحدت الوجود توں ہونے سی۔ آج توں
 ڈہائی تے ہزار ورہے پہلاں کائنات دیاں گنجلال آتے سوج و چار
 کر دیاں ہویاں سو جھواناں نے ایہہ بٹا کڈھیا کہ ظاہری اکھیاں نالے
 بیہڑی کثرت کائنات و شج نظری آندی اے ادہ گڑاے، دکھاوا
 اے۔ ایسے کثرت دے پچھے اگر حقیقی وجود پایا جاندا اے۔ ایسے و چار
 نے چینے، یونان تے ہندوستان و شج سریت نولے جنم دیاں بعض
 لوکاں ایسے وجود نولے اک باشعور ہستی مرنے کے ادسے نولے خدا آکھیا،
 تے مذہب دی بنیہ رکھی۔ خدا دی ذات دے دو پکھ ملنے آتے،
 اک تے ایہہ کہ خدا کائنات توں دکھا اے۔ دوجا ایہہ کہ خدا کائنات و شج

ع: Mysticism: مہتر تے Mystery دا معنی اے بھید۔ سریت جس و شج

سچائی دا بھید ہووے۔ - ۲ Transcendent

ریاچیا ہو یا اے۔ ایسے لئی کائنات تے خدا کو کجھ ہنہ۔ یہودیت، عیسائیت
 تے اسلام دا خدا کائنات توں دکھ اے تے اک شخصیت اے جسٹھے کائنات توں
 اپنی قدرت نال عدم وچوں پیدا کیتا سی۔ تاؤمت، ویدانت تے سہریت
 دا خدا کائنات توں دکھ نہیں تے کائنات اوسے وچوں ایوں نکلی سی
 جویں سوزح وچوں شعاعاں نکلیاں ہنہ یاں مگڑی وچوں جالا
 نکلا اے۔

قدیم یونان وے ایاطی فلسفیاں زینوفینس تے پارمیٹائیس وے
 وجود، چین وے تاؤ، افلاطون وے اشراق، شنکر وے ویدانت تے ابن
 عربی وے وحدت الوجود وچ اک گل دی سانجھ اے۔ ایہناں دا وجود، تاؤ،
 احد یاں برہمن غیر شخصی اے جیہڑا کائنات توں دکھ نہیں۔

پنجابی دیاں صوفی شاعران توں فارسی شاعران تے ہندی بنگالی
 بھگت کویاں آتے ایسے گل دی برتری حاصل رہی اے کہ ادہناں
 وے کلام وچ تصوف وے حوالے نال یونانی اشراق تے بھگتی لہر وے راہیں
 ویدانت دیاں ریتاں جمع ہو گیاں ہنہ، فارسی وے شاعر ویدانت تے
 تے بھگتی لہر توں بے خبر رہے تے بھگت کوئی یونانی اشراق دی ریت
 توں فیض نہ پاسکے۔ ایسے کچھوں پنجابی دی صوفیانہ شاعری توں نوکلا
 تے اچا مقام دتا جا سکدا اے کہ ادہناں دی شاعری وچ مشرق تے مغرب

ط : Immanent

ط : Illumination : باطن وے نور یا روشنی نال حقیقت تک پج جانا۔

ط : One

دیباکے ترنے ریتاں داسنگ میل ہو گیا سی۔

(۱) یونانی سریت تے اشراق

(۲) ہندی دیدانت تے بھگتی لہر

(۳) مسلماناں دے تصوف تے عرفان

یہو گلے اسیں دنیا دی کے ہو ر قوم دی صوفیانہ شاعری دے بارے نہیں
کہہ سکدے۔ پنجابی دیاں صوفی شاعراں دی اسے پہو ملتی دینے دے نکھیرا
کرنے لئی میں تہاں ریتاں دا ویروا کر کے ایہناں دے سانجھے اصولاں
دی روشنی وچ پنجابی دی صوفیانہ شاعری نوں سمجھنے تے بھاؤن دا
ترلا ماریا اے۔

میں اپنے سبھی تے سید سبط الحسن ضنیغیم ہورال دے مہنگر گزار ہاں جنھاں
میرا سٹھ ودھایا تے قدم قدم تے مینوں ساہی دتی، اوہناں دے آہر
تے اچھ بناں نہ میں ایہ کتاب لکھدا تے نہ اسے نوں چھاپنے دا کوئی
سو تراوی بچھ سکدا۔

علی عباس جلالپوری

۱۱ فروری ۱۹۶۶ء

تاریخی چھوڑ

نراد سی پودھری لکھدے بنے :

” پنجاب دریاواں دا دیس پنجاب جسے نوے پرانے زمانے وچ سپت سندھو (سائن دریاواں دا دیس) کہندے سن، نہ کدی آگے ہندوستان دا حصہ رہیا سی تے نہ بنے ہندوستان دا حصہ ہے۔ جغرافیائی پہلو نال ایسے واسمندھ مشرق وسطیٰ دے مشرقی علاقے نال ہے تے تہذیبی لحاظ نال دی ایہہ مشرق وسطیٰ نال تعلق رکھدا سی۔ مشرق وسطیٰ دے ڈانگری تے داہی جی کرن والے لوکی پنجاب وچ آباد ہو گئے سن۔ پنجابیوں دا قدرتی رخ مغرب دی طرف سی جس نال ایسے تجارتی رشتے دی موجودگی ہے۔“

ایسے گل وچ کوئی شک نہیں کہ پنجاب جغرافیائی نسل تہذیبی تے لسانی پھالے توں کدی وی ہندوستان دا حصہ نہیں رہیا۔ اشوگ یا اکبر جیہاں سے بادشاہاں تے انگریزاں دے عہد وچ ایہہ علاقہ سیاسی پہلو نال ہندوستان وچ شامل ہو گیا سی پر ایسے دی اپنی مستقل تہذیبی سماجی تے لسانی حیثیت قائم رہی تے آج وی قائم ہے۔ ایسے بارے ایسے کھل کے گل کرنا چاہوندے ہاں۔

علمائے آثارِ قدیمہ نے دراوڑی تمدن توں جیہڑا کوہستان شوالک توں لے کے دریائے تپتی تیکر تے کوئٹہ توں لے کے پیکانیر تے کاٹھیا واڑ تیکر پاراں سو مربع میل آپر پھیلایا ہو یا سی ہڑپائی تمدن دا نام دتا ہے، ایسے تمدن دے دو

دوڑے گڑھ ہڑپا (ضلع ساہیوال، مغربی پنجاب) تے موسخو ڈرو (ضلع لاڑکانہ، سندھ) سنے۔ اینہاں توں علاوہ چنے ہو ڈرو (ضلع نواب شاہ) شاہی ٹمپ (دادئی کچھ مکران)، روپڑ (مشرقی پنجاب) رنگ پور، ہالار (کاٹھیا واڑا کالی بنگن) (راجستان) دے شہراں دا تعلق وی ایسے تمدن نال ہے۔ آمری، کوٹ دیکھی تے چولتان دیاں بستیاں وی ایسے تمدن دیاں لگلاں سنے۔

سر مورٹی مرویلر دے خیال دے مطابق دراوڑی تمدن دا زمانہ ۲۵۰۰ ق م توں ۱۵۰۰ ق م تیکر ہے۔ سر جان مارشل کہندے ہن کہ ایہہ تمدن ۳۲۵۰ ق م — ۱۷۵۰ ق م دیاں صدیاں وچ پھل پھل رہیا سی۔ آج کل دی کھوج دے مطابق ایہہ زمانہ ۲۳۰۰ ق م — ۱۷۵۰ ق م دا بھیا جاسکدا ہے۔ ایسے کھوج نال دو گلاں اُجاگر ہون دیاں ہن۔

۱ - ہڑپائی تمدن مصر تے عراق دیاں تمدناں توں بہوں دڈے علاقے وچ پھیلیا ہویا سی۔

۲ - ہڑپائی تمدن زروں ملکی سی تے اپنے مستقل تاریخی ارتقا نال صورت وچ آیا سی۔

ایہہ گل وی ثابت ہو چکی ہے کہ ایسے تمدن دا سبندھ صدیاں تیکر عراق نال قائم رہیا۔ گارڈن چائلڈ تے کہندا ہے کہ ہڑپائی تمدن دے تجارتی رشتے مغرب وچ مصر تے مشرق وچ ترکستان نال وی ہو گئے سنے۔ ادسے تجارتی راہ آتے جہڑی ایران تے عراق توں جاندی سی کارواں سرائے علی مراد، کوئٹہ، نہنگ خان، ڈبرکوٹ، (لورالائی) میھی (جھلانوال) سٹ کاگرن ڈور (مکران) دیاں بستیاں دے کھنڈر ملے ہن۔ ہڑپا تے موسخو ڈرو دی کھدائی توں پہلاں آثار قدیمہ دے سوجھوان سیریا (عراق)

تے مصر کے تمدن نول قدیم ترین بھدے سن، ہڑپائی تمدن دی شکل صورت سامنے آتی
تے شروع وچ ایسے نول سمیرا بے تمدن دی اک ٹینگہ منے لیا گیا تے ایہہ فرض کیتا گیا کہ
سمیری قوم دے کچھ قبیلے دادی سندھ وچ آگئے سن پر سن ایہہ گل ثابت ہو چکی ہے کہ
ہڑپائی تمدن مصر، سمیرا تے چین نال دنیا دا اک قدیم ترین تمدن ہے۔

پاکستان وچ قدیم پتھر دے زمانے دے اکثر آثار مغربی پنجاب وچ ملے ہن، ڈی ٹیرا
تے پیٹرسن نے سطح مرتفع پوٹھوہار وچ برصغیر ہندوپاک دے سب نول پرائے پتھر دے
نوکار رچھال تے ہتھیاراں دا کھوج کڈھیا ہے، ایہناں نول ماقبل سولے دا نام دتا
گیا ہے کیوں جو اوہ دریائے سولے دی گزرگاہ دی کھدائی نول نکلے ہن تے قدیم
پتھر دے زمانے نال تعلق رکھدے ہن۔ ایہناں پتھر دیاں رچھال نول پتہ لگا ہے
کہ آج نول چار لکھ ورہے پہلاں ایسے علاقے وچ قدیم پتھر دے زمانے دا انسان موجود
ہے۔ ہندی گھب تے ڈھوک پٹھان دے لاگے دریائے سولے دے اک معادن
دریائے سیل دی گزرگاہ وچ بفر دستے دے پتھر دے ہتھیار ملے ہن۔ ۱۹۲۳ء وچ
ای، جی لیوس نے سواک وچ جہڑے آثار ڈھونڈ کڈھے سن اوہ مسیح دی پیدائش
نول چار لکھ ورہے پہلاں دے ہن۔ ایہناں رچھال تے ہتھیاراں نول معلوم ہویا
ہے کہ قدیم پتھر دے زمانے دی پتھر دے ہتھیار تے رچھ گھڑن دی صنعت خالص
ملکی سی۔ وچکار لے پتھر دے زمانے وچ تیرکمان ایجا دیتے گئے سن تے پتھر دیاں
ٹنگڑیاں وچ چھیک کر کے دستی کھاڑے دی بناٹ گئے سن۔ ایسے نمونے دے ہتھیار

ڈاکٹر پروفیسر پلیم (ٹرین یونیورسٹی) نے پوٹھوہار وچ انسان دے دوڈکیاں دے اتی آثار دا
کھوج کڈھیا ہے جہڑے آج نول اک کروڑ ورہے پہلاں دے ہن۔ اوہناں ثابت کیتا ہے کہ
پہلا انسان افریقہ یا جاوا نول نہیں سکوں ایسے علاقے وچ حاضر ہویا سی جس دا نام اوہناں
نے پنجاب بسکس رکھیا ہے۔ (پاکستان ٹائمز، ۱۵/۴/۶۰)

کھرتے روہڑی توں ملے ہن۔ چھ ہزار قبل مسیح نوں پاکستان دے شمال مغربی حصے
 وچ پتھر دے زمانے دا تمدن ٹیسی اُتے پُج گیا سی۔ ایسے دے اخیر وچ تانبے دا
 درتارا ہون لگ پایا جھوں تانبے تے کانسی دی تہذیب دنی بنیہ رکھی گئی۔ ایسے نوں
 منقش ظروف سازی دی تہذیب وی کہندے ہن جس دے آثار کوٹ دیکھی توں ملے
 ہن جہدا زمانہ ۲۸۰۰ - ۲۶۰۰ قبل مسیح دا ہے۔

نویں کھون دے مطابق برصغیر ہند پاک دے سب توں پرانے و نیک آسٹریلانی حبشی
 یا ڈوی حبشی نسل دی مشرقی ٹینگھ سن تے دراوڑاں توں پہلاں ایتھے دسدے
 سن۔ جی آسٹریلانی جنہاں وچ سالو من جزیرے دے لوکی دی شامل ہن اذقی حبشیاں
 جہا منہ مہاندرا رکھدے ہن۔ ایہناں وچ آسٹریلیا دے اصل و نیک دی شامل ہن
 جنہاں توں ایہ ترکیب بنی سی۔ نیوگنی، جو جے میلانیشی جزیریاں دے باشندے
 سیلان دے وڈا، تسمانیہ تے پاپوا دے لوکی دی ایسے گروہ مال سمبندھ رکھدے ہن
 چھوٹا ناگپور دے منڈا قبیلے دی آسٹریک بولی بولدے ہن۔ ہندوستان تے پاکستان
 دے خانہ بدوش قبیلے بواریا، گگرٹے، گلیے، اوڈ، کنجر، ڈوم، نٹ، مینا، سانی،
 چڑھی مار، پاسی وی آسٹریلانی حبشی نسل دیاں لگراں ہن۔

بکرہ روم دی نسل دے قبیلے ۲۹۰۰ ق م دے نیڑے تیریٹے درہ بولان
 دی راہیں سندھ دی دادی وچ داخل ہوئے، تاجیک، ارمنی، یونانی، اطالوی تے
 ہسپانوی وی ایسے نسل دے ہن، ایہ اوہ زمانہ کی جڈے پنجاب وچ دریاواں دی
 کدھی اُتے خوراک اکٹھی کرن دی تنہاں خوراک پیدا کرن دی ابتداء ہو چکی سی۔
 آؤن دالیاں وی داہی سچی شروع کر دتی، اوہ آسٹریلیائی حبشی نسل وچ گھل مل
 گئے جس توں دراوڑی نسل تے جنم لیا۔ آج کل مدراس، حیدرآباد، چھوٹا ناگپور
 تے مدھیہ پردیش وچ ایہناں دراوڑاں دی اولاد آباد ہے۔

دراوڑاں دے تمدن دے آثار ہن تیکر ۵، بتیاں دی کھدانی دچوں برآمد ہو
 پکے ہن تے پنجاب، سندھ، بلوچستان وچ اجے دی سیکڑے ٹبے دیاں ہویاں
 شہراں دی یادگار موجود ہن، پھلے دناں وچ تھریاں پولستان (بہاولپور ڈویژن) دے
 دریا ہاکڑا (ہندوستان وچ ایس نوں گھگھر کہندے ہن) دی گزرگاہ نوں کھویا گیا تے
 کئی کوٹاں تے بتیاں دے کھنڈر ملے ہن۔ صرف فورٹ عباس دے لاگے دوسو دے
 قریب تاریخی بتیاں دا نشان ملیا ہے۔ کہندے ہن کہ دیداں وچ جہڑے دریا
 سرسوتی دا ذکر آیا ہے اوہ دریاے ہاکڑا ہی ہے۔ آج کل ایہہ علاقہ ویرانے بیابان
 نظری آندا ہے، پر اک زمانہ اجہا دی سی جڈں ایس وچ دریاے ہاکڑا زور شور
 نال وگدا سی تے اس دی کھنڈر اتے بیلاں تیکر ہرے بھرے کھیت پھیلے ہوئے
 سن۔ آب پاشی توں کم لیا جاندا سی تے سارے علاقے وچ گھنٹی دستوں سی۔ ایہناں
 کرائواں دا سماج ہرٹاپا، کالی ٹنگن تے موہنجو دڑو دے تمدن دی اک ٹینگھی سی۔
 ایہناں کھنڈراں توں ہرٹاپا تے تمدن دے ارتقاء دا نشان ملدا ہے۔ ایہہ سارا علاقہ
 ظروف سازی دا وڈا گڑھ سی۔ ہرٹاپا سے بھٹیال لگیاں ہویاں سن جنہاں وچ تانبہ
 پگھراندے سن۔ اک ہزار قبل مسیح نوں دریاے ہاکڑا خشک ہو گیا تے دستوں دا
 نام نشان مٹ گیا۔

ہرٹاپا تے موہنجو دڑو دیاں کھنڈراں توں عظیم دراوڑی تمدن دا پتہ لگا ہے
 میجر جنرل الگزنڈر کننگھم نے جہڑا محکمہ آثار قدیمہ دا پہلا ڈائریکٹر سی ۱۹۲۲ء وچ ہرٹاپا
 دے شہر دا کھوج لایا۔ سر جان مارشل نے موہنجو دڑو، ہرٹاپا تے چنے ہو دڑو
 دی کھدانی کرائی۔ اس نے ہندوستانیاں نوں محکمہ آثار قدیمہ وچ بھرتی کیا۔
 آر۔ ٹی۔ بیسزجی نے موہنجو دڑو دے کھنڈر ڈھونڈ کڈھے۔ پنڈت ایم ایس واس
 نے ہرٹاپا تے موہنجو دڑو دی ہور کھدانی کرائی۔ اینے جی محمدار نے امری دے

کھنڈر دریافت کیتے۔ تقسیم ہند توں گروں پاکستان دے محکمہ آثار قدیمہ نے کھدائی داکم جاری رکھیاتے کوٹ دیچی تے پولستان دیاں بستیاں جنہاں وچ درادڑی تمدن دے آثار ملے ہن سا منے آیاں۔ امریکہ، فرانس تے اطالیہ دے ماہرین دوی کھدائی داکم کردے رہے۔ سر آرک ٹین نے ڈبر کوٹ تے کئی دے کھنڈراں دا کھوج لایا۔ ۱۹۵۰ء وچ پروفیسر سٹوارٹ پگٹ نے بلوچستان دے آثار آتے اپنی بہوں ملی کتاب "ما قبل تاریخ داہند" لکھی۔ ۱۹۵۸ء وچ اک فرانسیسی عالم جے ایم کمال نے بلوچستان وچ کھدائی کردائی جس دے ڈیکارڈی نے سراب دی وادی وچ انجیرا تے یاہ ڈمب دیاں بستیاں دا کھوج کڈھیا۔ درادڑی تہذیب تمدن دی دریافت توں پہلاں تاریخ دان برٹنر ہندوپاک دی تاریخ دی شروعات آریاں دی آمد توں کردے سٹے، پرتھو پانی تمدن دی دریافت نال ایہ دعویٰ غلط ثابت ہو گیا ہے۔ ڈاکٹر ایٹورا ٹوپا لکھدے ہن۔

"پچھلیاں سالوں وچ قدیم ہند دی روایتی تے نسلی تاریخ ہندوستان وچ آریاں دی آمد توں شروع کیتی جاندی سی۔ خیال ایہ سی کہ آریاں ہی ہند وچ تہذیب، نژاد تے فلسفے کے آئے سن تے اوہناں ہی مذہبی، اخلاقی تے سماجی قدراں توں ایسے ملک وچ رواج دتا سی پر ساڈے سے جہڑی کھوج قدیم ہند دے بارے کیتی گئی ہے اوکے نے آریاں دے ایسے چھوٹے دعوے توں جھوٹھا ثابت کر دکھایا ہے۔ ۱۹۲۲ء وچ ایسے آریائی نظریے دا خاتمہ ہو گیا تے درادڑی تہذیب دی برتری تے اہمیت دا ثبوت ملے گیا۔"

نویں کھوج نے درادڑاں دے تمدن دی برتری ہی ثابت نہیں کیتی سکوں

ایسے گل و انکشاف دی کتنا گیا ہے۔ جہاں تمدن جسے نوے ہندی آریائی دانام دتا جاندا ہے دراوراں دی ہے دینے ہے۔ دراوراں تہذیب تے تمدن نے آریاں نے مذہب دیومالا، اخلاق، کلا، زبان، رسم و رواج تے سوج آتے انٹ اثرات چھٹے ہن۔ ایسے گل و ایروا کرن توں پہلاں دراوراں تہذیب تے تمدن دا کھل کے ذکر کرنا ضروری ہے۔

دراوریاں تمدن شمالی مغربی علاقیاں پنجاب، گندھارا، سندھ تے تہذیبی ارتقاء دا آخری مرحلہ سی جس دا سلسلہ پھرے قدیم زمانے تیکر جا سچدا ہے۔ گھٹ توں گھٹ چھ ہزار ورہے پہلاں پنجاب تے سندھ دیاں دنیکاں نے واہی بھی شروع کردتی سی۔ جدوں بحیرہ روم دی نسل دے لوکی ایہناں علاقیاں وچ آئے دریاواں دی کدھی آتے بستیاں آباد ہو چکیاں سن تے، سچائی دی ابتداء ہو چکی سی۔ ۲۴۰۰۔ ق م تیکر چارے پاسے کھیت تے دستوں کھل گئی سی۔ دراوراں کنٹرک تے جواں دیاں دو وڈیاں فصلوں اگا دندے سن۔ ایہناں دے دانے کھنڈراں وچوں ملے ہن۔ چاول، سن، گنا، تیل، کڈھنے آلے بیج، جوار، باجرہ تے مٹر وی گڈے جاندے سن۔ دنیا دی تاریخ وچ چاول اگا دندے دی سب توں پہلی شہادت ہڑپا توں ہی ملدی ہے۔ ایسے طرحاں کپاہ بھرتے تے اوستوں سوتر دا کپڑا بننے دی شروعات دی پنجاب وچ ہی ہوئی سی۔ یونان دا موبرخ، ہیروڈوٹس اپنی تاریخ وچ لکھدا ہے:

” ہند وچ خود رو رکھ ہوندے ہن جہاں آتے ان دا پھل

India (دانا نام یونانیاں رکھیا سی، ایہہ نام دریائے سندھ
 Indus) دے نام آتے رکھیا گیا سی، ایرانیاں تے عرباں میں ہند تے سندھ
 دی تفریق کیسی سی،

لگدا ہے۔ ایہہ اُن بھٹیاں دی اُن توں بہوں سرس تے دودھیا
ہندی ہے۔ ہند دے لوکی ایسے رکھ دی اُن دے کپڑے
بندے ہن۔

ہندیوں ہندیوں کپاہ تینے، دینے، کتنے تے بننے دی صنعت قائم ہو گئی
ہر پتا دے آثار و شح کچھ رنگ دار پارچے دی ملے ہن جنہاں توں ہی ہوندا اے
کہ دراوڑ رنگنے و افن دی جاندا سنے۔ مہراں اُتے کھدی ہونی پترکاری توں معلوم
ہوندا ہے کہ اوہ بہوں ملام تے نفیس کپڑا بندے سن۔ جدوں عاتہ تے کپاہ ملکی ضرورت
توں دودھ مقدار پیدا ہون لگ پئی، دراوڑ اوہناں توں دساور بھیننے لگ پئے۔
اوہناں دیاں جنساں، سوتر تے کپڑے نال لڈیاں ہوئیاں کشتیاں عراق تے ایران توں
جانداں سن۔ ایس لئی ہر پتا تے موٹو ڈرو لینے دین دے وڈے گڑھ بن گئے سن۔
دراوڑ گال، داند، مہیں، بھٹیاں بکریاں تے گکڑیاں پالدا سن۔ اوہناں دی
کھیتی باڑی دے سماج و شح داند تے مہیں توں مڈھلا مقام دتا جا سکدا ہے۔ داند توں
گڈیاں و شح جگڑ دے سن۔ مہیں دا گھیو دودھ اوہناں دی من بھاندی غذا سی۔
ال چلان دا رواج عام نہیں سی ہویا کہی نال بھوئیں پھول کے چھٹے نال بوائی کر دے سن
دریا وچوں کھال کڈھ کے رڑ پچی جاندا سی۔ بھوئیں سارے پنڈ دی سانجھی ملکیت
سمجھدے سن۔ آج دی ساڈے پنڈاں و شح شاملات ایسے سانجھ توں یادگار ہے۔
ہر پتا دا شہر بہوں گھنی آبادی والا سی تے تجارت دا گڑھ سی۔ ایسے دیاں کھنڈراں
توں معلوم ہوندا ہے کہ دراوڑ شہراں توں اُسا دیاں ہویاں منصوبہ بندی کر دے سن۔
گلیاں چوڑیاں رکھدے سن، ہر مکان نال غسل خانہ ہوندا سی جہدا پانی چھتیاں تویا
نالیاں وچوں ہو کے اک پختہ ٹوٹے و شح گردا سی تے اوتھوں گلیاں دیاں بدر رواں
و شح جاندا سی۔ غسل خانے پچیاں اٹاں دے بناوندے سن۔ پانی دے نکاس دے

طریقے تو پتہ لگدا ہے کہ ادھان دا بلدیاتی نظام بڑا عمدہ سی۔ ایسے کھنڈوں ادھان دے
 شہر مصر تے عراق دے وڈیاں شہراں اُرمفس تے اشور اتے برتری رکھدے سن۔
 ہڑپا اوس کے داسب توں وڈا شہری۔ لاہور تے ملتان دے دچکار ریل دی پٹری
 دچھائی گئی تے مورکھ بے سمجھ ٹھیکے داراں نے ہڑپا دیاں کھنڈراں دا ملہ پٹ پٹ کے
 پٹری نال ڈھیر کر دتا جس توں بہوں ملے تاریخی آثار مٹ گئے۔ ہڑپا دی کھدائی توں
 پتہ لگا ہے کہ ایہہ شہر نو داری اُساریا گیا سی تے نویں مکان پُراںیاں مکاناں اُتے
 ہی چاہڑہ لیندے سن۔ ایسے شہر وچ اک گورستان دی ملیا سی جس دیاں کھوپڑیاں
 توں ایہہ گل معلوم ہوتی ہے کہ ایجھے بجز روم دی نسل تے آسٹریلانی حبشی نسل دے
 لوکی وُسدے سن۔ ہڑپا وچ کھلے ہزار سن جنہاں وچ پرچون آ لے بہندے سن جویں
 اُجکلے ساڈیاں ہزاراں وچ بہندے سن۔ مکاناں دے لاگے جنس دا ذخیرہ کرن لئی
 مودی خالے بنواندے سن جس توں شہراں دے سوکھے ہون دا ثبوت ملدا ہے۔ ہڑپا
 وچ اک بہوں وڈا مودی خانا ملیا ہے جیہڑا ۱۵۰ x ۵۶ فٹ چوڑا ہے۔ ایسے وچ
 مایے دی اکھی کیتی ہوئی فصل ڈھیر کیتی جاندی سی۔ شہر دے چارے پائے اٹاں
 لکان دے آدے ملدے سن۔ مکاناں وچ کچیاں تے کچیاں دونوں اٹاں درتیاں
 جاندیاں سن تے چنائی وچ ردا لاون دا طریقہ ادھوسی جیہڑا اُجکلے ساڈیاں پنڈاں
 وچ چالو ہے۔ شہر دا انتظام ایجھے حاکماں دے ہتھ وچ سی، جیہڑے پڑہت دی
 سن۔ حاکماں دی بیٹھک لئی وڈے کمرے بناٹے گئے سن جیویں ساڈیاں پنڈاں
 وچ پنچائت گھر بناٹے جاندے سن۔

دراوڑ بڑے امن پسند تے ساو لوگ سن۔ کھنڈراں دچوں کانی تے تانبے دے
 چھوٹے چھوٹے ستھیاں ملے جنہاں توں پتہ لگدا ہے کہ ادھہ بھیر وکاس تے جنگ پسند
 نہیں سن تے چپ چپتے واسی جی تے پنج بیواں وچ رچھے رہندے سن۔

دوبھے دیاں شہراں اُتے حملے نہیں کئے کرف۔ نہ بھیاں بھیاں گلاں اُتے بھنڈی
 پاؤندے سن۔ ایسے پکھوں دی ادھ مصر تے عراق دیاں قدیم باشندیاں توں دکھرے نظر
 آوندے سن۔

دراوڑاں نے واپی بھی نال دپار دج دی بڑی ترقی کیتی کی۔ ادسے دسے دسے
 سمیری، یونانی تے رومی ریشم کت کے ادسے دسے کپڑے بندے سن۔ سوتر وادی
 سندھ توں تے ریشم چین توں منگایا جاندا سی۔ دراوڑ مجھدے تے گننے دیاں پھلاں
 توں رنگ تیار کر کے اپنے کپڑے رنگدے سن۔ آج دی پالیاں پنڈاں دج
 پھلے کاریاں تے سالوسلاریاں نوں ایسے طرحاں رنگیا جاندا ہے۔ دراوڑ سن دے کپڑے
 دی بندے سن۔ ظاہر ہے کہ کپڑے دیترن تے بیون دافن دی دجوری۔ اچکل
 پنجاب دیاں بعض پنڈاں دج پینڈو کھدر دا گڑا تا لاؤندے سن جیہدا چاک سینے
 اُتے ہوندا ہے تے کپڑے دی گھنڈی نال بند کیتا جاندا ہے۔ ایہہ گڑا دراوڑاں توں
 ہی یادگار ہے۔ دوجی ددی صنعت بھانڈے بناؤن تے مہراں اُتے چتر کاری کرن
 دی سی۔ مٹی دے بھانڈے چک اُتے بناؤندے سن، جویں اچکل ساڈے کھار بناؤندے
 سن۔ ساڈیاں پنڈاں دے مٹی دے بھانڈے، گھڑے، گنے، چاٹیاں، مٹ، صحنکاں
 ہانڈیاں، ڈولے، دور، مہجراں ادسے دسے توں بندے آ رہے سن۔ گلیاں بھانڈیاں
 اُتے چتر کاری کر کے ادھناں نوں آدی دج پکا لیندے سن۔ ایہہ چتر کاری کالے،
 بدامی تے کیسری رنگاں دج کیتی جاندی سی۔ اکثر پتلے دے پتر تے چدے ہوئے
 مور دے چتر بناؤندے سن۔ دراوڑ لوہے دا درتارا نہیں سن جاندے، ایسے لہی
 ہڑپائی تمدن توں کانسی دا تمدن دی کہیا جاندا ہے۔ ادھ کانسی تے تانبے دے
 بڑے سوہنے بھانڈے، رچھ تے روز دی درتوں دیاں بھیاں بھیاں چیزاں
 بناؤندے سن۔ ہڑپا توں دکھ موہنجو دڑو، آمری، کوٹ دیکھی، منڈی گاگ، کلے

گل محمد دیاں بستیاں وچ دی تانبے تے کانسی دے بھانڈے تے زچھ ملے ہن بہناں
 وچ کانسی دے گلہاڑے، آرے، چھینیاں، اُسترے، مھریاں، رندے، زمبیاں
 شامل ہن۔ دراوڑ کانسی دے بہوں سوہنے پتلے پتلیاں دی ڈھال دے سن۔ ایہناں
 وچ مہیں، بھیدو تے نچن آلی گڑی دے بُت بڑے خوبصوت ہن۔ کانسی تے
 تانبے توں دکھ سونے چاندی، ہاتھی دند تے سنگ توں تراشے ہوئے زیور تے آرائش
 دا دوجا سامان وی بلیا ہے۔ اوہ عقیت دے منکے دی تراش دے سن تے اوہناں اتے
 اپنی زبان دیاں علامتاں کندہ کر دے سن۔ عورتاں دیاں ٹوماں وچ سونے چاندی
 کانسی، تانبا، عقیت، ہاتھی دند تے سنگ دے بنے ہوئے کنگن، کڑے، چھاپاں
 ہار، نتھ، ننگ دے کل، گلوبند، حمیلاں، بولے بنیسر، جھومر ایسے خوش وضع
 ہن کہ اوس سے دیاں دوجیاں تمدناں وچ اوہناں دی نظیر نہیں ملدی۔
 دراوڑ ٹوماں وچ بہوں ملے پتھر وی جڑ دے سن۔ تانبے توں رگڑ کے آئینہ بناؤں
 سن۔ ہاتھی دند تے ہڈی دیاں تراشیاں ہویاں مرمے دایاں تے سُر محو
 دی ملے ہن، پتی توں بنائے ہوئے قاشتق بہوں سوہنے ہن۔ شہراں دی
 کھدائی توں گرم سالہ، تیل، رنگ، کون، کوڈیاں تے سکھ دی ملے ہن۔
 سیپ دیاں مہراں تے پیالیاں اتے پھلاں دیاں پتیاں، صلیب، دل تے
 اکھاں دے نقش نظری آوندے ہن۔ لال پتھر توں تراشے ہوئے خوبصوت بُت
 وی کھدائی توں ملے ہن۔ ایہہ یونان تے روم دے تمدن توں دو ہزار ورہے
 پہلاں دے ہن۔ فیروہی خوبصورتی وچ ایہناں ملکاں دیاں بُتاں تے پتلیاں
 توں گھٹ نہیں سن۔ مہامیا یا دھرتی مائی دے بُت وی اوہناں دی کلا

دے سندر نمونے ہن۔

ہر پاتے موہنودرو دیاں کھولیاں دپوں دو سو مہراں ملیاں ہن جنہاں اُتے
اکثر ڈنگراں دی صورت شکل کھدی ہوتی ہے۔ ایہناں وچ وڈے گٹ آے ساٹھ
مہیں، گینڈے، ہاتھی، شیر، مگر مچھ دے نقش ہن جنہاں توں سہی ہوندا ہے کہ
اوں کے ایسے علاقے دی آب ہوا گرم مرطوب سی تے چارے پاسے گھنے جنگل ہن
جنہاں وچ ایہہ جانور کھلے ڈلھے بھوندے پھرے ہن۔ مینہ وی زچ لہندا سی۔
مہراں نرم پتھر دیاں بنایاں جان دیاں ہن۔ فیرا وہناں توں اگ اُتے رکھ کے
پکا لیندے ہن۔ ایہناں مہراں اُتے دراوڑاں دی لپی کھدی ہوتی ہے جہرے
آجے تیکر بڑھی نہیں جاسکی۔ ایسے نامعلوم لپی دیاں دو سو پنجاہ ملامتاں ملیاں
ہن۔ ایہہ لپی کیریا دی پیکانی تے مسردی ہیر و غلیفی توں دکھری ہے۔
بنی لال دے قیاس دے مطابق دراوڑ بچے توں کھتے پاسے لکھائی کردے
ہن۔ آثار قدیمہ دے عالم کہندے ہن کہ ایہہ مہراں تنوید دی طرحاں گل وچ
لٹکاؤندے ہن یا ڈولیاں نال بھندے ہن۔ جس طرحاں اُجکل پنڈاں وچ
جٹ بھندے ہن۔ عراق دیاں شہراں اُار، کیش تے تل عمارہ دیاں کھولیاں
وچ دی ہر پانی مہراں ملیاں ہن جس توں ایہہ گل ثابت ہو گئی ہے کہ دوہاں
مُلکاں وچ تجارت ہوندی سی۔ ۲۳۸۰ ق م وچ کیریا تے اکاؤ دے بارشا
سارگن دیاں پیکانی لپی وچ لکھیاں ہویاں کچھ لکھتاں ملیاں ہن۔ سارگن
نے ملوہہ تے مکن قوم نال اپنی تجارت دا ذکر کیا ہے۔ سو مھواناں دے خیال
وچ ملوہہ تے مکن توں مراد سترھ تے مکران دے وینیک ہن۔ ایہہ تجارت
دریائی تے سمندری راہ تے ہوندی سی۔ ہر پاتے موہنودرو دے شہر کشتیاں
وچ سامان لہ کے عراق لے جاندے ہن۔ ایہناں گلاں توں سہی ہوندا ہے

137046

کہ درادڑاں داہی پچی تے صنعت حرفت وچ بڑی ترقی کیتی سی۔ اوہ ظروف سازی اُساری
 پارہ بانی، جہرکئی، زیور گھڑن، دھاتاں ڈھالنے، بت سازی، کپڑے سینے، ننگینے بناؤن
 کپڑے رنگنے، اٹاں لکاون، پتھر گھڑن تے بیڑیاں بناؤن دیاں صنعتاں وچ ماہر
 سن۔ ہر پٹے توں توں لے جہڑے وٹے ملے ہن اوہ اکو وزن لے ہن جس توں
 ہسی ہوندا ہے کہ اوہ ناپ توں تے پنج سو ہار لے کھرے سن۔

زرعی انقلاب توں مگروں مصر تے سمیریا دی طرحاں پنجاب تے سندھ وچ
 جہڑا سماج بنیا اوس دی بنیہ مادری اصول آتے رکھی گئی سی۔ ایس دی بنیہ وچ
 عورت نوں مرد توں برتری تے سرداری حاصل سی تے اوہ بتر لے مال سماج دا
 دی محور بن گئی سی۔ پتر دھیاں پیو دی تھاں ماں لے ساک ناں پھانے جانے
 سن تے املاک دی وارث دھی ہوندی سی۔ انسانی سماج لے ایسے سمے بار آوری
 دامت ہر پاسے پھیل گیا۔ مذہب، اخلاق، رہتل، ادب تے کلا دی اُساری
 ایسے مت آتے کیتی گئی تے بندیاں لے سارے ترے بھوئیں دی بار آوری توں
 قائم رکھنے لئی وقف ہو گئے۔ بھوئیں دی ککھ دچوں بڑا گدی سی ایسے لئی اوس توں
 دھرتی مانی یا مہاتیا بنا کے پوجن لگ پئے۔ عراق دی دیوی عشتار، مصر دی ائیسس
 فیقیہ دی عشترتی تے یونان دی افرو داتی دھرتی دیویاں سن جنہاں لے سامنے
 اوہناں لے شوہر یا محبوب کوئی شے نہیں سن۔ ہر پٹا وچ اجیاں مورتاں ملیاں ہن
 جہڑیاں سر جان ماٹل لے خیال وچ دھرتی دیوی دیاں ہن۔ بھوئیں دی زرخیزی
 توں بحال رکھنے لئی مندریں وچ دیو داسیاں رکھنے تے ننگ دی پوجا دا رواج

۱۔ Matriarchal

۲۔ Fertility Cult

ہو گیا۔ لوکی اپنی کچھ پتھریاں مندران لئی وقف کر دیندے سن۔ ایہناں نوں دھرتی
 دلوں دیاں داسیاں کہیا جاندا سی۔ ایہناں نال پڑہت تے یا تری ساگم کرے سن۔
 ساگم تے فصلوں، گنوں دے عمل نوں اکو پتھریاں بھدے سن تے کہندے سن کہ مندران مٹج
 ساگم کون نال بھومیں دی زرخیزی دودہ بانڈی س۔ ہڑپے وٹج پختے دایاں گڑیاں
 دیاں بہ پڑیاں مورتیاں منیاں سن اوہ ایہناں دیو داسیاں دیاں سن۔ بار آوری دے
 مت وٹج لنگ تے یونی دی پوجا کیتی جانوں سی۔ ہڑپے توں چوٹے دے پھرے بنے
 سوٹے لنگ ملے ہن جہڑے یونی آتے نصب کیتے گئے سن۔ ایہ جیسے ساگم دیاں علامتاں
 بن۔ بعض مہراں آتے صلیب دا نشان کھوڑا گیا ہے۔ صلیب مصر قدیم وٹج دی
 لنگ یونی دے ملنے دی علامت سی تے لوگ تترک دے طور تے ایس نوں اپنے گل وٹج
 لنگاؤندے سن یا ڈویاں نال بھدے سن۔ دراوڑاں وٹج لنگ پوجا دا رواج عام سی،
 ایسے لئی آریاں نے اوہناں نوں لنگ دے پجاری اکھ کے پھکر کیتی سی۔ دراوڑی
 مذہب دی اک نوٹھی گل اوہناں دی ارواح پرستی سی۔ اوہناں دا خیال سی کہ بندے
 دی روح اوس دے خاکی بدن نوں چھڈ کے پھنواں ڈنگراں تے رکھاں وٹج چلی
 جاندی ہے۔ ایس لئی دراوڑ ایہناں نوں مقدس جاندے سن۔ اوہناں دیاں خوبصورت
 مہراں آتے کئی پھنواں تے ڈھوراں دے نقش کھدے ہوتے ہن۔ مورتے پیلے
 دے رکھ دے نقش مٹی دیاں پکیاں بھانڈیاں آتے دی نظری آؤندے ہن۔ دراوڑ اک
 قسم دی پراسرار کتی یا توانائی دے وی تامل سن جس نوں اچکل "مانا" کہیا جاندا
 ہے تے منڈا قبیلے وٹج "بونگا" دا نام دتا گیا ہے۔ ایس توانائی یا مانا دا رومان

Cross : ۱

Animism : ۲

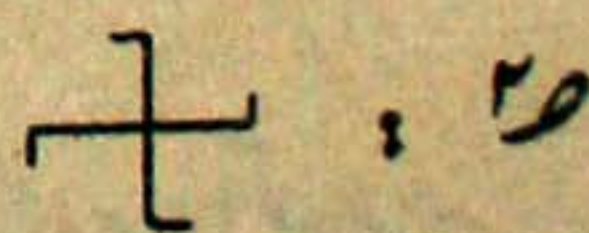
دی پوجا نال بگھا سمبندھ ہے تے مقدس جانور دا تصور دی ایسے نال تعلق رکھدا ہے۔
 درادڑ بھوتیاں پریتیاں، پیتاچاں، راکھشاں تے دوجیاں بد روحاں نوں دی مندے
 سن۔ جس طرح انج کل دے جنوبی ہند دے درادڑ مندے سن۔ اودہ بد روحاں توں
 بچنے لئی جاوڑ دے ٹونے ٹوٹکے فرندے سن۔ اوہناں دیاں مہراں اتے اجہیاں
 ٹورتیاں دی بلدیاں ہن جنہاں دا مکھ انسان دا ہے تے دھڑا مکھے دزبندے یا
 ناگ دا ہے۔ درادڑ ناگ دی پوجا کر دے سن۔ ناگ قدیم زمانے توں موتوں بعد جاتی
 دانتے تے لنگ دی علامت بنیا رہیا ہے۔ لنگ دی پوجا ناگ پوجا نال بہوں پرانا
 سمبندھ رکھدی ہے۔

درادڑاں دیاں مہراں اتے تزن مکھاں والے اک دیوتا دا نقش ملیا ہے جیہڑا جوگیوں
 دے آسن سماہی وچ اڈیاں جوڑکے تے باہاں کھلا رکھے بیٹھا ہے۔ اوہ دیاں بانہواں
 اتے گجرے ہن تے سر اتے تریشول دا نشان دندا ہے۔ ایسے دیوتا دی چوٹیاں
 جنگل دے جانور کھلوتے ہن۔ ایسے دا خاص جانور وڈے گٹ والا ساٹھ ہے، جیہڑا
 بھوئیں دی زرخیزی دی علامت سی۔ ایہہ دیوتا شیو دیوتا دی اصل ہے، جیہڑا
 بعد وچ یوگیوں دا ہاندیو بن گیا سی۔ کالی دیوی دی اصل وچ درادڑاں دی
 دیوی ہے۔ ایسے دا ذکر آگے آوی

ہڑا دیاں مہراں اتے سواستیکا دا نشان وی کھدیا ہویا ملدا ہے، جیہڑا بعد
 وچ بودھاں، ہندوواں نے جرن ناسیاں دا نشان بن گیا سی۔ ایہہ سواج دی
 علامت سی جس توں پتہ لگدا ہے کہ درادڑ ہاتیا، موت تے جاتی دے دیوتا شیو دے

Trident

نال سورج دی دی پوجا کر دے سن۔ بعض عالماں نے سواستکا نوں صلیب دی اک
 صورت قرار دتا ہے، بیہڑی جون تے بقا دی علامت سی۔ دراوڑ موتوں بعد جاتی نوں
 مندے سن۔ اوہناں دیاں قبریں وچوں مردیاں دیاں ہڈیاں دے نال کنگن، مالا، چھاپا
 تانبے دے آئینے، سب دے تاشق دی ملے ہن، چہڑے ایس لئی رکھے گئے سن کہ مرنے
 نوں اگلے جہان وچ ایہناں دی لوڑ پوسی۔ دراوڑاں وچ ایہہ دستور وی سی کہ اوہ
 پاریاں دی طرحاں میت نوں کھلی تھائیں رکھ دیندے سن جتھے کان، اٹاں
 تے گرجاں اوہناں داماں کھا جان دیاں سن، فیر اوہناں دیاں ہڈیاں نوں مرتباناں
 وچ پاکے ڈب دیندے سن۔

دراوڑ اپناں دیوتا دیویاں لئی شاندار مندر تعمیر نہیں سرف کر دے، نہ اوہناں دیاں
 وڈیاں وڈیاں مورتیاں ڈھال دے سن۔ عراق تے مصر وچ بڑے بڑے شاندار مندر
 ملے ہن پر پڑپے یا مہنجر وچ اوہناں دانٹان نہیں ملدا۔ ایس دا مطلب تے ایہہ
 ہویا کہ دراوڑ علی تے حقیقت پسند قوم دے لوگ سن جہاں دا مذہب لنگ پوجا،
 ناگ پوجا، رکھاں وریاداں دی پوجا تے بدروحیاں نوں راضی رکھنے تیکر محدود
 سی۔ اوہ مندریں دی اُساری اُتے دولت خرچ نہیں سرف کر دے۔

دراوڑاں وافی کمال اوہناں دیاں مورتیاں، مہراں تے زیوراں وچ
 جھلکارا ماردا ہے۔ بعض مہراں اُتے اوسے سھے دے راگ رنگ دے ساناں بھسری
 تے ڈھولک دے نقش دی ملدے ہن۔ اوہ سنگیت، سازکاری تے ناچ دے
 ماہر سن تے مذہبی تہواراں تے خوب نچدے گاؤندے سن۔ قدیم مصریو انگوں
 اوہناں دی نچنے گاؤنے والیاں نیم برہمنہ نچدیاں سن، تے ہوساک طریقے
 نال بھاء بتاؤنداں سن۔

آثارِ قدیمہ دے عالم کہندے ہن کہ ۲۱۰۰ ق م تیکر دراوڑاں دا تمدن

ایسی آتے پچ گیا سی جتنی گل تے ایہ ہے کہ تمدن آپ ہی اپنا دیری ہندا ہے۔
 دو جیاں لفظاں دوح اوسد عروج اوس کے زوال دا نشان بنے جاندا ہے۔ آریاں
 آونے توں پہلاں ہی آب دہوا دی تبدیلی، دریاواں دے رخ بدلنے تے اتورق
 ہرطحاں نے شہراں نوں نقصان پہنچایا سی۔ اُنج دی درادڑ کوئی جنگ پسند قوم نہیں
 سن۔ صدیاں دے آرام تے سکھ نے ادہناں نوں نترانا کر دتا سی۔ قیاس ایہہ کیتا
 جاندا ہے کہ ادہناں نے آریا حملہ آوراں دے خلاف پہلی تے آخری جنگ لڑی،
 جس نال ادہناں دے تمدن دی زمینہ ہل گئی۔ آریاں قبائل وسط ایشیا توں آئے
 سن۔ ادہناں گھوڑے نوں سدھا لیا سی تے ادہ رتھاں دوح کھلو کے لڑے سن۔
 ادہناں کول کانسی دے بھارے ہتھیار سن۔ سرد ملکاں دے وینیک ہون دے کارن
 ادہ ستر اڑے گھرو سن۔ ایہہ خیال درست نہیں کہ جدوں ادہ وادی سندھ دوح داخل
 ہوئے (۱۵۰۰ - ۱۰۵۰ ق م) ادہناں کول لوہے دے ہتھیار سن۔ لوہا ڈھان
 دافن تفقاز دوح شروع ہو یا سی (۱۸۰۰ - ۱۲۰۰ ق م) تے جتنی ایس دے
 ماہر سن۔ ۱۰۰۰ ق م توں لوہے دا زمانہ شروع ہو یا سی۔ جتیاں کولوں ایران
 دے آریاں نے لوہا ڈھانن دا طریقہ سکھیا تے لوہے دے ہتھیار بنا ئے۔ ۱۰۵۰ ق م
 دے تیرے تیرے ہندی آریا دی لوہے دے ہتھیار بناون لگ پئے۔ ولید ایہہ
 خیال درست نہیں کہ لوہے دے ہتھیار ایران دے ہنانشی بادشاہ چھویں صدی
 ق م دوح ایران توں ہندستان لیا تے سن۔ آریا قبیلے آکو وادی سندھ دوح
 داخل نہیں سن ہوئے سگول ادہناں دیاں دھاڑاں اگڑ پھڑا آیاں سن، پہلے آریا
 قبائل دی آمد توں پنجو درہے پھول نوں سروں آونے والے آریا لوہے دے
 ہتھیار تے زتھ لیا تے سن۔

رگ وید دے منتر دسدے ہنن کہ آریا توں اپنے تریکیاں گھوڑیاں تے رتھاں

اُتے بڑا مانے سی۔ رگ وید و شج لوہے راکوئی ذکر نہیں ملدا پر بعد دیاں دیدیاں
 اٹھ وید تے یجر وید و شج لوہے دے بھارے ہتھیاراں دا ذکر موجود ہے۔ رگ وید
 دا جغرافیہ پنجاب تیکر محدود سی، جنہوں سپت سندھو (ست دریاواں دا علاقہ)
 کہیا جاندا سی۔ پنجاب دیاں دریاواں و شج دریاں سندھ تے دریاں ہاکر شامل
 کر لیا جاوے تے ایہہ گل سمجھ آوندی ہے۔ رگ وید دیاں بھجناں و شج کہیا گیا ہے
 کہ آریاں نوں ایس علاقے دے دستور (بعد و شج ایہہ واس بن گیا بہ معنی غلام)
 نال جنگ لڑنی پئی سی۔ آریا درادڑاں نوں "پھینے بنگ پجاری، کالے، اکھڑے
 سنے۔ درادڑاں دے قلعے تے کوٹ سنے، جنہاں و شج ادو حملہ آوراں دا مقابلہ کرے
 رہے۔ سنسکرت و شج ایہناں کوٹاں نوں "پورا" کہیا گیا ہے (اجکل دا پورہ؛
 رسول پور، جلالپور) رگ وید و شج اندر دیوتا نوں "پور اندرا" کہیا گیا ہے جس دا
 مطلب ہے "کوٹاں نوں تباہ کرنے والا"۔ رادی دی کدھی دے اک شہر ہر پویا
 دا ذکر کیا گیا ہے، جتھے ڈاڈی جنگ لڑی گئی سی۔ آثار قدیمہ دے عالماں دے خیال دے
 مطابق ایسے نوں اجکل ہر پاپا آکھیا جاندا ہے۔ رگ وید و شج ہور وی کئی شہراں دے
 نام آئے ہن جہڑے ریت تے مٹی دے ٹپے بن گئے۔ کٹیاں کھولیاں و شج مرداں،
 عورتاں تے جاتکاں دیاں ٹڈیاں دے پھر ملے ہن جہڑے گلیاں و شج کھلے ہوتے
 ہن تے جنہاں دیاں کھوڑیاں اُتے تلوار تے کہاڑے دے زخماں دے نشان ہن۔
 ایتھوں پتہ لگدا ہے کہ حملہ آوراں نے ملکی باشندیاں دا بڑی بے رحمی نال قتل عام کیا
 سی۔ کٹیاں مکاناں دی کھدائی وچوں دتے ہوتے زبور ملے ہن جنہاں توں حملہ آوراں
 دا ثبوت ملدا ہے۔ ایہناں دے نال ادو ہتھیار وی کڈھے گئے ہن جہڑے دوجے
 آریائی قبیلے جتنے تے ایرانی ورتدے سن۔ آریا شہراں و شج رہن ہن دے عادی
 نہیں سڑے ایس لئی اوہناں ملکیاں دے شہر برباد کر دتے تے اوہناں و شج دستوں نہیں

کہتی۔ بعد ازاں وہ شہراں دیش ربنے لگے جس طرحاں کہ لومجھو ڈرو، جھکڑتے چنے ہو ڈرو
دیاں کھولیاں توں معلوم ہوندا ہے۔

برگ دید توں پتہ لگدا ہے کہ آریا حملہ آوراں اکو واری نعلبہ نہیں کی پایا سگوں
اوہناں نوں دراوڑاں مال بہوں چتر تیکر لڑائیاں کزیاں پٹیاں پر اخیر دراوڑاں
نوں بھانج ہوئی۔ ہزاراں نوں غلام بنا لیا گیا۔ باقی نسے بھج کے ہندی نوں لڑ
گئے تے پیری داس بن گئے۔ آریا دراوڑاں نوں شور کہندے سن تے اوہناں
توں کورا سٹن داکم لیندے سن۔ ایتھوں ذات پات دی تفرقی دی ابتداء ہوئی
جس دا ذکر برگ دید دے اخیر لے منڈل دیش بلدا ہے۔ متوں شاستر دیش براہمن
ایں نوں مذہبی رنگ دے دتا۔ آریاں ہزاراں دراوڑ عورتاں رکھیلے بنا لیاں۔
ایہناں عورتاں نے آریاں دی سماجی سنتر، زبان، مذہب، طور طریقیاں نوں متاثر کیتا
چیویں رومیان نوں یونانی عورتاں نے، منگولان نوں ایرانی عورتاں نے تے عرباں
نوں عجمی لونڈیاں نے متاثر کیتا سی۔ ایں نسلی تے لسانی اختلاط دے باس رہن ڈیوڈز
لکھدیاں ہن۔

" آریائی زبان دی طویل تاریخ دے دوران دیش لوک دراوڑی بولیاں
بولدے سن۔ ایسے ایں خیال دے اظہار دی جرأت کراں گے کہ شمال
دیش ایہ بولیاں ادس رقبے توں زیادہ وسیع تے ادس زمانے توں یاد
مدت تیکر بولیاں گئیاں جہڑی عام طور تے فرض کیتی جاندی ہے۔ دیدی
بولی نمبر دے لب ولہجے تے گفت دے اعتبار ناں بہوں کچھ دراوڑی
اثر قبول کیتا سی۔ آریائی بولیاں تے علمی زبانان سنسکرت، پالی تے

پرکرت و شج شروخ توں اخیر تیکر دراوڑی اثر اینا ہی رچیا دیا ہویا اے
 جنا کہ ہندوستان دیاں مختلف قوماں و شج حسب نسب تے قرابت قری
 دے پکھوں غیر آریائی عنصر دا رلا پایا جاندا ہے ۔“

ایتنے اوسے بحث دا ذکر دی ضروری ہے جہڑی برہمنی لپی دے بکے اک
 مدت توں جاری ہے۔ بعض سوجھاناں ایہہ کھنوج کڈھیا ہے کہ برہمنی لپی یادویناگری
 الفبا دراصل دراوڑی زبان دیاں شکلاں توں لئی گئی ہے جہڑیاں مہراں اُتے کھدیا
 ہویاں ملیاں ہن۔ ایسے بھٹا چاریہ لکھدے ہن:

” اک سو نظریے دے مطابق سب توں پرانی ہندی برہمنی الفبا دا
 سمبندھ ادھناں مہراں نال بندا ہے جہاں اُتے تصویری لکھت کھدی
 ہوتی ہے، تے جہڑیاں تاریخ توں پہلوں دے آثار مونسجودر دے
 پنجاب دے شہر ہڑپا وچوں نکلیاں ہن۔“
 دیوناگری الفبا دا ہور کوئی ماقد اُجے تیکر نہیں مل سکیا، ایسے لئی ایہہ نظریہ
 درست مننا پوسی ۔

آریا پنجاب تے سندھ و شج آئے تے ادہ چٹے اُن پڑھ سن۔ رگ وید دے بھجن
 ۱۰۰۰ اوقے م تیکر اکٹھے کیتے جا چکے ہن، پر ادہ سیکڑے دے رہے کھپوں لکھت و شج
 آئے۔ آریا بزرے ڈانگری تے چھڑ دسن، جہناں نوں تمدن تے تہذیب دی ہوا
 نہیں سی لگی۔ ادھناں دی بولی جسے نوں ویدک بولی نمبر اک کہیا جاندا ہے ایرانیا
 دی اوتسا دی زبان دی بھینے سی۔ ایسے دا اختلاط دراوڑاں دی زبان نال

ہو یا تے ایہہ اک باقاعدہ زبان بنے گئی جنہوں بعد ذبح سنسکرت دا نام دتا گیا۔ میں نے قتلہ
 نے کیا ہے کہ آریا دراوڑاں ذبح ایوں ہی غلط ملط ہو گئے جویں لومبارڈ اطالویاں ذبح
 فرینک گال ذبح، رومانیہ دے رومن سلاد ذبح، نارمن فرانسیاں ذبح، مورسپانویاں ذبح
 تے ہندی پرگیز ہندیاں ذبح کھپ گئے سن۔ ہڑپائی شہراں دی بربادی توں مگڑوں
 صدیاں تیکر تاریخ ہنیرے ذبح غرق ہو گئی۔ ۵۱۵ ق م ذبح ایران دے ہخامنشاں
 نے پنجاب، گندھارا تے سندھ تے قبضہ کیتا جس نال باقاعدہ تاریخ دی شروعات ہوئی۔
 آریا پنجاب پچ پنجو درہے دسدے رہے تے فر گنگا، جمنادادی ذبح جا کے آباد ہو
 گئے۔ اوتھے جا کے اوہناں پنجاب توں پت چالیاتے اوسے نوں پشیا چاں (گندے
 لوگ) دا علاقہ آکھن لگ پئے۔ نت پتھ براہمن ذبح پنجاب دا ذکر بڑی نفرت نال
 کیتا گیا ہے تے کیا گیا ہے کہ جیہڑا ایس علاقے ذبح جا کے گا اوہ سدھانک ذبح جا
 پئے گا۔ آریاں نے دریاں سرسوتی (اجکل دا دریائے ہاکڑا، جیہڑا خشک ہو چکا ہے)
 دے مشرقی علاقے نوں آریہ درت یا بھارت دا نام دتا سی تے اوسے نوں اپنا اصل
 وطن من لیا سی، پر اسپن دیکھاں گے کہ جن تہذیب یا تمدن نوں آریاں تے کہا جاندا
 ہے اوسے دی روح دراوڑی ہے، اوہریاں جڑاں دراوڑی ہن، اوہدا پرلوار
 دراوڑی ہے۔

آریا سپری واسے سن۔ اوہ ایشیا دے دچکارے علاقیاں وچوں نکل کے چارے
 پاسے مار دھاڑ کرنے لگ پئے۔ عراق ذبح اوہناں بابل تے مینوا دا تمدن برباد کیتا۔
 مغرب ذبح مصر تیکر جا پئے تے یونانی جزیریاں نوں فتح کیتا۔ جنوب ذبح دراوڑی
 شہراں دی اٹ نال اٹ دجا دتی۔ عراق ذبح اوہ باپلی تمدن توں واقف ہوئے
 یونان ذبح کنعان، مصر تے کریٹ دا تمدن اپنا لیا تے برصغیر ذبح ہڑپائی تمدن
 توں فیضے پایا۔ شروع توں ہندی آئی ہے کہ تھلاں تے پہاڑاں توں آؤن والے

چھیڑتے بکرواں تمڈن تو ماں اُتے حملہ کر کے ادہناں نوں فتح کر لیندے ہن۔ پر آپ
 ادہناں دے تمڈن توں مغلوب ہو جانے ہن۔ ایہو گج آریاں مال ہویا۔ ادہناں دراوراں
 دا تمڈن، مذہب، سماجی بنتر، دیوالا، اخلاق رساں ریتاں، صنعتاں اپنا لیاں۔
 ایسے اپنی کھوج دی ابتداء مذہب توں کراں گے کیونکہ مذہب ہی شروع توں
 ہندوواں دا اڑھنا دھچھونا رہیا اے۔

جدوں ہندی آریا پنجاب تے مذہ و شح داخل ہوئے ادہناں دا مذہب سدھ سادہ
 سی۔ اپنے ایرانی بھراداں وانگوں ادہ اگ نوں مقدس مندے سن۔ کھلے میدان
 و شح اگ بال کے تے اوس اُتے گھوسٹ کے منتر پڑھدے سن۔ ایہو ادہناں دی
 وڈی پوجا سی۔ اگ توں دکھ ادہ ہوا، طوفان، بدل دی کڑاک تے سوچ دی پوجا
 اندر، دیو تے سور یہ دی شکل و شح کردے سن۔ اک نشہ آور جڑی بوٹی سوم داریس منیے
 سن تے ادہناں دی دیوتا کہندے سن۔ ادہناں دی سماجی بنتر پڑی سی جس و شح
 مرد نوں برتری حاصل سی ایسے لئی ادہ اپناں دیویاں پر تھوی تے اٹا نوں معمولی
 درجہ دیندے سن۔ ادہ آدمی تے گھوڑے دی قربانی دیندے سن، تے قربانی دے گھوڑے
 دا گوشت کھاؤندے سن۔ پراہنیاں لئی گنو ذبح کر کے اوسدا گوشت دی کھاوا جاندا
 سی۔ ہندوستان و شح صدیاں توں ایسے سدھ سادے مذہب دا نشانہ مٹ چکا ہے
 جدوں آریہ سماج دے بانی سوامی دیانند نے ہندوواں نوں اپنے قدیم مذہب دی طرف
 واپس آون دی دعوت دتی تے سارے ملک و شح ادہناں دے خلاف ہاکار جمع کئی
 اُج دی ساتن دھرمیاں دے سامنے آریہ سماج تے برہو سماج آٹے و شح تک دے برابر دی
 نہیں ہن۔ ہندوواں دے دل دا رخ اُتے دراوڑی مذہب پوری طرحاں چھا

چکا ہے۔

اک ہزار قبل مسیح دے لاگے جدوں آریا دو آب گنگا جمنانوں کے سنے اوہناں پنجاب وچ پنجو در ہے دی رہتل دے دوران وچ دراوڑی مذہب دیاں ریتاں رسماں اپنا لیاں سنے۔ یجر وید تے اتھرو وید وچ جاؤ دیاں جنہاں ٹونیاں ٹونیاں دا ذکر ملدا ہے، اوہناں دا آریا مذہب نال کوئی واسطہ نہیں۔ مہا بھارت تے رامائن وچ دراوڑی دیو مال دیاں بے شمار کہانیاں شامل ہو گئیاں جنہاں وچ رکھاس، پھنواں، ناگ، مور، باندر، گتھ، سانھر، لنگ یونی، پہاڑاں، دریاواں تے پھلاں دی پوجا دیاں تفصیلات ملدیاں ہن۔ جہڑیاں رول دراوڑی ہن۔ اپنشاں تے براہمنان وچ آداگون، سنسار چکر تے کرم دے جہڑے نظریے آتے بحث کیتی گئی ہے، اوہ مڈھلا دراوڑی تصور ہے۔ رگ وید وچ صرف ایہہ کہیا گیا ہے کہ مرن توں کھپوں بندے دی روح پانیاں وچ چلی جاندی ہے۔ آداگون یا کرم دا تصور رگ وید وچ نہیں وسدا۔ دراوڑاں دا ایہہ عقیدہ سی کہ موت توں مگروں روحاں رکھان کھنواں یا ڈنگراں وچ چلیاں جاندیاں ہن۔ ایس عقیدے آتے آریا نے جزا سزا دا پیوند لایا تے آکھیا کہ روح کھلے جنم دے عملوں دی رعایت نال نواں قالب لیندی ہے۔ ایس تصور دا ویروا چھاندو گیتے تے برہوار نیک اپنشاں وچ کیتا گیا ہے۔ شت پتھ برہمن وچ آداگون یا سنسار چکر نوں ہندو مذہب دا مڈھلا عقیدہ منے لیا گیا۔ اک ہور گل دی گوہ گوپری ہے۔ رگ وید وچ آتما دا معنی 'سے ساہ' یا 'ہوا دا جھونکا' دراوڑی روح نوں بندے دا چلدا پھر دا بت سمجھدے سن جہڑا ساڈی طرحاں نظری آندا ہے۔ آتما یا روح دے تصور دی تبدیلی نال ہی آداگون دا نظریہ وی وابستہ ہے۔ آریا آتما نوں ہوا دا جھونکا یا ساہ ہی سمجھدے رہندے تے اوہ آداگون یا کرم دا خیال وی نہیں سن کر سکدے۔

بدھ مت کے زوال نال ہی برہمن مت نول توں جوین مل گیا۔ برہمن مت
 پراناں دے دیومالائی قصے کہانیاں اتے آساریا گیا سی۔ پراناں وچ ۳۳ کروڑ
 دیوتیاں دا ذکر کیتا گیا ہے۔ ایتھوں ایہہ گل نکھڑ جاندی ہے کہ برہمن مت داسمبندھ ویداں
 نال باقی نہیں سی رہیا۔ ایسے طرحاں یوگا، ویدانت، بھگتی شاعری، وسطی تے جنوبی ہندو
 سنگیت، فن تعمیر تے سنگ تراشی دا ڈھب، جاتک کہانیاں، ترمورتی، سادھی تے
 نٹ راج دے فنی اسالیب اصلاً دراوڑی ہن۔ آج کل دے ہندو رگ وید دیاں
 دیوتیاں گئی، اندر، سوم، سورہ توں اکا واقف نہیں ہن۔ تلسی داس رامانتے
 وچ اندر دیوتا توں مندا بولے ہن تے اوہنوں اک دھوکے باز لہنتی آکھیا
 ہے جیہڑا ہر ویلے اُسراواں نال رنگ رلیاں مناندن رہندا ہے۔ جدوں دراوڑی
 اثرات دے تحت جنوبی ہند وچ شکتی پوجا، تنتر مت تے بھگتی لہری شروعات
 ہوئی اوہناں دیاں پرچارکاں نے ذات پات دی تفریق توں چکھیا۔ برہمن دی
 برتری توں رد کر دتا تے ویداں دی تسلیم دی، ہندیا کیتی۔

اٹھویں صدی عیسوی توں پچھوں ترمورتی دی پوجا (تن مورتیاں توں مراد ہے
 برہما، شیو تے دیشنو دے چہرے اک دھڑا تے) شکتی پوجا تے لنگ پوجا ہندو مت
 دے لازمی کچھ بن گئے ہن۔ ترمورتی دے برہما دا ذکر ویداں وچ آیا ہے پر ایہہ نام
 دا ہی دیوتا ہے۔ اکثر ہندو اَجکل شیولنگ تے دیشنو دیاں اوتاراں کرشن تے
 رام دے پجاری ہن یا تنتر مت دی روناں شکتی پوجا کر دے ہن۔ ایہہ گل ثابت
 ہو چکی ہے کہ شیو دراوڑاں دا دیوتا سی۔ دیشنو دی دراوڑاں دے آسمان دے
 دیوتا تے آریاں دے سورہ دیوتا دی اتحادی صورت ہے۔ اوس دا اوتار کرشن
 جس دی پوجا بے شمار ہندو کر دے ہن دراوڑاں دا ہی دیوتا سی۔ شکتی یا کالی
 دیوی وی دراوڑاں دی مہامیسی۔ شیولنگ دی پوجا ہندوستان وچ اک سرے

توں لے کے دوجے سرے تیکر پھیلی ہوئی ہے۔ لنگ شیو دا نشان ہے تے اسیں لکھ چکے
 ہاں کہ اسیں داتے یونی دا بلیا ہو یا نقشے وراوڑاں وچ سماگ دی علامت دی
 صورت وچ موجودی۔ اَجکل ایسے شکل وچ لنگ یونی دی پوجا کردے ہن تے لنگ یونی
 دی مورتی آتے تیل پواندے ہن۔ پھل پتے بھینٹ کردے ہن تے اوسوں گنگا جل
 نال غسل دیندے ہن۔ کاٹھیا واڑ وچ سوم نامتھ دی پوجا اک بہوں دوتے لنگ
 دے روپ وچ کیتی جاندی سی۔ اوس دے مندر وچ دس ہزار پجاری رہندے
 سٹے تے دینے راہیں پنجسو دیو داسیاں نچدیاں کاوندیاں سٹے جنہاں سوانیاں
 دی سکھ بانجھ ہودے اوہ جاتک جمن لئی شیو لنگ دی مورتی آتے بہندیاں ہن۔
 اَجکل دے ہندو وروانے بساوانوں لنگ مت دا بانی کہندے ہن پر ایہہ گل درست
 نہیں۔ لنگ مت دراوڑاں توں یادگار ہے۔ جنوبی ہند وچ شیو لنگ دے پجاریاں
 نوں لنگایت کہندے ہن۔ ایہہ لکھیں پتھر دے زکے زکے لنگ چاندی سونے وچ مرطھا
 کے گل وچ پہندے ہن تے اپنے منگھے آتے تیاں لکیراں داتلک لگاوندے
 ہن جیہڑا سماگ دی سنت ہے۔ شوراتری دے تہوار آتے لنگ نوں گنگا جل
 وچ نہایا جاندے ہے۔ لنگایت اپنے مردے دفن کردے ہن۔ ایہہ رسم دی دراوڑی
 ہے۔ اوہ آداگوت نوں نہیں مندے۔ ذات پات دی تقریق دے قائل نہیں ہن۔
 تے شیو دے مقدس سامنھ ہندی دی مورتی نوں پوجدے ہن۔ دراوڑاں دا دیوتا
 شیو زرنخیزی دے مت نال سمبندھ رکھداسی۔ بعد وچ آریاں نے اوس نوں
 دیک دیوتا رودھ و روپ بنا دتا۔ منوجی نے اپنے تاستر وچ شیو دا نام تک
 نہیں لیا۔ خالق دی حیثیت وچ شیو نے شکتی نوں پیدا کیتا، جیہڑی اوس دی
 تیوی بن گئی۔ براہمنان شکتی نوں پیدائش دا آدی اصول بنا دتا تے کہیا کہ اوہ
 پرکرتی ہے جنہے پریش نال سماگ کیتا تے ایہہ سارا جگ بن گیا۔ دوجیاں لفظاں

وشح توانانی مادے وشح سماگنی تے کائنات ظاہر ہونی۔ جہامیا یا کالی دیوی اُج دی اپنے
اصل دراڑی رُوب وشح موجود ہے۔ کلکتہ (اصل نام کالی گھاٹ یا کالی دیوی دا گھاٹ
سی) دی کالی دیوی دے مندر وشح اُج دی ہر روز بکریاں ذبح کیتیاں جانڈیاں ہن
تے اولاد دے حصول دی خاطر بانجھ عورتاں ایہناں دے لہو نوں چٹ لینڈیاں ہن۔
ایسے توں کالی دے زرخیزی تے افزائش دی دیوی ہونے دا ثبوت ملدا ہے۔

دیشنو بھگتاں تے شیو بھگتاں توں دکھ ہندوواں دا تریجا وڈا فرقہ شکتاں
دا ہے، جیہڑے شکتی دیوی دے پجاری ہن۔ تنتر مت والے تے کیا لک ایسے مال
سہندھ رکھدے ہن۔ تنتر مت والیاں دے ۲۲ رسالے ہن۔ ادہ لنگ یونی دے
پجاری ہن تے پنج تتو توں کتی دا وسیلہ جانڈے ہن، ایہہ ہن:

(۱) مدھ (شراب)

(۲) ماس

(۳) متس (مٹھی)

(۴) مدر (اناج)

(۵) میتھن (مباشرت)

کدی کدی ادہ چکر لوجا کر دے ہن۔ ایہہ طریقہ ایہہ ہے کہ ادہ کسے راتیں چوری چھپے
اک جگہ اکٹھے ہوندے ہن تے گول چکر وشح بہ جانڈے ہن۔ ایہناں وشح ہر ذات دے عورتاں
مرد ہوندے ہن۔ سب توں پہلاں ادہ اک برہمنہ عورت دی لوجا کر دے ہن۔ فیر ماس
کھا کے تے شراب پی کے مست ہو جانڈے ہن تے اک دوجے مال سماگم کر دے ہن۔
سوامی دیانند نے ستیا رتھ پرکاش وشح ایہناں دا ذکر کیا ہے۔ شکتاں وشح ذات پات
دی کوئی تفریق نہیں ہندی۔ ادہ کہندے ہن کہ لنگ نے سب نوں اکو جہا پیدا کیا ہے۔
ادہ تے دے مخالف ہن تے پوہ عورت دا ویاہ کر دے ہن۔ ادہ عورت توں مرد آتے

برتری دیندے ہیں۔ ایہ ریت دی دراوڑی تمدن توں یادگار ہے۔ جہاں دی سماجی
 بنتر مادری سی۔ ہندو سنگ تراشی وچ میتھن دا اسلوب صدیاں توں جنوبی ہند دیاں
 مندراں وچ باقی ہے۔ سنگ دے مندر بھوبانیشور، کونارک، لگن تامھتے دو جیاں
 اکثر مندراں دیاں کدھاں آتے دروازاں آتے میتھن دے کئی آسن بناٹے گئے
 ہن۔ ایہ ریت دی دراوڑاں دے مادری نظام معاشرہ توں آتی ہے جس وچ سنگ
 یونی پوجا نوں فصلاں دی بار آوری تے بھویش دی زرخیزی لئی ضروری سمجھیا
 جاندی۔

شیو تے کالی دی طرحاں کرشن دی دراوڑی دیو مالاداک دیوتا ہے۔ پنڈت
 رادھا کرشن^{ٹا} ہوری کہندے ہن کہ کالے رنگ دا دیوتا آریاں دا نہیں سی ہوسکدا۔
 کرشن دا معنی ہے 'کالا'۔ ایسے دانام دیاں وچ کدھرے نظری نہیں پوندا۔ چھاندو گیتھ
 اپنشد وچ ایسے دانام موجود ہے۔ پر اوس نوں وڈیریا نہیں گیا۔ ویشنو پوران تے
 بھگوت پوران وچ ایسے نوں دیوتا کہا گیا ہے۔ ا جکل ہندوواں وچ کرشن دے دو
 روپ ہرمنے پیارے ہن:

(۱) اوس دا اصل دراوڑی سروپ

(۲) جیہڑا آریا نے اوس نوں دتاسی۔

پہلا روپ کرشن گوپال یا گوند دا ہے جیہڑا بربدا بن وچ گنواں چکانداسی
 تے بنسری دی پیر نال گوپیاں دامن موہ لینداسی، اک گوپ آن گھوش دی سوانی
 رادھا اوس نال پریم کردی سی۔ کرشن دا ایہ روپ گنوپوجا توں لیا گیا ہے۔
 تے کرشن دا دراوڑی سروپ ہے۔ کرشن تے رادھا دے پریم دی کہانی مصوری

شاعری، سنگ تراشی تے نامک واک بہوں ملاً موضوع بن گئی سی بسکرت دے
 اک شاعر جے ویو نے اپنی مشہور نظم گیتا گووندا وچ کرشن تے رادھا دے پریم دی چون
 تصویر کھچی ہے۔ بعد وچ بھگت شاعراں رادھا نوں آتما دی علامت بنا دتا جیہڑی
 اپنے محبوب (برہم یا کرشن) دی ذات وچ کھپ جاؤن لئی تانگھدی رہندی ہے۔
 کرشن دا دوجا سروپ مہا بھارت وچ ملدا ہے جس وچ ادہ ارجن دا رتھ بان ہے
 تے ارجن نوں جنگ آتے آادہ کرتے لئی اپدیش دیندا ہے۔ مہا بھارت دا ایہہ کرشن آریا
 دا جنگجو دیوتا بن گیا جیہڑا ہر طریقے نال دشمن نوں بھانج دینے دا ترلا کردا ہے تے دھوکھے نال
 دریودھن تے درونا اچار یہ نوں قتل کرا دیندا ہے۔

بھگتی لہر دکن توں شروع ہوتی جیہڑا صدیاں توں دراوڑاں دا گڑھ سی۔ شیو، کرشن
 تے شکتی دی پوجا وچ دراوڑی ریت نوں سرتوں ٹہک پتی۔ بھگتاں نے دراوڑاں
 دی ریت تے مسلماناں دی مسادات توں اثر لے کے ذات پات دی ننڈیا کیتی۔
 کرشن بھگتاں دی شاعری وچ رادھا اپنے محبوب کرشن نال پریم کردی ہے، اتے
 اس دے دراگ وچ بے قرار رہندی ہے۔ ایہہ شعری ریت دراوڑاں دے مادری
 سماج دی یاد تازہ کردندی ہے۔ جس وچ عورت مرد نال پیار محبت جتاؤن وچ
 پہلے کردی سی۔ ایہہ ریت صدیاں توں برصغیر دیاں لوک گیتاں وچ رچ گئی ہے
 تے ایسے نے پنجابی، ہندی، سندھی تے بنگالی شاعری وچ تاثیر دا جادو جکایا ہے۔
 برہمن مت دے پھلن پھلن نال آرٹ دیاں تہن فنی علامتاں نکھریاں سن۔
 (۱) ترمورتی (۲) نٹ راج (۳) سماڈی۔ ترمورتی دا ذکر آچکا ہے کہ ایسے دے
 دو دیوتا شیو تے ویشنو دراوڑی دیو مالائوں لئے گئے ہن۔ سماڈی یا مراقبے دا

آسنے بودھاں دی بُت تراشی دی مشہور علامت ہے۔ گوتم بدھ تولے گیانے اودوں حاصل ہویا سی جدوں اوہ گیا دے اک مڑکھ ہٹیٹھ سما دھی دے آسنے وٹح بیٹھا ہویا سی۔ ایہہ آسنے صدیاں تولے پتوایاں تے یوگیاں دی ورتوں وٹح سی۔ یوگی شیویاں ہانڈیوں ہا یوگی مجھدے رہے ہن۔ تے اسیں لکھ چکے ہاں کہ ہرپا وٹح اک دیوتا دا نقشے ملیا ہے جیہڑا لوگ آسنے یا سما دھی وٹح بیٹھا ہویا ہے۔ بودھاں تے یوگیاں دا ایہہ آسنے دراوڑاں دے زمانے تولے چلیا آریا ہے۔ تیجی فنی علامت نٹ راج دی ہے جس وٹح شیونوں کھدیاں ہویاں دیا گیا ہے۔ نافع دا ایہہ آسنے دراوڑاں دی ٹھڈی ہوتی کانی دی مورتی وٹح موجود ہے۔ شیو دراوڑاں دا دیوتا سی ایسے لئی اوس دے ٹپنے دا ایہہ آسنے دی دراوڑاں کولوں ہی لیا گیا ہے۔ منی پوری تے کتھاکلی دے نافع جنوبی ہند دیاں دراوڑاں، سنتھالاں تے بھیلیاں تولے لئے گئے ہن۔ کرناٹکی سنگیت دی ہندوستانی سنگیت تولے بہوں کجھ دکھرا ہے۔ ایسے سنگیت دیاں راگیاں کانہڑا تے اوس دا اک روپ رباری کرناٹکی سنگیت دیاں خاص چیزاں ہن جیہڑیاں ہندوستانی سنگیت وٹح رل مل گئیے ہن۔

دراوڑ رگھاں، پکھنواں، پہاڑاں تے دریاواں تولے جویندا جاگدا سمجھدے ہن، تے کہندے ہن مرنے تولے پچھوں بندیاں دی رُوح ایہناں وٹح وڑ جاندی ہے۔ ایسے لئی ایہناں تولے مقدس سمجھدے پوجدے ہن۔ آسٹریلیائی جٹیاں نال خلط ملط ہو کے دراوڑاں طوطم ست تولے دی واقف ہو چکے ہن تے ناگ، گتو، سانھ، مگرچھ، مور، گینڈے تولے طوطم سمجھدے پوجدے ہن۔ ایہناں جانوراں دی پوجا آریاں نے دراوڑاں کولوں ہی لئی سی۔ اناج دی شیوے سانھ ہندی دی پوجا کیتی جاندی ہے۔ شیو

دے نام آتے جہڑا مانھ آزاد چھڈ دتا جائے اوہ لوکاں دیاں رڑاں آجاڑ دا پھردا ہے
 تے کئے نوں ہوڑن مٹکنن دا چکرا نہیں پیندا۔ گٹو نوں ماما سمجھن دی ریت دی
 دراوڑاں توں یادگار ہے۔ ایہو حال ناگ دا ہے۔ آج وی ناگ نوں دیتا سمجھ کے
 اوس نوں دودھ پیا جاندا ہے۔ پراناں دتھ ایہی ناگا دا ذکر آیا ہے جس دا اُپر دا
 دھڑ بندے دا تے ہسٹھلا ناگ دا ہے۔ شیش ناگ یا آنت جس نوں دسوکی تے
 کرکوتا وی اکھدے ہن، ساریاں ناگاں دا بادشاہ ہے۔ اوسدے اک ہزار سیر ہن،
 جنہاں آتے ساری دنیا اٹکی ہوتی ہے۔ دیشنودیتا وی کدی کدھار ایسے دے پھن
 آتے لیٹ کے آرام کردا ہے۔ ہندو گوگا ولی یا زہرا پیر نوں ناگ راجہ دا اوتار سمجھ
 کے اوسنوں پوجدے ہن۔ ساون بھادریں دتھ بدوں ناگ دے ڈسنے دا خطرہ ہوندا
 ہے ناگ پنجمی دا تہوار مناندے ہن جس آتے ناگ دی مورقی دی پوجا کردے ہن۔
 پنڈاں تھانواں دتھ بھمیا (بھویے دا دیتا) نوں ناگ دی شکل دتھ پوجدے ہن۔
 ایس دی منڈھی بنائی جاندی ہے تے دودھ بھینٹ کردے ہن۔ بعض علاقیاں دتھ بھوی
 دیوی (بھویس دی دیوی) دی پوجا کردے ہن جہڑی دراوڑاں دی دھرتی پوجا توں
 لئی گئی ہے۔

ناگ توں دکھ مور نوں دی مقدس جاندے ہن۔ دراوڑ بھانڈیاں آتے پجدے
 ہوتے مور دی صورت بناؤندے ہن۔ مور نوں جانے توں مارنا ہا پرادھ ہے۔ پراناں
 دی دیوالا دتھ ہر بڑے دیتا دی سواری لئی کوئی کچھنوں یا جانور رکھیا گیا ہے۔
 موت دا دیتا نیم نہیں دی سواری کردا ہے، ڈرگا دی سواری شیر ہے، اگنی بھیدو
 آتے گنیش چوہے آتے تے کام دیو لوطے آتے سوار ہوندے ہن۔ گدڑ ڈرگا دا
 خاص جانور ہے، راج ہنس برہما دا، مور کر تکیہ دا، مولا دیشنودا منے پیارا ہے۔
 برہماتے لکشمی دا خاص کچھنوں اُتو ہے جس دی پوجا اوہناں دے تہوار آتے

کیتی جاندی ہے۔ ہومانے باندر دیوای جس نے اپنے لاڈ شکر سمیت رام نوں باہی
 دتی سی۔ ایس لئی باندر نوں جان توں مارنا وڈا پاپ ہے۔ باندر آزادی نال ایہرا دھر
 بھج دے پھرے ہن۔ کوئی ادھان نوں ہوڑ ہٹک نہیں سکدا۔ میں شملے وچ جاکھو دے
 مقام آتے سیکڑے باندر دیکھے سٹ، جہاں لئی یاتری کھلاں تے کیلے لیاؤندے ہن
 میرے کول کوئی شے نہیں سی تے ادھان میرے کپڑے پاڑے سٹے سٹ۔ جانوراں تے
 پشتواں دی طرحاں رکھاں، مھلاں تے پودیاں دی پوجا وی دراوڑاں کولوں
 لئی گئی سی۔ پیل وشنو دا مقدس رکھ ہے، بوہڑ شیو دا تے چھرا برہما دا خاص
 رکھ ہے۔ ہندو لوگی تے سیاسی عام طور تے ایہناں رکھاں مہیٹھ سادھی وچ بہندے
 ہن۔ پیل تے دوجیاں رکھاں دے نقش دراوڑاں دیاں بھانڈیاں آتے آکرے
 جاندے سٹ۔ ہندو عورتاں پیل دیاں کمرنیاں نال سوہے ساوے دھاگے بھج
 کے مراداں منگدیاں ہن، ایس دیاں جڑاں وچ دودھ روہڑ کے پرکھا کر دیاں
 ہن۔ پیل کولوں اولاد دی منگی جاندی ہے۔ پراتاں وچ کھانا تے یخشیاں
 دا ذکر آیا ہے جہڑیاں رکھاں دیاں روحاں بھیاں جاندیاں ہن تے جہاں دے
 کارن رکھ مھلدے مھلدے ہن، رکھاں نوں ایس لئی نہیں دڈھدے کہ ایہہ
 روحاں مرجائے، ایس لئی مقدس رکھاں نوں وڈھنا ہا پاپ ہے۔ وشنو تلسی
 دی پوجا کردے ہن تے راتیں اوس آگے دیوے جگاوندے ہن۔ مرن ویلے بندے
 دے سرہانے تلسی دی ٹنگھ رکھدے ہن تاکہ اوس دی جان ترت نکل جائے۔
 مندر دا پردہت پرہات سے پجاریاں نوں تلسی دا اک اک پتر تبرک لئی
 دیندا ہے۔ برہما کنول دے مھل وچوں پیدا ہویا سی ایس لئی ایہہ مھل مقدس ہے
 دریاواں، پہاڑاں، جھیلاں، چٹاناں نے تلوواں دی پوجا وی دراوڑاں توں
 یادگار ہے۔ قدیم پنجاب دی معیشت دا انحصار دریاواں آتے سی ایس لئی اوہناں

دی پوجا کر دے سن۔ سندھ وچ ہندو والے دا اک فرقہ دریا پنتھی اکھواندا سی جہڑے
 دریائے سندھ دی پوجا اندر لال دے نام نال کر دے سن۔ سندھ دے لوہانے دی
 ایسے دریا نوں مرشد سمجھدے سن، تے دریا شاہ کہندے سن۔ پنجابی دیاں قصیاں
 وچ پنجاب پیراں دا ذکر آندا ہے ایہہ پنج پیر پنجاب دے پنج دریاواں دیاں
 علامتاں ہن۔ آریا سرسوتی، گنگا، جمنا تے سر جو دل گئے تے ایہناں نوں پوجن
 لگ پئے۔ پرانے خیال دے ہندو اِنج دی دریا کو لوں لنگھن تے اوسے وچ
 پیسے سٹ کے بھینٹ دیندے ہن۔

برصغیر دے اکثر موسمی تہوار ما قبل آریائی دور توں منائے جا رہے ہن۔ ایہناں
 وچ شیورا تری، ناگ پنچ، بسنت، لوسرہ، ہولی تے دساکھی دے تہوار درادری
 دور توں چلے آ رہے ہن۔ ہولی اتے لوکی لنگ دیاں مورتیاں لئی پھردے ہن تے
 پھٹے ہوئے گیت گاؤندے ہن ہولی نوں شودراں دا تہوار کہندے ہن۔ دساکھی
 پنجاب دا خاص موسمی تہوار ہے، جہڑا ربیع دی فصل پکنے اتے مناؤندے ہن۔
 ایسے تہوار اتے دی گالھڑا دی شکل وچ لکڑی دا بنیا ہویا لنگ نچاؤندے ہن۔
 سکھ تے مسلمان گھرو چیرے تے لاپھے بھڑکے پٹیاں وچ آؤندے ہن تے ڈھول
 دی تال اتے بھنگڑا پاپا کے جھٹے ہو جاندے ہن۔ ایہناں نوں نچدیاں ہویاں
 دیکھ کے سہی ہوندا ہے جویں بھنگڑے وچ سائے پنجاب دی روح باہاں
 اُلا رالار کے پٹی نچدی ہے۔

ایسے دیروں توں سٹا ایہہ تکلیا ہے کہ برصغیر ہندوپاک دے تمدن اتے اِنج
 دی درادری تمدن دی چھاپ لگتی ہوتی ہے۔ پنجاب دا فیضان آریا تیکر ہی
 محدود نہیں رہیا سکوں کھپوں آؤن والیاں صدیاں وچ دی ملک دے سماج
 زبانتے، مذہب تے وسوں وچ جاری رہیا۔

آریاں نے دریائے سرسوتی تے دریائے سروج دیان کدھیاں اُتے شہر و سائے تے
 راجدھانیاں قائم کیتیاں جنہاں دے بارے رمان تے مہا بھارت دیاں کہانیاں
 توں معلومات حاصل ہوندیاں ہن، ایس زمانے دی کوئی باقاعدہ تاریخ ساڈے بیکر نہیں
 پجی۔ ہندو تاریخ نویسی وچ شروع توں کدھ رہے ہن۔ ادھنوں دی قدیم تاریخ
 باہروں آؤن والیاں ایرانیان، یونانیاں، مسلماناں تے عیسائیاں نے لکھی ہے۔
 ایسے لئی چھویں صدی قبل مسیح تیکر جدوں ایران دے ہخامنشی بادشاہ داروش اول
 نے گندھارا (پشاور دے اردگرد و علاقہ) پنجاب تے سندھ اُتے قبضہ جالیاسی کوئی
 ملکی تاریخی لکھت نہیں ملدی۔ مہا بھارت وچ پنجاب نوں لکا دیش (لکا نوں
 ترکشاوی کہندے ہن جہڑے سکیتھین یا یوہ چی قبیلے دی اولاد سن، ٹیکسلا یا
 ٹکشا ٹیلا دا شہر ایہناں آباد کیتا سی) یا ٹاکا دا دیش کہا گیا ہے۔ پرانے ناگری
 حروف جہڑے اے جے وی ورتوں وچ ہن ٹکری کہلاؤندے سن۔ راج ترنگنی
 ٹکری حروف وچ ہی لکھی گئی سی۔ پانڈو بھراواں دی رانی دروپدی پنجال دے
 راجہ دی دھی سی۔ بعض عالماں دے خیال دے مطابق پنجال دی پنجاب دہی
 اک نام سی۔ پانڈواں اپنا بن باس جھیل کٹاس دے کنارے ہی کٹیا سی کٹاس
 (تحصیل پنڈواڈن خان، ضلع جہلم) ہندوواں دے بہوں وڈے تیرتھاں وچوں
 ہے۔ ایہ جھیل اوس پہاڑی راہ اُتے ہے جہڑی کھیوٹے توں کلہر کہا رجاؤندی
 ہے۔ ہندوستان دے بوارے توں پہلاں ایتھے ہر سال ۲۱، ۲۲ مارچ توں
 نانگے سا دھوا کھٹے ہوندے سن تے بڑا وڈا میل لگدا سی۔ ایہناں سا دھواں دیاں
 گپھاں ہن کھولے بن گتیاں ہن۔ نامتھ جوگیاں دا تیرتھ تے گرٹھ ٹلہ جوگیاں (ضلع
 جہلم) سی جتھے رانجھے نے جا کے جوگ لیا سی۔ ٹلے اُتے شروع وچ سوزح
 دیوتا دی پوجا بانا تھ دے نام نال ہندی سی، فیرگور کھ نامتھ نے شیو دیوتا دی

پوجانوں روح دتا جہڑا بوگیاں دا جا دیو ہے۔ کہندے ہن کہ گورکھ ناتھ شیو دی کرامت
نال گوہے وچوں پیدا ہو یا سی۔ ناتھ بوگیاں دے دو فرقے ہن اوگرتے کن پائے جہڑے
کناں وچ مندے پاندے ہن بھکشا لئی ہتھ وچ کھری رکھدے ہن گل وچ سیلمی
پاندے ہن تے انگ آتے سواہ ملدے ہن۔ ا جکل ایہہ راول اکھاندے ہن تے پنداں
تھانواں وچ اکھاں دے پریشن کر دے ہن، تے چن بھوت کڈھدے ہن۔ ناتھ پنچہ
والیاں نے ذات پات دی تفریق نوں رد کر دیا تے برہمنوں توں تباہی کیتی۔ اوہناں حاکم
بھتے تے امیراں نوں وی چکھیا تے سماج دیاں اپر دھی قدراں دی نندیا کیتی۔ اوہناں
دے اک آپے شاعر چرت نے اپنے کلام وچ برہمنوں نال ٹھکراں کتیاں ہن تے لوکاں
دیاں تانگھاں نوں شعراں وچ بیان کیتا ہے۔ ناتھان تے سادھا دی شاعری پنجاب وچوں
پننگری تے بنگال تیکر کھل گئی۔ اوہناں دی بولی سادھ بھاشا وچ پنجابی دی شاعری دے
سب توں پہلے نمونے ملدے ہن۔ ناتھ جی تسی ہن تے لوبھ، مودہ، کام، کرودھ تے
اہنکار توں بچنے دا ترلا مار دے ہن۔ اوہناں دیاں ربیاں رسماں نے جلالیہ، مداریہ،
لال شہباز تے موسیٰ سہاگ دیاں بے شرع ملنگاں آتے اثر چھڈے ہن۔

پنجاب تے گندھارا نوں فتح کر لیا۔ ایہناں علاقیاں آتے ایرانیوں دی حکومت دو سو دہے
قائم رہی تے اخیر سکندر مقدونی دے ہتھوں ایں دا خاتمہ ہویا۔ ایرانیوں نے بھڑوا
شہر دسایا جہڑا ٹیکسلا دا اک کچھ بن گیا۔ ایں توں گدوں سرکپ تے سرکھ دے شہر
آسارے گئے۔ جہاں دی کھدائی سرجان مارشل نے کردانی کی۔ ہنجا مٹیاں دے عہد
وچ خردوشٹے زبان جہڑی آرامی زبان دی اک بدلی ہوئی صورت سی، گندھارا تے
پنجاب وچ رواج پا گئی۔ دارلوش آول نے اپنے سنگی کتبے نقش رستم وچ ایں
علاقے دا ذکر کیتا ہے۔ پنجاب تے سندھ دے فوجی دستے دارلوش سوم دی فوج وچ

شامل ہو کے سکندر سے خلاف جنگ آریلا وٹح لڑے سن۔ ایہہ علاقہ بڑا خوشحال تے
 سرسبزی تے شاہ ایران نوں سب توں ودھلا خراج ایقوں ہی ملدا سی، چائے پائے
 باغ سن جہاں دی خوشبودے ہلے آوندے سن۔ گندھارا دا لفظی معنی ہے "خوشبود والا"
 سکندر دی فوج ایران تے خراسان نوں فتح کردی ہوئی باجوڑ دی راہیں گندھارا
 تے پنجاب وٹح داخل ہوئی تے دریائے جلم دی کدھی آتے آڈیرا لایا۔ اوسدی فوج دا
 پڑاں اوسے جانی سی جتھے آج کل جلالپور شریف دا قصبہ آباد ہے۔ راجہ پورو اوسدے
 مقابلے وٹح آیا۔ اک راتیں اہنیرے وٹح سکندر سے رسالے نے دلاور (جلالپور شریف) دے
 چڑھوے پاسے دا اک گراسے) توں دریا عبور کیتا۔ پورو دا پتر اوسے نوں ڈکنے دے حقن
 وٹح ماریا گیا۔ اچاں نوں پورو دی آگیا۔ چیلیا نوالہ دے لاگے جنگ ہوئی۔ پورو بڑی
 جھڑپائی تے جگرے نال لڑیا پر اوسدی فوج نوں بھانج ہوئی۔ سکندر نے اپنے پڑاں
 تے میدان جنگ دیاں تھانواں آتے دو شہر و سائے جہاں نوں اچکل جلالپور شریف
 تے مونگ کھندے ہن۔ سکندر نوں فتح تے ضرور ہوئی پر پنجابیاں نے ایسے لڑائی
 وٹح یونانیاں دے دندھن دتے، ادھناں نال ایہو جیہا ٹاکرا آج تیکر کسے نہیں سی
 لایا۔ یونانی مورخ کھندے ہن کہ ایسے ٹاکرے توں تموجھانے ہو کے یونانی سپاہیاں آگے
 ودھن توں نا بری کیتی سی۔ سکندر دے حملے دا اک نتیجہ ایہہ وی ہویا کہ یونانیاں تے
 پنجابیاں نوں میل جول دا موقع ملیا۔ تاریخ والے کھندے ہن کہ بت تراشی دافن تے
 ناٹک یونانیوں کو لوں ہی لئے گئے سن۔ سکندر بابل وٹح فر گیا، اوسدے اک
 سردار سیوکس نے گندھارا تے پنجاب آتے قبضہ جمایا پر اوستوں چندر گپت موریانے
 بھجا دتا۔ چندر گپت موریانے گدھ دے تندا راجہ دا سینا پتی سی تے راجے نال رنج ہو کے

ہا : لکھاری دا وطن ۔

ٹیکسلا وچ سکندر نال ملیا سی۔ برہمن موریا خاندان دیاں راجاں نوں آریا نہیں
 مندے سکوں شور کہندے ہن کیونکہ اوہ غیر آریائی ملکی سی۔ براہمنوں دی ایسے نفرت
 دا اک کارن ایہہ وی ہے کہ ایسے گھرانے دے راجہ اشوک (۲۶۴ - ۲۳۲ ق م)
 نے بدھ مت قبول کر لیا سی تے اوسنوں دور دور دیاں مکاں وچ کھلاریا سی۔ اوس
 نے خودی زبان وچ وی شکی کتبے لکھوائے تے شمال مغربی علاقیاں وچ ایسے زبان نوں
 رواج دتا۔ اشوک نے ٹیکسلا وچ دھرم راجیکا دا مشہور ستوپ تعمیر کروایا تے پرچارٹی بودھ
 سوامی باہریاں مکاں وچ گھلے۔ اوسناں دی کوشش نال خراسان، ترکستان تے تبت
 وچ بدھ مت پھیل گیا۔

موریا خاندان اوڑھ گیا تے باختری یونانیاں نے ۱۸۹ ق م وچ گندھارا فتح کر کے
 ٹیکسلا آتے قبضہ کر لیا۔ ایہناں دے عہد حکومت دے آثار سرکپ تے جنڈال توں ملے ہن
 جنڈال دا یونانی مندر بڑا شاندار ہے۔ باختریاں دے اک بادشاہ منیاندرا تے بدھ مت
 قبول کر لیا تے سوامی ناگ سین دا چلیا بن گیا۔ باختری اک سو درہے گندھارا تے پنجاب
 آتے حکومت کر دے رہے ایسے زمانے وچ گندھارا آرٹ دی بینہ رکھی گئی تے پتھر تراش
 کے بدھ مت دی تاریخ بیان کیتی گئی۔ ایہناں بٹیاں وچ بدھ دیاں موتیاں، سدھارتھ
 دی پیدائش، رانی مایا دا گھر، بدھ دا گھرتے بال بچہ تیاگ دینے تے اپنی بیوی شو دھرا
 توں چھڈنے، بودھی رکھ ہیٹھ گیان حاصل کرنے تے دوجے واقعات دیاں تصویراں پیشے
 کیتیاں گئیاں ہن۔ گندھارا آرٹ نے یونانیاں دے فن سنگ تراشی توں اثر لیا ہے۔ گوتم بدھ
 دے چہرے آتے یونانی مہاندرا صاف نظری آؤندا ہے۔ گندھارا آرٹ دے بڑے بڑے
 سوہنے نمونے لاہور دے عجائب گھر وچ رکھے ہن تے ساری دنیا وچ مشہور ہن۔
 ۹۰ ق م دے نیڑے تریڑے ترکستان وچوں ہنناں نے سیکھیاں (ساکا) نوں
 مار کے افغانستان دی طرف دھک دتا تے اوہ درہ خیبر وچوں لنگھ کے گندھارا آؤٹے۔

سیکھیاں باختریاں نوں شکست دے کے گندھارا تے پنجاب اوہناں کوہوں کھسے تئا۔
 ۱۵۶ ق م وچ راجہ وکرما دتیہ نے سیکھیاں نوں شکست دتی۔ پرا دھناں دے
 پور قبیلے پنجاب وچ داخل ہو گئے تے اپنی حکومت قائم کر لئی۔ ایہناں واسب توں
 دڈا بادشاہ کنشک سی جنہیں پروشاپورا (پشاور) نوں اپنا دارالحکومت بنا لیا۔ کنشک
 دے عہد وچ گندھارا آرٹ ٹیسی تے پج گیا۔ پنجویں صدی (۴۸۰ - ۴۷۰ ق م)
 وچ سفید ہن دا ورولے دی طرحاں گھٹاں بھٹ کے گندھارا آڈرے۔ ایہہ نرے ڈانگری
 تے پھٹ سیرے سن۔ ایہناں ٹیکسلا تے پشکلا دتی (چار سدہ) دے شہر ڈھاڈتے، تے
 اوہناں نوں ساڑ کے سواہ کر چھڈیا۔ بودھاں دے ستوپے، مٹھتے و ہارے دی مٹی
 وچ رل گئے۔ اوہناں دے اک بادشاہ مہر گل نے سکالا (یا لکوٹ) نوں اپنا
 دارالسلطنت بنا لیا۔

باختریاں، ساکاتے کٹان بادشاہواں دے عہد وچ بدھ مت نوں بڑی ترقی ہوتی
 تے ایسے دامہیان فرقہ چین تے بکھر پھیل گیا۔ چینی سیاح فاہ یان تے ہیون سانگ لکھدے
 ہن کہ پنجاب وچ چار چوہیرے بودھاں دے ستوپے، چھتریاں تے مٹھ نظری آوندے
 ہن تے ٹیکسلا دے مدر سے وچ بڑے بڑے ودوان پڑھاوندے ہن جنہاں دی
 شہرت سن کے دور دور توں لوکی پڑھن لئی ایٹھے آوندے ہن۔ پنجاب وچ ہی
 گوتم بدھ دی تعلیم تے لوکریاں وچ مرتب کیتی گئی، تے ایٹھے ہی بودھ سوامیاں نے
 جامک کہانیاں اکھٹیاں کیتیاں جہڑیاں بعد وچ دنیا جہان دے ادب وچ شامل
 ہو گئیاں سن۔ پنجاب وچ دراوڑاں، آریاں، ساکا، باختری، پہلوا، کٹان، تے
 ہنک دیاں نسلاں گھل مل گئیاں سن، تے ایسے جوڑ میل توں جہڑی توں نسل
 بنی اوس نے پنجاب دی دستوں نوں اک نو لیکلا روپ دتا تے پنجابیاں دی
 سوتھ وچ اچ تے احساس وچ تازگی پیدا ہوئی۔ ایہہ مٹیا پر و تیا اصول ہے کہ وڈا

ادب تے دُڑا آرٹ اوسے ملک وُج جنم لیندا ہے جس وُج زیادہ توں زیادہ نسلان ،
 بولیاں ، ریتیاں رساں تے تہذیبی قدران داتال میں ہویا ہودے - پنجابی صوفیانہ
 شاعری دی نوبلی گبھرتا داک کارن ایہہ وی ہے - ایہہ گل دی چت دھر لینی چاہیدے
 ہے کہ سب توں پہلاں پنجاب وُج ہی براہمنان دی چودھراہٹ تے ذات پات دی
 تفریق توں دھکا لگای ، ایسے لئی پنجاب وُج اسلام تے سکھ مت دی اشاعت
 ودھ کے ہوئی سی ۔

پنجاب دیاں دڈیاں توماں راجپوت جٹ ، گوجر ، آوان تے لگھراسا کا کٹناک
 ہناں ، باختریاں ، تے ایرانیان دی اولاد ہن۔ جدوں کھستریاں دی شاہی جاتی آپس
 وُج لڑا پھڑکے مک چک گئی ، براہمنان نے راجپوتان دا شجرہ نسب سوزج تے پھرنے
 نال جا ملایا ، تے ادہناں نوں کھستری بنا کے ادہناں کولوں بودھان دا قتل عام کردایا ۔
 دوسو سالان (۸ ویں نے ۹ ویں صدی) دے بارے ساڈے کول کوئی تاریخی شہادت موجود
 نہیں ۔ ایسے گھپ انہیرے وُج کدھرے کدھرے اوسے اگ دیاں لاٹان نظری پونڈیاں
 ہن جہڑیاں بودھان دیاں مٹھاں ، ستوپیاں تے چھتیاں دچوں نکل نکل کے لشکارے
 مار رہیاں ہن ۔

ولید اول اموی دے عہد وُج محمد بن قاسم نے سندھ فتح کر لیا تے ملتان دے کوٹ
 اُتے وی عرباں دا جھنڈا گڈ دتا پر ولید اول دی موت توں پھول جھب ہی ادنوں
 واپس بلا کے قتل کر دتا گیا ۔ عرب سندھ تے ملتان وُج اپنے راج دانگو چنگی طرحا
 نہ بچھ سکے ۔ سومرا راجپوتان ۵۰ء ب م وُج عرباں نوں مارگٹ کے کڈھ دتا
 تے ملتان اُتے ۱۵۲۶ء ب م تیکر راج کردے رہے ۔

سفید ہناں نے سکالا (یالکوٹ) وُج اپنی راجدھانی قائم کیتی سی ۔ ۹ ویں صدی
 وُج برہمن راجیاں نے لاہور توں اپنا مرکزی شہر بنا لیا ۔ جے پال تے اننگ پال

نوں سبکتگین تے ادس دے سپتر محمود غزنوی نے کئی وار شکست دتی۔ محمود غزنوی نے راجہ
 ترلوچن پال کو لوں لاہور کھس لیا تے ایسے واناں محمود پور رکھیا پر ایہہ نام چل نہ سکیا۔ مسعود غزنوی
 نے (۱۰۹۸-۱۱۱۴ م) لاہور نوں اپنا دارالسلطنت بنا لیا۔ غزنوی خاندان دا آخری
 بادشاہ خسرو ملک سی جنہوں ۱۱۸۶ء وچ قتل کر کے غوریاں پنجاب آتے قبضہ کر لیا۔ غزنویاں
 پنجاب آتے ڈیڑھ سو درہیاں توں زیادہ حکومت کیتی سی، اوہناں وسطی ایشیا دے سلجوق
 ترکاں دے خلاف لڑن لئی پنجابیاں نوں دھڑا دھڑا اپنی قوج وچ بھرتی کیتا تے ہندو مسلمان
 اک دوجے دے پہوں کچھ نیڑے ہو گئے۔ غزنوی ترکی بولدے سن تے فارسی اوہناں دی
 درباری زبان سی۔ ایہہ زبان پنجابی زبان وچ گھل مل گیاں تے اک نویں بولی نے جنم لیا۔
 قطب الدین ایبک، تید خضر خان، بہلول لودھی، جلال الدین فیروز تے فیروز تغلق اپناں
 پنجابی شکریاں نوں دتی لے گئے، تے ایہہ ملی جلی بولی دی اوہناں مال دکن تیکر جا چکی۔
 ایسے ملی جلی بولی وچ فارسی دیاں ترکیباں تے محاورہ شامل کر کے تے ایسے وچوں پنجابی دے
 الفاظ کڈھ کے اُردو دی بُتر بنائی گئی سی۔ ایسے طحال اُردو نوں پنجابی زبان دی ہی
 اک بدلی ہوتی صورت کہیا جا سکدا ہے۔ ایہہ گل دکھری ہے کہ پنجابی روزمرے تے محاورے
 نوں اُردو وچوں کڈھ کے اُردو نوں ادس مٹھ تے رس توں محروم کر دیا گیا ہے، جیہڑا
 لوک گل بات دا سبندھ کسے زبان وچ پیدا کردا ہے۔

غزنویاں تے غوریاں دے عہد وچ خراسان، ایران تے ترکستان وچوں صوفی بزرگ
 پنجاب وچ آئے، تے ایہیے اسلام دی تبلیغ کیتی۔ شیخ علی مخدوم ہجویری تے خواجہ
 معین الدین چشتی اجمیری دی پیار تے صلح کل دی تعلیم نوں اثر لے کے ہزاراں ہندو
 نے اسلام قبول کر لیا۔

۱۲۰۶ء وچ قطب الدین ایبک لاہور دے تخت آتے بیٹھا پر پنجاب آتے دو سو
 ڈرے حکومت کر کے مسلمان بادشاہ دی قدیم آریاں وانگر گنگا جناں دے دوآبے دی

طرف گونج کر گئے۔ اکتش توں لے کے علاؤ الدین خلجی دے عہد تیکر مغلاں تے تاتاریاں
 نے بار بار پنجاب آتے حملے کیتے پر پنجابی جواناں اوہناں دا ڈٹ کے مقابلہ کیتا۔ شہزادہ محمد
 تے ظفر خاں دے پنجابی سورمیاں نے مغلاں نوں گٹ گٹ کے منج کر دتا۔ ایہہ گل یاد
 رکھن جوگی ہے کہ چنگیز خان، منکو خان، باطون خان تے ہلاکو خان نے چین توں لے کے
 عراق تے ایران توں لے کے روس، پولینڈ تے ہنگری تیکر سارے ملک فتح کر لئے سن
 تے اوہناں نوں رنج رنج کے اُجاڑیا سی۔ مصر تے ہندوستان ایہناں دھیاں توں
 بچے رہے۔ مصر وچ ممالیک نے اپنے ملک نوں مغلاں دی غارت توں بچایا تے ہندستان
 نوں پچاؤن دا سہرا پنجابیاں دے سر ہے۔ ہندوستان دی فتح وچ دی پنجابیاں نے
 ودھ ودھ کے حصہ لیا۔ بابر دی فوج وچ سکھر خاں دا پنجابی لشکر دی شاملی بگھر خاں
 رانا سانگا دے خلاف لڑوا ہویا ماریا گیا۔ شیر شاہ سوری نے ہمالیوں نوں مار کڈھیا، تے
 لگھڑاں اوس نال اڈھالا دتا۔ شیر شاہ نے اوہناں نوں قابو کرن لئی رہتاس (جہلم) دا
 قلعہ بنوایا سی، ہمالیوں داپس آیتے لگھڑاں اودا سنگ کیتا۔ اکبر دے عہد دے شروع وچ
 آدم خاں لگھڑاں نے مغلاں دے خلاف بغاوت کر دتی تے ہیلیاں (تحصیل پھالیہ) دے قریب
 مغلاں دے سپہ سالار خواجہ کلاں میر محمد خاں دا مقابلہ بڑی بے جگری نال کیتا پر اوسدی ہار ہوئی
 اکبر اپنے مترے بھرا حکیم مرزا دیاں حملیاں نوں ڈکن لئی چو داں دے درے لاہور بیٹھا رہیا۔
 اوس نے لاہور دا قلعہ تے شہر پناہ تعمیر کروائی۔ پنجاب دے جٹ تے راجپوت ڈھیر چر
 مغلاں نال ویر ویاہندے رہے تے دے بھٹی جیسے سورمے اوہناں نوں للکر دے
 رہے۔ ایہناں دے جس اچے وی داراں تے ڈھولیاں وچ گائے جان دے ہن۔ اکبر
 کشمیر جاندا سی تے اوس دے لشکر نوں جٹ، وڑائیچ تے گوجر لٹ لیندے سن۔ اکبر
 نے اوہناں نوں ڈکن لئی کجرات دا قلعہ بنوایا سی۔ مغلاں نوں زوال آیتے سکھاں دی
 دی طرحاں عیسیٰ خاں منج رانگھڑاں نے دوآبہ جاندھرتے جنگ پناہ بھٹی نے حسن ابدال

توں لے کے راوی تیکر بغادت دے جھنڈے گڈ دتے۔

ادرنگ زیب عالمگیر دی موت (۱۶۰۶ء) توں پھپھوں مُغلاں دی ٹوسر ختم ہو گئی تے ملک دے چارے پاسے فتور پے گیا۔ جنوب وچ مرہٹے، دچکارے جتھے وچ جٹ تے پنجاب وچ سکھ اُٹھ کھلوتے۔ دلی دربار وچ تورانی سنی جہاں داسر دار نظام الملک سی تے ایرانی شیعہ جہاں دا آگوسعدت علی خاں سی اک دوجے دے خلاف سازشاں وچ رُجھ گئے۔ بادشاہ امیراں دے ہتھ وچ کھٹ پتلیاں بن گئے تے ملک دی حالت سواراں دی جانی عیش عشرت وچ ڈُب گئے۔ جہاندار شاہ تے فرخ سیرنوں قتل کمر دتا گیا محمد شاہ رنگیلے دے عہد وچ نادر شاہ افشار نے حملہ کیا (۱۷۲۱ء) تے پنجاب تے دلی نوں رنج کے کٹیا۔ اوہ مُغلاں دی بادشاہی دیاں جڑاں وچ پانی دے کے بھیں گیا تے احمد شاہ ابدالی دے حملے شروع ہو گئے۔ پٹاناں پنجاب نوں پنج کے رکھ دتا تے مُغلاں دی رہی سہی سفید پوشی وی ختم ہو گئی۔

عالمگیر ثانی دے عہد وچ پنجاب ہمیشہ لئی مُغلاں دے ہتھوں نکل گیا۔ مُغلاں دے سیاسی زوال دا اصل کارن اوہناں دی اخلاقی گراوٹ و۔ بدی مسلماناں دے تنزل دے بارے کہندا ہے ۷

زری پُری آج مسلماناں دی چادر پھرتیے چانی

ہور اسلامی نو نہیں رہ گئی وچ اساڈے کافی

دُڈیاں داناں ڈوبن والے بت بکرمے جتے

اصلی مطلب کوئی نہیں لبھدا جھگڑے پھڑے نیجے

کم بُرے تے بُریاں تھانواں بلیاں مسلماناں

تھاں چنگے تے کم چنگیرے ملتے ہور زماناں

وارث شاہ وی اپنی ہیر وچ ایہو کاڈھ کڈھی ہے۔

پنجاب دی تاریخ و شرح تین بہوں دے یاست دان ہونے منے !

(۱) علامی فہامی سعد اللہ خان خلیوٹی شاہجہان دا وزیر سی۔ اوکے دی لیاقت تے تدبیر تے شاہجہان دے عہد نوں شاندار تے سنہرا بنایا سی۔

(۲) ادینہ بیگ خان شرق پور دے اک کنکال اراہیں خوں دے دا پتر سی جہڑا رُلدا کھلدا اک مغل امیر دا پیادہ بن گیا، تے اپنی عقل تے ہمت نال جالندھر دا صوبہ دار ہو گیا۔ دینانگر دا شہر او سے نے اپنے نام آتے وسایا سی۔ ادینہ بیگ بہوں چرچلاک سی۔ اوہ مغلاں، سکھاں، مرہٹیاں تے ابدالیوں نوں اک دوجے نال لڑا لڑا کے اپنا ٹیٹو ٹھیلدا رہیا۔ پہلاں سکھاں نوں گٹیا، فیر اوہناں نال رل کے ابدالیوں دے خلاف سازش کیتی، فیر مرہٹیاں نوں لاہور بلا کے ابدالیوں نوں ایتھوں کڈھا دتا۔

(۳) مہاراجہ رنجیت سنگھ سکر چکیہ مثل دے اک سردار مہاں سنگھ دا پتر سی جس نے اپنی عقل تے جنٹریائی نال پنجاب وچ اک شاندار بادشاہی قائم کیتی تے صدیاں توں بعد پنجابیاں نوں نویں سردوں اپنی نویکی چھانے کروائی۔

مہاراجہ رنجیت سنگھ مغل شہنشاہ اکبر دی طرحاں چٹا آنے پڑھی پر او سے ہار سوبھوان تے دانا دی سی۔ اوں نے شاہ زمانے درانی دیاں کچھ ڈکیاں دھٹھیاں توہاں کڈھوا کے بھجوا دیاں تے شاہ نے ادنوں لاہور دی حکومت دا فرمان لکھ دتا۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ نے ۱۷۹۹ء وچ لاہور دیاں تین سرداراں گوجر سنگھ، لہنا سنگھ نے سوبھا سنگھ کوہوں لاہور کھسے لیا تے ہولی ہولی کشمیر توں لے کے بہاول پور تک تے پشاور توں لے کے دریائے ستلج تک اپنی حکومت پکٹی پیدی کر لئی۔

اک واری کمپنی داک انسر مشکاف مہاراجہ رنجیت سنگھ نوں ملن امترس آیا۔ اینہاں دناں
 وٹح محرم آگیا تے کمپنی دے مسلمان سپاہیاں مائی جلوس کڈھیا۔ مچھولا سنگھ اکالی تے
 ادہیاں سنگیاں جلوس اُتے گولی چلا دی تے تعزیے تابوت بھرنے ترورٹے۔ ماتیاں
 اکالیاں کولوں ہتھیار کھوہ لے تے مورچے سنبھال کے لڑن لگ پئے۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ
 دی ایہہ لڑائی دیکھ رہی سی۔ تکد اکیہہ ہے کہ کمپنی دے مٹھ کو سپاہیاں نے اکالیاں
 نوں مار مار کے ادہناں دے گھنے بھرتے دتے تے اوہ ڈکدے ڈھیندے نس بھج
 گئے۔ ایہوں مہاراجہ رنجیت سنگھ نے ایہہ سبق سکھیا کہ فوجی تربیت بہوں ملتی ہونی
 ہے۔ اوس نے کئی گورے انسر نوکر رکھ لے تے اک تکرپی تربیت یافتہ فوج تے
 توپ خانہ تیار کروایا۔ ایہوکارن ہے کہ ادہی جیاتی وٹح انگریزاں نوں پنجاب اُتے
 حملہ کرن دی جرات نہیں سی ہوتی تے اوہ مہاراجہ دی موت دی اڈیک وٹح چھاندرو
 لا کے بیٹھے رہے۔ مہاراجہ دی موت توں کچھوں بربھاکر دی شروع ہو گئی تے سکھ
 سردار آپے وٹح لڑن بھڑن لگ پئے، اوہ پنجاب جس نوں مہاراجہ رنجیت سنگھ
 نے دن رات محنت کر کے اک طاقتور بادشاہی بنا دتسی، انگریزاں دے
 ہتھیں چرٹھ گیا۔

سید محمد لطیف ہوراں اپنی تاریخ پنجاب وٹح مہاراجہ رنجیت سنگھ دے عہد دے
 حالات کھول کے لکھے ہن تے مہاراجہ دی سیاسی بصیرت، سوچھ تے تدبیر نوں بڑا
 صلاحیا ہے۔ اوہ کہندے ہن کہ مہاراجہ اُن پڑھ تے ضروری پر عالماں دا قدردان
 دی سی۔ ادہی اگو اکھ سی پر اوہ دی مثال ہار چمکدی سی۔ اوہ دے مکھ آتے بڑا
 رعب تے دبدبہ جھلکارے مار داسی۔ یورپ دے سیاحاں تے سفیراں مشکاف،
 مور کرافٹ، برٹس، جیکوسے ماں وغیرہ نے مہاراجہ دی ذہانت دی بڑی تعریف
 کیتی ہے تے کہیا ہے کہ مہاراجہ ادہناں کولوں سوال کچھ کچھ کے ادہناں دی

مت مار وینداسی۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ بڑا دلورسی تے لڑائیاں فتح و دھ و دھ
کے دھاوے کرداسی۔ اوسے دے کئی دن گھوڑے دی کاٹھی اُتے ہی بیت بانے
سنے، تے کئی داری کاٹھی اُتے بیٹھا بیٹھا ہی کھا پی لینداسی اوسدا دل کھلا تے
بے تعصب سی۔ اوسدے دربار تے فوج و فتح کئی مشیر تے افسر مسلمان سن جنہاں
اُتے اوسدا پورا بھروسہ سی۔

۱۸۴۹ء وچ انگریزاں پنجاب اُتے قبضہ جمایا۔ کمپنی بہادر دی جیہڑی فوج پنجاب
اُتے حملہ آور ہوئی سی اوس وچ وادی گنگ جمن دے اُردو والے دی بڑی تعداد وچ
شامل سن۔ انگریز پنجابیاں اُتے بھروسہ نہیں سن کر دے ایسے لئی ادہناں انتظامی
عہدے اُردو والیاں دے سپرد کر دتے تے ادہناں دے کہنے تے پنجابی دی تھاں
اُردو زبان نوں پنجاب دیاں مدرسیاں وچ رواج دتا جسے نال پنجابی زبان تے
ادب نوں اجماد دھکا لگا کہ ادہ انج تیکر اپنیاں پیراں اُتے نہیں کھلو سکی۔ ایہ تعصب
کہ پنجابی اُجڈا انگریاں دی زبان ہے ادہناں دناں توں چلیا آ رہیا ہے۔ انگریزاں
دے قبضے نال پنجاب دا نو لیکلا تاریخی تے یاسی مقام ہی ختم نہیں سی ہویا سگوں
ادہناں دے نو لیکلے کلچر، سماج، ادب تے سوجھناں دی وڈا دھروہ ہویا سی۔
ایسے تاریخی کچھو کچھ توں ایسے جانے گئے ہاں کہ پنجاب دی تہذیبی تے تمدنی
دین بھو ملتی ہے۔ برصغیر ہندوپاک وچ کھار دے چک، آدی، بھانڈے بناون،
داہی جی، گڈا رٹھا، مہیں پالنے، کنسٹریک، گنا، جوں، منجی، کپاہ، تیلے دے
بیج گڈن، پھٹی نوں تینسٹے، ولینے، پنجنے، کتڑے تے بننے توں لے کے سماج
دیاں ریتاں رسماں، لوک جیون، لوک گیتاں، لوک گلے بات، لوک کہانیاں، گاؤن
پختے، جاہنک کہانیاں، موسیقی میلے، زبانان تے بولیاں، بھگتی شاعری، یوگ
پنتھ، اُساری تے چتر کاری دی کلا، تہتر مت، ویدانت، شیو بھکتاں، ویشنو بھکتاں

تے شاکتاں دیاں پوجا پاٹھ دیاں رسماں درادڑاں توں یادگار ہن۔ رگ وید دے منتر
 پنجاب دتھ ہی اکھٹے کیتے گئے سق۔ ایسے دیس دتھ شیخ علی مخدوم ہجویری تے شیخ
 فرید الدین گنج شکر نے صلح کل دا درس دتھاسی، تے ایسے دھرتی تے گورو باباناںک
 نے لوکاں دتھ دے آدرش دا پالنہ کیتاسی۔ پنجاب نے اسلامی ہندو لوں اُردو
 زبان دتھ چہڑی پنجابی دی ہی اک لگر ہے۔ پنجابیاں ہی چنگیزی مغلاں توں
 ہندوستان توں بچایا سی۔ پنجاب دتھ ہی یونانی ہریت، ویدانت تے تصوف
 دا گھنٹال میل ہویا جس نے پنجابی صوفیاں دی شاعری توں اوہ نوکلی کھج تے
 گبھیترتا دتھ جس دا دیروا کرن لئی ایہہ کتاب لکھی گئی ہے۔

ہندی ریت

ہندی فلسفے دے چھ درشن ہن: اتر میمانسا، پر وایمانسا، یوگا، نیایا، سانکھیہ
 تے ویششکا۔ ایہ درشن آتک ہن، ایسے لئی نہیں کہ اوہ شخصی خدانوں مندے ہن
 بلکہ ایسے لئی جے اوہ ویداں نوں سد جاندے ہن۔ ہندی فلسفے وچ آتک اوہ اے جہڑا ویدا
 نوں سد جاندا ہووے تے موت پھپھوں جاتی دا قائل ہووے۔ میمانسا تے سانکھیہ وچ خدا دا
 انکار کیتا گیا اے۔ کپلاتے جے منی خدانوں کائنات دا خالق نہیں مندے پر ویداں نوں
 سد جاننے دے پاروں اوہناں نوں آتک کہیا جاندا اے۔ چارواک، گوتم بدھ تے مہا ویر
 نے ویداں دی سد نوں رد کر دتاسی ایسے لئی اوہناں نوں ناستک کہیا جاندا اے
 ایہ گل دی چت دھر لینی چاہیدی اے کہ چارواکوں نوں سوا باقی دے سارے مت
 تے درشن، بدھ مت، جین مت سمیت آواگونے یا سنسار چکر دے قائل ہن، چارواک
 ناستک یا ملحد سن کیوں جے اوہناں نے خدا دی ہستی، ویداں دی سد تے آواگونے نوں
 عاق انکار کر دتاسی۔ ویششکا نیایا، یوگا تے میمانسا دا رواج نہیں رہیا۔ آج کل دے اکثر
 ہندو ویدوانے ویدانت دے قائل ہن، جس صورت وچ شکر تے رامانج نے اوس نوں
 مرتب کیتا سی۔ عام لوک چار ویداں تے اوہناں دے دیوتا دیویاں، اندر، اگنی، پرتھوی،

دیگر نول بھلا چکے ہن تے اوہناں دا دھرم پراناں دیاں دیوالائی قصے کہانیاں تے پوجا پاٹھ
 دیاں ریتیاں رسماں دی بستر سمجھیا جانداں۔ لوکاں شیوتے ویشنو دیاں اوتاراں رام
 تے کرشن نول پوجدی اے یا سکتی مت تے منتر مت دی صورت وچ لنگ تے یونی
 دی پوجا کردی اے۔ ہندی فلسفے دے مڈھلے اصول ایہ ہن۔

(۱) کائنات برہمن (حقیقت مطلق یا وجود مطلق) وچوں نکلی اے تے آخر فنا
 ہو کے او سے وچ کھپ جاسی۔

(۲) مادہ غیر حقیقی اے تے مادی دنیا دی ظاہری اکثریت ساڈیاں نظراں دا
 دھوکھا اے۔

(۳) بُرائی یا شر کائنات دے خمیر وچ شامل اے تے ایہو آواگون، سنسار چکرتے
 انسان دے ساریاں دکھاں درداں دا کارن اے۔

(۴) انسانی زندگی واسجھ توں وڈا مقصد ایہہ اہا کہ رُوح یا جیونوں مادے دی
 آلائش توں پاک کر کے برہمن وچ کھپا دتا جائے جو یوں یجنے و لکیہ نے کہیا سی
 ”مکتی توں پھوپوں کسے منکھہ دا شعور باقی نہیں رہندا۔ جز جہر اگلے
 توں عارضی طور تے دکھ ہو یا سی، دوبارہ او سے وچ کھپ جاندا اے جو یوں
 وگدے ہوتے دریا سمندر وچ غائب ہو جاندا ہن۔“

ہندوواں مکتی یا نجات دے تنے مارگ (رستے) دے نیسے۔

(۱) جنانا مارگ، علم دی راہ۔

(۲) کرم مارگ، عمل دی راہ۔

(۳) بھگتی مارگ، عشق دی راہ۔

اُپنشاں وچ جنانا مارگ، یوگا وچ کرم مارگ تے گیتا وچ بھگتی مارگ دا لنگ پچیا
 ہویا اے۔ ہندو علم دے دو ماخذ تسلیم کردے ہن: سمرتی، سمرتی۔ سمرتی الہامی اے، ویدازلی

تے ابدی ہن۔ ویداں دی طرحا اُنشد دی سرتی وُج شامل ہن تے آد توں انت تک موجود ہن۔ گیتا مہا بھارت تے منو تاستر توں سمرتی وُج شمار کیتا جاندا اے۔ ویداں دیاں منتران توں سمیتا (غوی معنی 'مجموعہ') کہندے ہن۔ ایہناں توں کچھوں برہمن (ایہہ ذات نہیں کتاباں ہن) لکھے گئے تے پڑھتاں ایہناں وُج پوجا پاٹھ دے طریقے بیان کیتے۔ آرنیکا براہمنان تے اُنشداں دے وچکار واسطے ہن۔ آرنیکا اوشناں رشیان نے لکھے سنے جہڑے دُنیانوں ترک کر کے جنگلاں وُج بسیرا کر دے سنے۔ اُنشداں وُج فلسفے دے مائل بارے بھناں ملدیاں ہن۔ ایہہ تعداد وُج اک سو دے نیڑے تریڑے ہن تے کئی سوجھواناں دے افکار اُتے مشتمل ہن۔ ابتدائی دور دیاں اُنشداں وُج ایتریا تے گوکھی دا تعلق رگ ویدناں اے۔ کینا تے چھاندو گیتا و اسمبندھ سام ویدناں اے، ایسا تے تیتریا دارشتہ یجر ویدناں جڑوات، پرناتے مٹکا اتھرو ویدناں متعلق ہن۔ رگ وید وُج کئی دیوتا دیویاں دی مناجات وُج منتر ملدے ہن، جتھوں سہی ہوندا اے بتی پہلے دورے آریا قبائل دا مذہب کثرت پرتی سی۔ سب توں وڈے دیوتا اندر، اگنی تے سوریہ سنے۔ اندر گزج چمک دا دیوتا سی جہڑا مینہہ وساندا سی، اگنی اگ دا دیوتا سی تے سوریہ سورج دیوتا سی۔ سوریہ دی پوجا بڑی عقیدت نال کیتی جاندی سی، ایسے توں دوست، سوتری تے دشمنو دی کہیا گیا اے۔ ویداں داسبھ توں مقدس منتر گائتری اے جسے وُج سورج دیوتا کولوں عقل دی روشنی منگی گئی اے۔ گھوڑے دی قربانی سوریہ دے نال اُتے دتی جاندی سی۔ ایسے گھوڑے دا گوشت کھاندے سنے۔ شادی دیاہ تے گنوزج کر کے اوسے دا گوشت کھاندے سنے۔ دیویاں دی حیثیت معمولی سی۔ پرتھوی دھرتی دیوی سی، ادشا صبح دی تے سر سوتی دریا دیوی دیوی سی جہڑی بعد وُج علم تے خوشالی دی دیوی بن گئی۔ رگ وید وُج سندھو دیوی (دریا تے سندھ) دا ذکر دی آیا

اے۔ آریا گھلے میدانے ذبح آگ بال کے تے اودے ذبح گھیو جلا کے پوجا دے منتر پڑھدے
سنے، اودہ درجہ گھاہ (ڈبھ) دی دی ماننا کردے سن تے سوم بوٹی دا زسے بڑے شوق
نالے پیوندے سنے۔

کثرت پرتی دے نالے ویدیاں تے براہمنوں ذبح آگ وجود مطلقے دا تصور وی ملدا
جھولے پرتی یاں ایکم کہیا گیا اے۔ خالقے کائنات دی حیثیت ذبح ادسنوں پرچا پتی کہندے
سنے جھنے کائنات نولے بنایا۔ ڈاکٹر تارا چند دے الفاظ ذبح :-

”ابتداء ذبح ست تے است دونوں غائب سنے، بسے اک اتھاہ تے
گھورا انہیرا چھایا ہو یا سی جسے ذبح ایکم ساہ لے رہیا سی پھر ایکم دے منے ذبح
خواہشے پیدا ہونے جسے دے کارن ست تے است ذبح سمبندھ ہو گیا
تے ایہہ خواہشے کائنات دے بننے دا سبب بن گئی۔“
رگ وید ذبح ایکم دا ذکر ایویں کیتا گیا اے۔

”اک اگنی جھپڑی بھولے ساریاں تھانواں نولے روشن کر دی اے
اک سورج جھپڑا چارے پاسے منور کر دالے، اک اوشا جسے دے نالے
ہر شے چمک پندی اے۔“

برہمن تے آتما دے الفاظ رگ وید ذبح ملدے ہن، پر اوہناں دے معنی اودہ نہیں
جھپڑے اپنشاں ذبح اگھڑ دے ہن۔ رگ وید ذبح آتما دا معنی اے ساہ، پتھر دے زمانے
دا بندہ ساہ نولے ای حیوانے سمجھد اسی۔ صاف سدھی گلے اے کہ حدتیک بندہ ساہ لیندا ہو

ط : Being

ط : Not-Being

ط : Influence of Islam on Indian Culture

ادہ جویندا اے تے ماہ نکل جانے نال مر جاندا اے۔ یونانی زبانے ورنے سانکی، لاطینی ورنج
 اینیما، عبرانی ورنج روح تے عربی ورنج روح دے معنے ساہ یا ہوا دا بلا اے۔ بعد ورنج سو جھوٹے
 ایہہ الفاظ روح دے مذہبی مفہوم ورنج ورنج لگ پئے، جس ورنج روح ہوا دا بلا یا ساہ
 نہیں سگولے قدبت والی چلدی پھردی شخصیت دا رپ یا پرچھانوالے اے، جیہڑا
 موت توں پھپھوں دی باقی رہندا اے۔ تے اپنی اصل شکل صورت برقرار رکھدا اے۔
 رگ وید ورنج برہم والفظ عبادت، دُعا یا عبادت دے معنے ورنج ورنج گیا اے۔ اپنشدالے
 ورنج برہم آفاقی توانائی بنے کے ابھریا جیہڑی، ساری کائنات ورنج رچی بسی ہوئی اے۔ آتما
 یا جیو آتما ایسے آفاقی توانائی دا نفسیاتی پہلو بن گئی، جدا ظہور انسان ورنج ہوندا اے۔
 برہم تے آتما اک دوجے توں دکھ نہیں، دوہاں دی اصل اکو اے تے دونوں اکو
 وجود مطلق دے دو پچھ ہن: برہم آفاقی تے آتما شخصی۔ آتما مادے دی قید ورنج آکے
 پھسے جاندی اے تے آدمی اپنی بہالت (اودیا) لے پاؤں ایسے توں برہم توں دکھ
 سمجھنے لگ پیندا اے۔ جدوں کسے آدمی توں ایسے حقیقت دا گیانے ہو جاوے کہ اودھے
 آتما برہم توں دکھ نہیں تال اودھ مکتی پالیندا اے۔ چھاندوگیہ اپنشد ورنج اے۔

” ایہہ ساری کائنات بالجوبہر اودھ اے، اودھ تے اے، اودھ توں ایسے“

آتما برہم ایجنادی طرحاں آداگونے (لُغوی معنے میں آدنے جادنے) یا سنار چکر دی
 اپنشدالے دا مڈھلا خیال اے۔ رگ وید ورنج کہیا گیا اے کہ موت تزل پھپھوں بندے دی رُوح
 پانی ورنج چلی جاندی اے، جزا سزادی شکل ورنج کرم دا کوئی تصور ویداں ورنج موجود نہیں۔
 اے اے میکڈونلڈ دا خیال اے کہ سنار چکر یا آداگونے دا نظریہ آریانے ایسے ملک دے

اصلے باسیاں دراوڑاں کے کوہوں کی سی۔ دراوڑاں وچ ارواح دامت راج سی۔ ایسے دی رُو
نال دنیا دی ہر شے وچ رُو موجود اے، آدمی، حیوان، چنڈ پرنڈ، پہاڑ دریا، رکھ پھلے،
چننے نارے سب دی رُو ہے تے موتوں بعد آدمیاں دیاں رُو حال رکھالے، پہاڑیاں
ڈھوڑنگراں تے پھیاں وچ جانڈیاں ہن، ایسے لئی دراوڑاں ایہناں نوں مقدس منے کے ایہناں
دی پوجا کر دے سن تے چڑھاوے چڑھاندے سن۔ اپنڈاں دیاں لکھاریاں نے دراوڑاں دے
ایسے مت اتے جزا سزا دا پیوند لا دتا تے سنا رکھ کر یا کرم دے نظریے دی سنتر بنی۔ ادہناں
کیا کہ انسانے ایسے جنم وچ اپنے کھلے جنماں دے کرم دا پھل بھوگدا اے۔ لفظ کرم دے دو
معنے ہن (۱) قانون (۲) اوہ قوت جیہڑی کے فعل توں ظاہر ہوندی اے تے اوہ کجھ پھل
دی ہوند اے۔ دو بے معنے وچ کرم دیاں تین قسماں ہن :

(۱) سوچت یا پھلے زمانے دا جمع شدہ کرم جیہڑا اثر اے ظاہر نہ ہو یا ہوے۔

(۲) پراربدھ : ماضی یا آج کل دے فعل جیہڑا پھل ظاہر ہو جاوے۔

(۳) ساچی یمانے : ادہ کرم بیہڑا ایسے حیوانے وچ کیٹا جا رہیا اے۔

مایا دا تصور سب توں پہلاں شوتیا شوتیر اپنڈ وچ نظریے آندا اے۔ مایا کثرت اے

جیہڑی ظاہری اکھیاں نال دسدی اے، اوہدا کوئی حقیقی وجود نہیں۔ ایسے اپنڈ وچ

خدا نوں مائن (مداری) کہیا گیا اے جیہڑا سانونے مادی عالم دا تماشہ دکھاندا اے تے اپنے

جادو دے زور نال کھیدو کھیدی ظاہری عالم نوں بناوندا اے۔ ایسے ظاہری عالم یا مایا دے

پر دے پچھے حقیقی وجود برہم دا اے۔ لوک اپنی اودیا (جہالت) دے پاروں مادی عالم نوں

Animism : ۱

An Introduction to indian Philosophy Chatterji & : ۲

Datta

حقیقی سمجھ لیندے، سنے تے اصل حقیقت یا برہم نوں بھل جاندے ہن۔

اپریلے بحث توں پتہ لگیا کہ اپنڈاں دے مدھے اصول تزن ہن۔

(۱) آتما برہم ایکنہ۔ جو آتما یا شخصی رُوح تے آفاقی رُوح یا برہم دی اصل اکو اے۔

(۲) ساڈیاں دکھاں دی جڑ سنار چکراں اے جس توں پچھا چھڑا دن لئی آتما برہم ایکنہ

دا گیان ضروری اے۔

(۳) مادی عالم یا کثرت دا عالم گُڑاں، ساڈیاں نظراں دا فریب اے، لوک اپنی نا سمجھی

دے پاروں ایسے مادی عالم توں حقیقی عالم سمجھنے لگ پیندے ہن۔

ویدانت دی ساری عمارت ایہناں تیناں اصولاں اتے اُساری گئی اے پر ویدانت

دے ذکر توں پہلاں سانوں بدھ مت دا تجزیہ کرنا پوسی کیوں جے ایسے مت نے ویدانت

نو اشرافیت تے مسلماناں دے تصوف اتے ڈونگھے اثرات چھڈے سن۔

بُدھ مت

بُدھ دا اصل نام سدھارتھ سی۔ اوہ چھویں صدی قبل مسیح وچ ساکیا قبیلے دی اک ریاست کپیل دستونے راجہ سدھوونے دے گھر جمیا۔ اوہی مالے دانالے رانی مایاسی۔ سدھارتھ مالے پیو دا سہواں بالے سی تے بڑا لاڈلا سی۔ راج محل وچ اونوں دُنیا جہان دیاں نعمتاں میسر سنے۔ جوانی چڑھیا تے اوہا دیہہ راجکاری یثودھرانالے کر دتا گیا جس دی لکھوں اوہا اک جاتک رہو لاجم پیا۔ کہندے ہن کہ اک دیہاڑے سدھارتھ اپنے مخلوں باہر گاتے اہنے اک روگی نولے تھیا جہڑا اڈیاں گوڈے رگڑوا پیا سی۔ اگے گتے تے اک بُدھا نظریے پیا، جہڑا کنب رہیا سی تے ڈوگ ڈوگ پنیا سی۔ کجھ چر پھولے اوہنے اک اٹھی ڈٹھی جنھوں ساڑن بھوکنے لئی لوگ سانے نولے چکی جانڈے سنے۔ روگ بُدھیے تے موت دے ایہہ نظارے تک کے سدھارتھ گوہ کرنے لگ پیا کہ ایسے دُنیا وچ کوئی بندہ سکھئی نہیں رہ سکدا۔ روگ بُدھیپا تے موت ہر بندے دے نال لگے ہوئے نیں۔ اوہ سوچے پے گیا کہ ایسے دکھ نولے کیوں چھڑا پیا جا سکدا لے۔ سدھارتھ کئی دیہاڑے ایسے سوچ وچ ڈبیا رہیا پر ایسے سوال دا کوئی جواب نہ سمجھا۔ آخر زنج ہو کے اوہ راج محل تے بیوی بچے نولے چھڈ چھڈا کے جنگلاں وچ نکل گیا تے ایہے تپ کیتے جے سک سک کے گرنگ ہو گیا۔ آخو گیا دے اک رُکھ بیٹھ سما دھی وچ بیٹھیاں ہوئیاں اونوں پچ دی روشنی نظریے پے گئی تے اوں نے ایہہ روشنی لوکا نولے دکھاوونے لئی پرچار شروع کیتا۔ لوکا نولے تنہا بنھ اوں کوں آونے لگ تے سدھارتھ دانالے بُدھ (دانش مند) پے گیا۔ ایہہ زمانہ اجیہا سی کہ چار چوہیرے بٹھاں

دا رولا چھپا ہوا سی۔ چارواک (نویسے معنی ہونے پتر چلاک) کھلم کھلا مذہب دے خلاف تقریراں کر رہے سن۔ ایہہ برسپتی دے پیلے سن تے لوکایت (مادہ پرست، ایٹھے لوک دامتھی مارہ اے) مئے جانڈے سن۔ چارواکاں نے کہیا کہ چارے دید مکرے ٹھکرے پروہتاں نے لوکاں نوں ٹھگنے لئی لکھے ہن تے پوجا پاٹھ، یگ، ہونے، شرادھ دیاں رہاں اپنے ڈھڈ بھرن لئی گھڑ لیاں ہن۔ لوہجے نڈت، پردہست تے پانڈے دھرم دے نال آتے لوکاں نوں تھک لاؤندے پھرتے ہن۔ چارواک کہندے سن کہ آدمی اتفاق نال ایسے دنیا وئج آجاندا اے۔ آواگونے یا سنار چکر سب گوڑا اے۔ موت دے نال ایسے آدمی مٹی دے وئج مل کے مٹی ہو جانڈے۔ جیو آتما مادی جسم دا اک لازمی حصہ اے جہڑی موت نال ایسے لٹھ ہو جانڈی اے۔ اوہناں دا علمی نظریہ ایہہ سی کہ علم دے اصلے ماخذ حیات تے مدرکات ہن۔ ایہناں توں دکھ ہو رکوئی وسیلہ اجہا نہیں جسے توں علم حاصل کیتا جاسکے۔ مادہ واحد حقیقت اے جہدا اوراک پنج حواساں نال کیتا جاندا اے۔ ایسے لئی جہڑی شے مادی نہیں اے اوہ تحقیقی نہیں ہو سکدی۔ اوہ خدا دی ہستی دے وی منکر سن تے کہندے سن جی شعور انسان دے مادی جسم دی اک صفت اے۔ جہاں دے میل جول نال نویاں نویاں صفتاں پیدا ہونداں ہن ایسے گلے داویرا کردیاں ہویاں اوہ مثال ایہہ دیندے سن کہ پانے دے پتے نوں چھالیہ تے چونے نال ملا کے چھیا جائے تے سوزانگ پیدا ہو جاندا اے، جہڑا دکھو دکھو ایہناں وئج موجود نہیں ہوندا۔ ایسے طرحاں جہانی ترکیب تے حیاتی دے ملنے نال شعور پیدا ہو جاندا اے تے جسم دے مٹ جاؤن نال ایہہ شعور وی مٹ جاندا اے۔

۱ : Sensations

۲ : Consciousness

۳ : Perceptions

۴ : Indian Philosophy, Radhakrishnan

بُدھ نے وی چار واکاں دا اثر لیا سی۔ اوہنے چار واکاں دی طرحاں ویدیاں نوںے رُرد
کر دتا، یگیہ، ہونے تے شرادھ دیاں رسماں نوں باہمنان دا مکر قرار دتا تے خدا دی ہستی، رُرج
وے وجود تے موتوںے بعد جیاتی توں انکار کیتا ایسے لئی پڈتاناں میں چار واکاں نالے بُدھ نوںے
دی ناستک کہیا اے۔ رامائن وچ بُدھ نوںے ناستک آکھیا گیا اے، پر اک گل ضرور اے،
بُدھ نے آواگونے نوں قبول کر کے ہندومت نال اپنا سبندھ برقرار رکھیا۔ اوہ اُپنشاں وے برہم
دا منکر اے تے آتما نوںے ایسے وچ فنا کرنے دا قائل نہیں کیوں جے اوہ آتما وے وجود نوںے ہی
نہیں مندا۔ پر اوسدا نروانے اُپنشاں دی مکتی نال بلدا جلا اے۔ نروانے حاصل کر کے
سنا رچکر نوں ترور دین دا جتن دی اُپنشاں وچوںے ای لیا گیا اے۔ ایہہ نال نفس
گشتی، تپ تیاگ تے ایسے جگ نوںے دکھاں دا گھر سمجھنے دا خیال دی اُپنشاں توںے اخذ کیتا
گیا اے۔ ایسے پھوںے پڈت رادھا کمرشنے بُدھ مت نوںے ہندومت دی اک لگر سمجھدے
میں۔ اوہناں دا ایہہ خیال اک حد تاں چت لگدا اے جس طرحاں مسلمان کلمے عیسائی صلیب
تے یہودی سبت توںے پھپانے جاندے ہن۔ ایسے طرحاں سنا رچکر نوںے مننے والا ہندو اکھواندا
اے، خواہ اوہ خدا دی ہستی یا ویدیاں دا منکر ای کیوں نہ ہووے۔ بقول رہسے ڈیوڈز،
گوتم بُدھ ہندو ای پیدا ہویا سی تے ہندو ای ہویا سی۔ اوس نے سنا رچکر دا خیال اُپنشاں
وچوںے لیا سی۔ بدھ مت تے اُپنشاں دی تعلیم وچ فرق ایہہ ہا کہ اُپنشاں وچ ایکم یا برہم
دا تصور اے تے بُدھ برہم دا قائل نہیں... جیوںے وے دکھ ہونے دا خیال دی بُدھ نے
اُپنشاں وچوںے اخذ کیتا سی جہاں وچ کہیا گیا اے پی ایکم یا برہم ای شانتی اے باقی
سب دکھ ای دکھ اے۔ اولڈانے برگ نے بدھ مت تے ہندومت وچ فرق کر دیاں ہویاں
ایہہ کہیا اے =

”برہمنانے وے خیال وچ ہر قسم دیاں تبدیلیاں دا انحصار وجود اے ہے پر بدھ مت وچ
ظاہری وجود بدل دیاں ہویاں حالتاں اُتے منحصر اے“

باہمنان نے بدھ نالے ایسے لئی آڈھا لایا جے اوسے نے ذات پات وافر قے مٹا کے باہمنان
 دی دڑیا قے نولے چکھیا سی۔ بدھ نے کہا کہ کوئی بندہ پیدا نئی باہمن نے نہیں ہوندا۔ سگولے چہڑا
 نیک عمل کرے اوی باہمنے اے۔ باہمنانے نے بدھ دا ایہہ قصور کدی دی معاف نہیں
 کیتا۔ اوہناں نولے پتہ سی تی بدھ مت ہندوستان وچ جڑاں چھڈ گیا تے اوہناں دی ایہہ
 چودھراہٹ تے ٹینس ختم ہو جاسی ایسے لئی اوہ اندر خانے بدھ مت دے خلاف سازشاں
 کر دے رہے تے آخر ہندوستان وچوں اودا کنڈا کڈھ کے چھڈیا۔ ایسے سلسلے وچ اک ہور گل
 دی یاد رکھنی چاہیدی اے تی بدھ نسل دا آریا نہیں سی، ساکا قبیلے دا فردی ایسے لئی
 اوستوں ساکیا منی (ساکا داواناں) کہندے ہن۔ ساکا لوگ ذات پات دے فرقے دے
 قائل نہیں سن تے باہمنانے دی سرداری نولے چکھدے سن۔ اوہناں دی اولاد جہاں
 تے جڑاں دی کدی باہمنانے دی پرواہ نہیں کیتی جیہدے لئی باہمن دی اوہناں دے
 کھور پئے رہندے سن۔

اشوک نے عہد وچ بدھ مت دُور دراز ملکاں وچ پھیلے گیا۔ اودے عیسے ہونے
 پچا رک افغانستان، خراسان، تبت، منگولیا، چین، جاپان، لنکا، یام تے سکندریہ تک جا
 پیئے۔ کنشک دے زمانے وچ بدھ مت دو فرقیانے وچ وڈیا گیا۔۔ مہایانے (وڈا چکر) تے
 ہینایانے (نیکا چکر)۔ مہایانے اک بدھ سوامی ناگ ارجن توں یادگار اے۔ ایہناں فرقیانے
 وچ وڈا اختلاف نروانے دے مسئلے آتے پیدا ہو یا سی۔ ہینایانے والے کہندے سن
 تی نروانے دے حصول دا مقصد انسان دیاں دکھاں درداں توں ختم کرتا اے۔ مہایان
 والیاں دا خیال سی کہ نروانے کسے بندے دا اپنیانے دکھاں توں ختم کرنا نہیں سگولے دانش
 دا حصول اے جیہدی مدد نال لوکاں دا دکھ دُور کیتا جاسکدا اے۔ مہایانے دے دو فرقے

۱ : ساکانوں Scythian کہا جاند اے۔

بنے گئے؛ یوگا چار تے مدھیامیک۔ پہنیاں دیں دو جماعتاں ڈچ وڈیا گیا: دے بھائک تے
سو تریننکا۔ ایہناں وچوں مدھیامیک جنھوں شونیا واد دیں آکھدے ہن ایں لہی مشہور
ہویا جے بعد شکر نے شونیا یا مایا دا خیال ایسے وچوں لیا سی۔

باہن نے بدھ مت دی اشاعت نوں دیکھ دیکھ کے کلیدے رہے تے چھاندرو لاکے
بیٹھے رہے۔ پہلی صدی بعد از مسیح گپتا راجیاں دے عہد ڈچ برہمن مت پھیر زور پکڑ گیا۔
مہایان دالیاں نے بدھ دی مورتی بنا کے اوس نوں پوجنا شروع کر دیا سی تے ادہناں
ڈچ ہندو دیومالا دے قصے کہانیاں تے ریتاں رسماں شامل ہو گیاں سن۔ ہونڈیاں ہونڈیاں
بدھ مت تے ہندو مت دا فرق مٹ گیا۔ باہناں اک چلا کی ایہہ کتے جیے ادہناں
بدھ نوں دیشو دیوتا دا اتار بنا دتا تے انگریزی دے اک محاورے دے مطابق رچھ دے
ایں جیٹھے نے ہندوستان وچوں بدھ مت دا خاتمہ کر دتا۔

گوتم بدھ دی اصلی تعلیم تری پٹاکا (تنے لوکریاں) ڈچ محفوظ اے جہڑیاں سن ۲۴۱ قبل از
میح پالی زبانے ڈچ لکھیاں گیاں سن۔ جو ایہہ ہن۔

- ۱۔ ڈنایا پٹاکا؛ ایسے ڈچ عمل دے طریقے بیان کیتے گئے ہن۔
 - ۲۔ سٹا پٹاکا؛ ایسے ڈچ تمثیلاں دی شکل ڈچ دغظ اکٹھے کیتے گئے ہن۔
 - ۳۔ ابھی دھما پٹاکا؛ ایسے ڈچ فلسفے دیاں بحثاں شامل ہن۔
- بدھ دیاں چار آریاں صداقتاں نوں اوس دی تعلیم دا عرق سمجھیا جاسکدا اے۔

۱۔ جیونے دکھ اے۔

۲۔ دکھ دا اک کارن اے۔

ط : فارسی دالفظ بت بدھ دی بدلی ہوتی شکل اے۔

۳ - ایسے دکھ نولے دور کیتا جا سکدا اے ۔

۴ - دکھ نولے دور کرنے دا مارگ (راہ) موجود اے ۔

ایہناں نولے کہندے ہن : دکھ ، دکھ سموایا ، دکھ نرودھ ، دکھ نرودھ مارگ ۔

گو تم بدھ کہندا سی جی بندہ ایسے لئی دکھی اے بے اوس نے ایسے جگ و شح جنم لیا اے

اوہ نہ جمدا نہ دکھی ہندا ۔ دکھ دے ابا ب دی جہڑی زنجیرا اے اوس دیاں بارالے کڑیاں

ہن ۔ ایہنوں بھاو چکر کہندے ہن ۔ بو دھالے لئی ایہناں کڑیاں دے علامتی چکر نولے گھماونا

عبادت اے ۔ دکھ نرودھ مارگ دے اٹھ پچھ ہن :

۱ - درست خیال ۔

۲ - درست ارادہ ۔

۳ - درست گل بات ۔

۴ - درست کردار ۔

۵ - درست روزی ۔

۶ - درست کوشش ۔

۷ - بیونے دے فانی ہونے دا درست شعور ۔

۸ - درست دھیان جہڑا نرودانے تیک لے جاوے ۔

ایہناں ساریاں دا حاصل اے : علم ، عمل ، دھیان ، بدھ نے اپنی ساری تعلیم نولے

دونقطاں و شح بیان کر دتاسی =

۱ - دکھ

۲ - دکھ دا خاتمہ جہڑا صرف خواہش نولے مٹاؤنہ نالے ای ممکن ہو سکدا اے ۔

ایتھوں سہی ہویا کہ بدھ مت بڑی گوتھی یاسیت^ط دا مسک اے ۔ اوہ آپ

دھماپد وٹح کنہدا اے -

” امان وٹح، سمندر دی تہہ وٹح، پہاڑاں دیاں گھنڈراں وٹح، دُنیا وٹح

کدھرے دی کوئی اِیہی جاہ نہیں بلدی جتھے آدمی موت توں نَسے کے
پناہ لے سکے۔ “

موت دی دہشت نے بدھ نوں جیونے دیاں روشنی پہلوواں توں دی بزار کہ
دناسی۔ اوہ جیونے دا صرف تاریک پہلو اِی دیکھ سکدا اے۔ اوہ کنہدا اے کہ خواہش، خاص طور
تے جیونے دی خواہش (تنہڑا) ساڈے دکھ دا اصل کارن اے۔ ایسے لئی ایسے خواہش نوں
مٹا دینا اِی دانشمندی اے۔ بدھ لئی نیک عملے اوہ بنے جہڑے خواہشاں تے جذبیاں دے
قریب توں بچاندے ہن۔ اوہدے خیالے وٹح جذبیاں نوں مٹا دینا چاہیدا اے کیوں جے ایہہ
آدمی نوں ذہنی تے اخلاقی روگ لگا دیندے ہن۔ بدھ نوں ایہہ خیال نہیں ہے آیا کہ خواہشاں
تے جذبیاں نوں دبایا تے جاسکدا اے پر مٹایا نہیں جاسکدا، تے دبا تے ہوتے جذبے آدمی
نوں اخلاقی تے ذہنی روگ لا دیندے ہن ایہناں جذبیاں نوں دبا کے نہیں ایہناں
دی مناسب طریقے نال تسکین کر کے اِی ایہناں اتے قابو پایا جاسکدا اے۔

بدھ مت نہ کوئی مذہب اے تے نہ کوئی فلسفہ اے۔ گوتم بدھ نے اخلاق نوں مذہب
توں دکھ کرنے دا ترلا ضرور ماریا سی، پر اوس دا اخلاق انفرادی بنے گیا، جس وٹح سماج دی
اصلاح دا کوئی پہلو نظر نہیں آدندا۔ جس بندے دے سارے چارے تے تر لے ایسے گلے لئی
وقت ہو جاوے کہ اوہ اپنی خواہشاں تے جذبیاں نوں کچلے کے جیونے دے دکھ توں
خلاصی پالوے اوس نوں سماج یاں لوکاں دی بہتری دا خیال نہیں آسکدا۔

بدھ کے اِیہی متی دا قائل نہیں جتھے کائنات نوں بنایا ہوئے نہ اوہ رُوح تے
موت کچھوں جاتی نوں اِی مندا اے، ایسے لئی اوس دے مت نوں مذہب دی نہیں
آکھیا جاسکدا۔ مذہب دا مڈھلا عقیدہ ایہہ ہے کہ موت توں کچھوں بندے دی رُوح اپنے

ممالک دے مطابق جزا سزا بھوگدی اے۔ بودھ کہندے ہن کہ مُردے دا جسم فنا ہو جاندا اے تے ایسے دے نال ایسے اوسے دا شعور وی مٹ جاندا اے صرف کرم باقی رہندا اے، جسے توں اک نواں آدمی جنم لیندا اے، اوہ ایہہ ایسے اعتراض دی پروا نہیں کر دے جی جد بندے دی رُوح یا ایغو ای باقی نہ رہوے تے اوہ پچھلے جنم دا سکھ دکھ کیوں بھوگ سکدا اے۔ زوان دا معنی "بچھ جانا" اے۔ بودھ سوامی ناگ سینے کہندا اے کہ مردانے کاملے فنا اے۔ اولڈن برگ تے رہے ٹیڈوز ناگ سینے دے ایسے خیال نوں درست جاندے ہن۔

گوتم بُدھ فلسفی دی نہیں کیوں جے اوس نے بالبد الطبیعیات دی بندیا کیتی اے۔ تے کہندا اے کہ ایسے دے متلے فضول ہن۔ اوہ بار بار ایسے گل اُتے زور دیندا اے کہ آدمی نوں جیون دے دکھ توں خلاصی پاونے دا ترلا مارنا چاہیدا اے۔ اوہ مثال ایہہ دیندے نیں کہ اک بندے دے بدنے وچ تیر گھب جاتے تے اوسنوں سب توں پہلا تیر نوں کڈھنا چاہیدا اے ایہناں سوچاں وچ نہیں پینا چاہیدا اے کہ ایہہ تیر کتھوں آیا اے تے اوہ کسے لکڑی دا بنیا ہویا اے یا اوسنوں کھنڈ کئے لگے ہوتے نیں۔ دوجی مثال اوہ ایہہ دیندا اے کہ اک بندہ آگ دیاں لمبواں وچ پھسے جاتے تے نمٹھ کے جانے پچاسی ایہہ سوچنے نہ بہہ جاسی کہ آگ کسے طرحاں لگی اے۔ ایہو ایسے جگ وچ بندے دی حالت اے۔ اوہ دکھ وچ پھسے گیا اے۔ اوسنوں منطقیان یا فلسفیان دی طرحاں وال دی کھل لاہنے یا چونکہ چنانچہ کرنے دی تھاں ایسے دکھ توں اپنی جان بچانی چاہیدی اے۔ فلسفے تے منطوقے دیاں گنھلاں آدمی نوں اپنی جاتی دے اصل مقصد توں بھٹکا دیندیاں ہن۔ آدمی دی منزل ایہہ ہے کہ اوہ ہر قسم دے دکھ توں آزاد ہو کے ارہنت بنے جاتے یا جگ دی بے تباقی

ط : Ego

ط : Metaphysics

ط : بودھالے دا اولی یا سنت۔

دا شعور پیدا کر کے بوڑھی ستوا و اُرتبہ حاصل کر لوے۔ گوتم بدھ دامت اک نظام اخلاق اے۔ جسے دیاں قدراں شخصی تے منفیٰ نہیں۔ ایسے وچ سماج دی اصلاح یا بہتری دا کوئی سامانے نظریے نہیں آؤندا، اوسے دی اخلاقیات تپ تیاگ اُتے مبنیٰ اے۔ چہرہ باندھ دُنیا نوں ترک کر کے گھٹھے جاگے اوہ کسے دی کیہ بھلائی کر سکدا اے۔ گوتم بدھ نے عورت دی تندی اکتی اے۔ پراچین بھارت دے تپویاں دی طرحاں اوسے دا خیال دی ایہہ ہے کہ عورت بندے دی گمراہی دا سبب بن جاندی اے۔

گوتم بدھ اک فلسفی نہ سہی پر سوجھوان ضروری۔ اوہرے اکھاناں وچ بعض ڈونگھے منکتے نظریے آؤندے ہن۔ مثلاً اوہ برگاں دی طرحاں حرکت تے تغیر نوں ڈھلی حقیقت مندا اے تے کہندا اے کہ ایسے جگ وچ ہر شے ہر سچے بدل رہی اے، تے صرف کرم حقیقی اے۔ ایہدی مثال دیندیاں ہویاں کہندا اے کہ ظاہری اکھیاں نال سانوں شعلے دا اپنا مستقل وجود نظری آندا اے، پر اصل وچ ایہہ شعلے بننے دیاں مختلف حالتاں دا اک سلسلہ اے ایہدا اپنا وجود کوئی نہیں۔ اوسے دے خیال دے مطابق چہرہ جگ سانوں نظریے آؤندا اے اوہ تشریح تے کسے خدا دیستی دا محتاج نہیں۔

گوتم بدھ دی بہو مٹی دینے ایہہ ہے کہ اوسے نے دُنیا دی تاریخ وچ پہلے داری اخلاق نوں مذہب دیاں ریتیاں، رسماں، وہماں، دیو مالا دیاں قصیاں کہانیاں، جادو دیاں ٹونیاں ٹوٹکیاں تے باہمنان دی چورہرا بٹ توں نجات دوا کے اوسے نوں تریے سروں مرتب کرنے دی کوشش کیتی سی۔ ایسے اگے جا کے دیکھاں گے کہ بدھ مت نے کسے طرحاں عیسائی راہباں، مسلمان صوفیاں تے ہندو بھگتاں نوں متاثر کیتا سی۔

ط : Negative

ط : Ethics

بُدھ مت دے تری رتنے (رتن موئی) مشہور ہن (۱) گوتم بُدھ (۲) قانونے (۳) سنگھ
 (برادری)۔ بُدھ مت مشرق دیالے اکثر ملکالے وُج پھیلے گیا۔ بُدھالے نے جانیے جانیے اپنے
 سنگھ قائم کیتے جنہالے وُج بُدھ سوامی تے بھکشو بلے جلے کے رہندے سنے۔ اوہ اپنے ارہنت
 (سنت، ولی) ادیے موت پھولے اوہدے والے، وند، ناخن تے ہڈیاں تبرکات بنا کے ورنے
 کرے سن تے اوہنالے اتے ستوپے اُسار دے سنے، جتنے لوک آکے مننالے مندے تے
 چڑھا دے چڑھا وندے سنے۔ اوہنالے عبادت دیے جگہ چھتری سے۔ بُدھ سوامی اپنے لئی
 شہرالے تولے دُور ٹھکانے بنا وندے سنے جنہالے تولے وہارا کہندے سنے۔ اوہنالے دے
 وڈکے تولے پرگھ آکھیا جاندا سے۔ کئی بُدھ سوامی پہاڑالے دیاں گھنڈرالے وُج ڈیرے
 لا وندے سنے۔ ایہہ گھنڈرالے اینیاں اُچیاں ہونڈیاں سنے جے اوہ ٹوکریاں وُج بہہ کے تے
 اوہنالے تولے کھجوا کے لہندے چڑھدے سنے۔ افغانستان دیے اک وادیے بامیان وُج اے
 دیے بُدھالے دیاں چھتیاں، ستوپے تے گھنڈرالے موجود ہن۔ مہایانے والے بُدھ دیاں
 مورتیاں بنا کے پوجدے سنے۔ بُدھالے بُدھ دے آسنے دیاں بڑیاں بڑیاں سوہنیاں
 مورتیاں ڈھالیاں۔ گندھارا تے گپتا عہد دیاں مورتیاں ساریے دنیا وُج اپنی نو لیکھی سندرنا
 لئی مشہور ہن۔ اُجبتا دیاں کھولالے وُج بُدھالے دیے پترکاری دے بہو سٹلے نمونے
 موجود ہن۔ ادبیات وُج جاتک کہانیاں بُدھالے تولے یادگار ہن۔ ایہہ کہانیاں دُنیا بھر
 دے ادب وُج شامل ہو گئیاں۔ الف لیلہ و لیلہ کھتاسرت ساگر، کزتک دمنک تے
 ایسپ دیاں کہانیاں وُج بے شمار جاتک کہانیاں دا کھوج کڈھیا جاسکدا اے۔ کزتک دمنک

۱ : ٹوپ، ٹوپا، ٹوپے دے الفاظ ستوپ دیاں بدلیاں ہوتیاں شکلاں ہن۔

۲ : پرگھ تولے عرب برہم کہندے سنے۔ عباسی دور دے برہمی وزیر۔ نوادہ ہارا (نوبہار)

دے اک پرگھ دیے اولاد سن۔

نولے نوشیر والے واک ڈیر برزویہ ہندوستان وچوں ایران لے گیا تے پہلوی زبان دے وچ اوس
 دا ترجمہ کیا۔ بعد وچ ابن المقفع نے کلید و منہ وے مترانویں نال ایہناں نولے عربی وچ
 اُلٹھیا۔ شطرنج (چترنگ) دی ایجاد دی اک بڑھ سوامی کسے نال منسوب اے۔

ویدانت

ویدانت سوتر بادراینے تولے یادگارے۔ کچھ ودوانے کہندے ہنے کہ دیا سے جسے داک نالے بادراینے وی اے۔ ویدانت سوتر تولے برہم سوتر وی آکھیا جاندا اے، کیوں جے ایسے شرح برہم (ذاتِ مطلق، برہمنے) وی ذات اُتے بحث کیتی گئی اے۔ ایسے سوترے چار باب ہنے۔ پہلے شرح ازلی تے ابدی برہمنے دا ذکر کیا گیا اے۔ دو جے شرح اوہناں اعتراضاں دا جواب دیا گیا اے جہڑے پہلے باب اُتے کیتے گئے ہنے۔ تیجے شرح برہمنے ودیا یا برہمنے تولے جاننے دے علم دا ویروا کیا گیا اے۔ چوتھے شرح برہمنے ودیا دے اثرات اُتے بحث کیتی گئی اے۔ ویدانت سوتر دے مطابق سڑھے تے پرکرتی دا دکھو دکھ کوئی وجود نہیں۔ ایہہ اکو اکائی دیاں دو صورتاں ہنے، ایہہ اکائی برہمنے اے جہڑی سب تولے وڈی تے مڈھلی حقیقت اے جسے دا ذکر برہم دے نالے نالے اُپنڈاں شرح کیا گیا اے۔ بادراینے کہندے ہنے کہ برہمنے تے کائنات اصل شرح اک ہنے جسے طرحاں کوزہ مٹی تولے دکھ نہیں ہوندا۔ یا انگارہ اگ تولے دکھ نہیں ہوندا۔ ایہہ جگ برہمنے وی لیلیا اے۔ جہڑی اوس نے اپنے آپ تولے خوش کرنے لئی رچائی ہوئی اے۔ بادراینے احدیت دا قائل اے۔ اُپنڈاں وی طرحاں بادراینے دی تحریر شرح وی خیالات کھنڈے ہوتے ہنے۔ ایسے لئی ودواناں ایسے دی شرح اپنے اپنے خیال دے مطابق کیتی اے۔ بشکر نے اُپنڈاں تے ویدانت

سوتر نولے منطقی ترتیب دقتی تے ادویت ویدانت نولے اک پکا پٹیا نظام نکر بنا دتا۔
 شنکر مالا بارے نمبودری برہمنوں دے اک گھر جیسا سی۔ اس دے جنم دن دے باسے
 اختلاف اے۔ پروفیسر کیتھ، میکس ملر تے میکڈونل دی کھوج دے مطابق شنکر ۸۸ء وچ پیدا
 ہویا تے ۸۲۰ء وچ کدار ناتھ (کوہ ہمالیہ دا اک تیرتھ) دے مقام اُتے اکھیاں نوٹ گیا۔ ایس
 سے ہندوواں وچ پُراناں دے قصے کہانیاں رواج پاگیاں سن تے برہمنوں نے بودھاں
 دے خلاف اڈھالایا ہویا سی۔ شنکر نے اپنڈتوں تے گیتا دی تعلیم نولے نولے سرور پھیلایا۔
 ویدانت سوتر دی شرح لکھی تے بودھاں نال مناظرے کیتے۔ شنکر دے نظریے نولے ادویت واد
 (دونہ ہونے دا علم) دی کہندے سن۔ اس نولے پہلاں گوداپد نے ادویت واد دی شرح
 کیتی سی۔ شنکر ایس شرح نولے اپنے گرو گونداد دی راہیں واقف ہویا سی۔ ادویت دا معنی
 اے "دونہ ہونا" ایس وچ دوئی یا کثرت لئی کوئی گنجائش نہیں۔ حقیقت مطلقے یا برہمن
 اک اے۔ اس نولے دکھ کسے شے دا حقیقی وجود نہیں۔ کائنات برہمن اے تے برہمن کائنات
 اے۔ دنیا وچ جہڑی کثرت نظریے آندی اے اوہ مایا اے، گوڑا اے، سادیاں اکھیاں
 دا فریب اے۔ شنکر ایس گل دا نکھیرا نہیں کردا کہ حقیقی برہمن تے
 غیر حقیقی عالم دکھو دکھ کیوں ہوتے سن۔ اوہ کہندے کہ ایس گل دا جواب ای نہیں دتا جا
 سدا کہ غیر حقیقی عالم حقیقی برہمن دا حصہ کیوں بنے گیا۔ اوہ مایا تے ادویا (جہالت) دا اکو
 مطلب لیندا اے تے کہندا اے کہ جیوں برہمن تے جیو آتما اک نہیں ایسے طرحاں مایا تے
 ادویا وی اکو اے۔ برہمن دا شعور مایا نال جوڑیا جاتے تے اس نولے ایسے ایشور (شخصی
 خدا) اکھاں گے تے ادویا (جہالت) نال گنڈھ دتا جاتے تے اس نولے جیو آتما (شخصی روح)

۱ : Duality : کائنات دے اصل اصولے دونیں۔ جسے طرحاں پرشے

تے پرکرتی یا جو سیت وچ ہر مزد تے اہرہمنے۔

دانائے دیوانے گے۔ اوس نے مایانوں ایشور دی شکرتی دی کہیا اے جسے نال ادہ مادی
 عالم نوں سرحد اے۔ مایا ایشور ذبح ایوں چھپی ہوئی اے جیویں اگ ذبح گروے ہندی اے۔
 شنکرے ویدانتی نظریے وچوں جہڑی اخلاقیات بکھر دی اے اوسے ذبح خیرتے شتر
 دا ذوق مٹ جاندا اے۔ کیوں جے ایہہ دونوں ساڈیاں نظراں مادھوکانیں۔ جتھے خیر
 تے شتر ذبح نہ کیتا جاسکے اوتھے کے قسم دیاں اخلاقی قدریں دا تصور دی نہیں کیتا جا
 سکدا۔ بدھ مت دی طرحاں شنکر نے دی یاسیت دی تعلیم دتی سی۔ اوہ کہندے کہ روگ تے
 موت دے سامنے بندہ ہیناں تے بے دس اے۔ دنیا دی کوئی شے ایہی نہیں ہونے
 حاصل کرنے لئی ہتھ پیر مارے جاتے۔ ایسے صورت ذبح سماجی تے شہری ذوق ادا کرنے دا
 سوال ای نہیں پیدا ہندا۔ جے دنیا کوڑا اے، فریب اے، مایا اے تے سماج نوں بدہنے دا
 چارہ کیوں کیتا جاتے۔ لوکاں دی حالت سدھارنے لئی ترلا کیوں ماریا جاتے، یاسی تے سماجی
 اصلاح تے بہتری دی کوشش کیوں کیتی جاتے۔ شنکر لئی جیون دا اکو مقصد اے، ایسے
 جگ دے فریب تے طلسم توں نجات پانا یا مکتی حاصل کرنا۔ اوہ بار بار تمبیلانے نال واضح
 کردا اے کہ جس طرحاں رتی دی اصل دا پتہ لگ جاتے تے اوسے اتے سب دا شبہ دور
 ہو جاندا اے۔ جس طرحاں جاگ کھلے جاتے تے سفنے غائب ہو جاندا اے ایسے طرحاں
 مکتی حاصل کرنے توں پھچوں سنار چکر ختم ہو جاندا اے۔ شنکر کرم نوں دی اودیا یا جہالت
 ای دا پھل سمجھدا اے۔

شنکر بدھاں دا مخالف ہونے دے باوجود بدھ مت توں متاثر ہو یا سی۔ اوسے داکتے
 دا تصور بدھاں دے سروانے دا ای دو جاناں اے تے مایا دا خیال بدھاں دی شوتیا
 (نیتی، خلا) دی ای بدلی ہوئی صورت اے۔ بدھاں دی طرحاں اوسدے خیال ذبح

دی ایسے جگہ وچ مطلق سچائیاں دا کوئی وجود نہیں ہو سکدا۔ شکر نے بدھال دا ایہ خیال
دی قبول کر لیا اے کہ دنیا دی ہر شے ہر سمے بدل دی رہندی اے۔ ایسے کارنے
بعض پندتاں کہیاں کہ شکر اصل وچ اک بدھ سی، جنھن نے جسے بدلے کے
لوکاں نوں گمراہ کیتا سی۔ شکر دی ادویت واد تے بدھ مت وچ سب توں وڈا
فرق ایہ ہے کہ شکر برہمن نوں حقیقت مطلق سمجھا اے تے اوس نوں آتما نال اکو
کچھ جاندا اے۔ اوہ ایہ دعویٰ دی کردا اے کہ برہمن شخصی خدا دی صورت وچ ایشور
اے۔ ایسے لئی اوہ کوئی دلیل نہیں دیندا۔ مکتی دے بارے بحث کر دیاں ہوئیاں شکر
کہندا اے کہ جد گرو اپنے چلیے نوں آکھے "تت تو م اسی" (توں اوہو ایسے) تے
چلیے نوں پتہ لگ جاتے گا کہ برہمن تے آتما دی اصل اک اے تے اوہ جواب دیے
گا " اہم برہم اسی" (میں برہم ہاں) ایسے نال ای اوس نوں مکتی حاصل ہو
جاتے گی۔ یاد رکھنا چاہیدا اے کہ حسین بن منصور ہلاج دی انا الحق و
نعرہ ماریا سی۔

شکر دی شخصیت دے کئی پچھہن۔ اوہ فلسفی اے، شاعر اے، بھگت اے۔ اوہ
آتما برہم ایکنات ثابت کرنے لئی منطقی دلیلاں دیندا اے تے ایہہ وی کہندا اے کہ عقل
نال مکتی حاصل نہیں ہو سکدی۔ اوہ غیر شخصی زگرے (بے صفات) برہمن نوں حقیقت
مطلق دی نمندا اے تے سگرے برہمن (باصفات ایشور) نوں شخصی خدا دی آکھدا اے
جسے دنیا نوں پیدا کیتا اے۔ اوس نے شیو، وشنو، سوریا تے شکتی دیوں دی مناجات
وچ پوجشے مہجھنے دی لکھے سن۔ ایوں جا پدے کہ ودداناں لئی اوس نے ادویت واد
نوں مرتب کیتا سی تے لوکاں لئی مہجھنے لکھے سن۔ اوسنوں پتہ سی کہ عام لوکیں کے غیر

شخصی نرگن برہمن نے نالِ محبت پیار و جذباتی رشتہ نہیں رکھ سکا، جیہڑا مذہب لئی ضروری ہوندا اے، ایسے لئی اوس نے ایشور دا ذکر دی کیتا تے شیو، شکتی، ویشنو دی مناجات وچ بھجن دی لکھے سن۔ ڈنمارک دے مشہور فلسفی کیرک گرد نے وی جیہڑا موجودیت دے فلسفے دا بانی سی، خدا تے بندے وچ شخصی جذباتی رشتہ قائم کرنے دی دعوت دتی سی۔

ویدانت دا دو جا مشہور شارح رامانجھی جنھیں شکر دے ادویت واد اکھنڈنے کیتا تے شخصی خدا یا ایشور تے زور دتا۔ اوہ ایشور نوں کائنات دا خالق بھدا اے جس دی ذات کائنات توں دکھ اے۔ اوہ کہندا اے کہ ایہ فرق کیتے بنا بندہ ایشور نال عقیدت تے محبت دا سمبندھ قائم نہیں رکھ سکا، نہ اوہ نیکی دی راہ اُتے چل سکا اے۔ رامانج بندے نوں فاعلِ مختار کہندا اے جیہڑا نیکی تے بدی دے فرق نوں نکھیر سکا اے تے نیکی دی راہ اُتے چلے کے نجات پا سکا اے۔ اوس نے شکر دی احدیت دی جانی و حدانیت دا درس دتا، تے کہیا کہ اک غیر شخصی نرگن برہمن کے دکھی بندے نوں سہارا یا پناہ نہیں دے سکا، نہ اوس نوں بدی دی راہ توں ہٹک کے نیکی دے رستے اُتے لیا سکا اے۔ رامانج نے شکر دے مایا و تصور دی مخالفت کیتی سی تے کہیا سی کہ ایہ جگ نظراں دا دھوکھا نہیں، ایسے نوں ایشور نے اپنی قدرت نال پیدا کیتا سی تے بندے نوں اختیار دتا سی کہ اوہ نیکی کرے یا بدی دی راہ اُتے چلے۔ رامانج کہندا اے کہ گنتی یا نجات دا مطلب ایہ نہیں ہے کہ بندے دی جیو آتما برہمن دی ذات وچ فنا

Existentialism : ۱

Free Agent : ۲

۱ Monothism : ۳ ایسے وچ شخصی خدا نوں کائنات دا خالق تے پالن ہار سمجھیا جاندا اے

ہو جاسیے۔ سگولے خدا دیاں صفیاں نوں اپنے اندر سمو کے ایسے بندہ ثانیے یا سکونے حاصل
 کہ سکدا اے۔ ایہہ صاف بہتھی وحدانیت اے۔ رامانج نے اک عجیب دعویٰ ایہہ دی
 کیتا کہ ایشور کائنات توں دکھ دی اے تے اوسے وچ ریادیا (انتریاہی) ہویا دی
 اے۔ ایہہ کس طرحاں ہو سکدا اے۔ منطوق دی روناں ایہہ گل ممکن نہیں ہو
 سکدی کہ اک ایسے وچ خدا کائنات توں دکھ دی ہووے تے اوسے وچ
 ریادیا دی ہووے۔

برہمن مت تے مہکتی لہر

چھویں صدی بعد مسیح تک بدھ مت اوڑھ گیا سی۔ گیتنا راجیاں دے عہد وچ برہمن مت نویں سرے توں ٹھہک پیا تے سنسکرت ادب دے نال ہندو دیو مالا دے قصے اٹھاراں پُراناں تے تین تنزراں دی شکل وچ اکٹھے کیتے گئے۔ ایہناں قصیاں وچ بہوں سارے قصے درادڑی دیو مالا دے دی شامل ہو گئے سن۔ لکین ویداں نوں مچل چکے سن تے اونہاں دی تھانویں تر مورتی (تن مورتیاں اک دھڑ آتے؛ برہما، شیو تے دیشو دی شکل وچ) دی پوجا رواج پا گئی سی۔ تر مورتی دا مڈھلا خیال ایہہ سی کہ برہما پیدا کر دا اے دیشو پالنا کر دا اے تے شیو فنا کہ دیندا اے۔ شیو دا ذکر ویداں وچ نہیں سی آیا۔ کہندے ہن کہ ویداں دا دیوتا رُوہر بعد وچ شیو بن گیا سی۔ نویں کھوج دے مطابق شیو، کرشن (لغوی معنی نیں کالا) تے کالی دیوی جہڑی درگا، اما، چندری، ستی تے شکتی دی صورت وچ شیو دی تپنی اے۔ درادڑاں دی دیو مالا وچوں لے گئے ہنے موہنجو دڑو دیاں کھولیاں وچ مہراں ملیاں ہن، اونہاں وچ اک دیوتا سماڑی دے آسنے وچ بیٹھا ہویا اے۔ اوہدے مستھے آتے پہلی رات دے چنے دا نشانے اے تے چارے پاسے پشو کھلوتے ہوتے ہن۔ ایہو نقش شیو دی اصل اے جہڑا ہندوواں وچ آکے مہا لوگی تے پشو پتی بن گیا اے۔ یوگ پنٹھ ایسے توں چلیا سی۔ کالی یا درگا درادڑاں دی مہا میا (وڈی ماں، دھرتی دیوی) سی۔ کرشن یا کالا طاہر اے کہ گوے چٹے آریا دا دیوتا نہیں سی ہو سکدا کرشن دے دو روپ ہن؛ گیتنا دا ددوانے تے بربدا بنے دا گوپال، جہڑا گوپیاں نال

رنگ ریاں مجا ذہنی سے تے اگ کوپ آن گھوشے دی سوانی رادھا دا عاشق سے۔ ایہہ دو جا روپ
 دراوڑی اے۔ بعد وچ بھگتی لہر چلی تے ایہہ کرشن محبوب ازلی بن گیا جیہدے فراق وچ رادھا
 یا روح تڑپدی تے کولاندی اے۔ برہما تے دیشنو دا ذکر ویداں وچ آیا اے۔ برہما پر جاپتی
 دی صورت وچ خالقے کائنات اے تے دیشنو سورج دیوتا دا اک نال اے۔

پرانال وچ ایہہ خیال پیش کیا گیا اے کہ سنسار چکرتوں چھٹکارا پاونے لئی بھگتی (عشق)

ضروری اے۔ شیو، دیشنو تے اوس دیالے اوتاراں رام تے کرشن

نال عقیدت تے محبت نون بھگتی کہندے ہن۔ یارہویں صدی وچ شیو مت دا فلسفہ اگھڑ
 کے سامنے آیا جسے نون شیو سدھانتا کہندے ہن۔ ایسے دا اڈھلا خیال ایہہ ہے کہ شیو ازلی
 تے ابدی حقیقت اے۔ اوہ اپنے آپ نون اپنی شکتی یا توانائی نال ظاہر کردا اے۔ شیو
 سدھانتا وچ جگ نون حقیقی منیا جاندا اے جسے وچ اک باقاعدہ اخلاقی ضابطہ موجود اے۔

لوکی شیو دی مہربانی نال نجات پاندے ہن۔ تے اپنی آتما نون مادے دی قید وچوں رہائی
 دواندے ہن۔ تری مورتی وچ برہما دی پوجا زیادہ نہیں پھیلے گی۔ اوسدا سب نون دوتا
 تیرتھو اچیرے کولے شکر ذریعہ پھیلے اے۔ شیو دی پوجا لنگ پوجا دی شکل وچ تے دیشنو دیالے اوتارا
 رام تے کرشن دی پوجا سارے ملک وچ رواج پا گئی۔ دکن وچ شکتی پوجا دا رواج ہويا۔ کنیا
 اپنشد وچ شکتی نون اُمایا مہامیا کہیا گیا اے۔ مہا بھارت وچ اوہ کرشن دی بھینے بنے گئی
 تے شیو مت دایاں اوسنوں شیو دی تپنی بنا دتا۔ پرانال وچ اوہ اناں کانڈی پے گیا

ہونڈیاں ہونڈیاں اوسے دی پوجا مہامیا دی صورت وچ ہونے لگ پئی۔ ایہہ بابت جیہڑا
 ادب پیدا ہويا اوسنوں تتر کہندے ہن۔ اٹھویں صدی وچ شیو تے دیشنو دیالے پجاریاں
 نے بھگتی لہر دا آغاز کیا۔ ادھناں دے خیال وچ بھگت دا رشتہ شیو تے دیشنو نال اوسوں
 جیہڑا تپنے دا اپنے تپے نال ہوندا اے۔ بھگت کوياں دیالے بھناں وچ بار بار آوندا اے

”میں اپنے بھگوان نال دیاہ کراں گی“ یا ”میں اپنے بھگوان دی

کسی بنے جاواں گئی ۔

بھگتی لہر دکن وچوں اٹھ کے سارے ہندوستان وچ پھیل گئی ، جسے طرحاں ہرٹھوا پانی چارے پائے دھا جاندا ہے ۔ شیومت تے ویشنومت وچ وحدانیت دا جہڑا تصور اگھڑی ایسے اوہ ڈاکٹر ناراجند دی کھوج دے مطابق اسلام دی دینے اے ۔ ڈاکٹر ہورائے لہی پوڑی بخت کر کے ایہہ بتا کدھیا کہ بھگتاں نے شخصی خدا نال جس پر جوش عقیدت دا اظہار کیتا اے اوہ مسلماناں دی صحبت دا اثری ۔ اوہ کہندے ہن کہ مالابار دیاں ساحلی بستیاں نال سدیاں توں عرباں دے تجارتی تعلقات قائم ہن ۔ مسلمان سوداگر تجارت دے نال اپنے مذہب دی تبلیغ دی کر دے تے جہدے نال مالابار دا اک راجہ دی مسلمان ہو گیا سی ۔ بعد وچ مالابار دیاں مسلماناں انڈونیشیا تے ملایا وچ اسلام پھیلایا سی ۔ بھگتی لہر اتے اسلام دے اثرات دا ذکر کردیاں ہویاں ڈاکٹر ہوری کہندے ہن کہ اک تے بھگت شیو ، رام تے کوشن دی شکل وچ اک شخصی خدا نوں مننے لگ پئے ۔ دوجا ادھناں اسلامی مساوات توں ستنے لے کے ذات پات دا فرق ادا دتا ۔ تیجا ادھناں برہمن دیاں پوجا پاٹھ دیاں رسماں توں رد کر دتا ۔ اسلام دے ایہہ اثرات بھگت کویاں خاص طور تے کبیر تے گورونانک دے کلام وچ گوڑھے نظر آندے ہن ۔ لنگایت شیواں دا اک فرقہ اے ۔ ایسے اتے دیے اسلام دے دو بھگتے اثرات ہوتے ہن ۔ لنگایت ذات پات دے قائل نہیں تے برہمن تے اچھوت توں اگوجھیا جاندا ہن ۔ اوہ نابالغاں دا دیاہ نہیں کردے ۔ میت توں غسل دے کے اوسنوں دفن کردے ہن ۔ سنسار چکر توں تہیں مندے تے شرادھ دیاں رسماں دیے ادا نہیں کردے ۔ لنگایت مل کے روٹی کھاندے ہن تے آپس وچ آزادی نال دیاہ کردے ہن ۔ شیو بھگتاں دا اک فرقہ دیرسوا دی مساوات دا قائل اے ۔ اوہ کہندے ہن کہ لنگم نے سب

لوکال نوں اگو کجھ بنا دتاے ۔

بھگتی لہر شکر تے رانج دیاں بھیناں توں شروع ہوئی سی، پر ایہہ زیادہ تر دکن
 دتھ ایسے محدود رہی۔ پندرھویں صدی دتھ بڑے بڑے شاعر تے بھگت پیدا ہوئے جنہاں
 ایسے لہر نوں سارے ملک دتھ پھیلا دتا۔ پہلاں پہلے دیشنو بھگت دیشنو دی پوجا کرشن دی
 شکل دتھ کر دے رہے۔ بعد دتھ رام دی پوجا دی شروع ہو گئی۔ ایسے صدی دے اخیر تک
 دیشنو بھگت تین دھراں دتھ وندے گئے۔

(۱) کرشن بھگت ۔

(۲) رام بھگت ۔

(۳) جیہڑے دیشنو نوں تے پوجدے سن پر رام تے کرشن دی پوجا نہیں سن کر دے۔
 کرشن بھگت کرشن تے رادھا دے پیار دا ذکر بڑے جوش دے دتھ کرناں کر لگ پئے۔
 سب توں پہلاں بارہویں صدی دے اک شاعر جے ویو نے سنسکرت زبان دے دتھ گیتا گووند لکھی
 سی۔ جس دتھ کرشن تے رادھا دے پیار نوں لکھے تے سوہنے انداز دتھ نظم کیتا سی۔ پندرھویں
 صدی دتھ کرشن بھگتاں نے ایسے ریت نوں نوں ہر لہوے چک لیا تے بنگالی، بہاری تے
 بھارتا دتھ کرشن رادھا دے پیار دا راگ اپنا شروع کیتا۔ ۱۴۵۰ء تے ۱۴۸۰ء دے درمیان
 اک گجراتی شاعر نرسنگھ مہتا نے اپنی زبان دتھ کرشن رادھا دی عاشقانہ زندگی اُتے بھجن لکھے۔
 ودیا پتی ضلع در بھنگہ دا رہنے والا سی، رادھا دے چیلے اپنے گرو دے بھجن پند پند کا دن لگ پئے
 تے سارے بنگال دتھ پھیل گئے۔ ودیا پتی نے بہاری زبان دتھ بھجن لکھے سن، جیہڑے
 بنگالی زبان دتھ اُتھے گئے تے ہر من پیارے ہوتے۔ چتینہ شانتی پور (بنگال) دے
 اک باہن جگن ناتھ مشرا دا پتر سی تے ادھی مال داناں سچے سی۔ ادس نے ایہہ تسلیم
 دتی کہ سنار چکر دے بندھن توں خلاسی پاؤن لئی کرشن بھگتی ضروری اے۔ آج کل بنگال دے
 اکثر ہندو ادس دے مت اُتے چلے ہن۔ کرشن بھگتاں دتھ سورداں، گووند اسے،

تے میراں بہوں آپے شاعر ہن۔ اونہاں دے بھجنے بڑے ذوقے شوقے نال گائے جان دے بنے۔
میراں دا ذکر آگے جا کے ایسے تفصیل نال کراں گے۔ کرشن بھگتی دا آغاز اصل دج گیتا توں
ہویا سی، جس دج کرشن نے آکھیا سی کہ بندہ بھگوان نال بھگتی واسمندھ قائم کر کے ای
سکتی پاسدا اے۔

”جو شخص بھگتی لوگ سے میری خدمت کرتا ہے وہ ان تینوں گنوں سے

رہا ہو کر برہم کو پانے کے قابل ہو جاتا ہے۔“

”تو سب دھرموں کو چھوڑ کر میری پناہ میں آجا، میں تجھ کو تمام پاپوں

سے رہا کر دوں گا۔“

بھگتی لہر دا بنگالی تے ہندی شاعری آتے اوہو ای اثر ہویا جیہڑا تصوف دا فارسی
شاعری آتے ہویا سی۔ بھگتاں نے اپنے معبود نال پرچوش محبت دا اظہار کیتا جس نال اونہاں
دی شاعری دج تاثیر دی کاٹ تے مٹھاس پیدا ہو گئی تے اوہ لوکاں دی روح دج
اُتر گئی۔

رام چند (۱۳۰۰ء - ۱۳۶۰ء) نے رام بھگتی نوں اصلاخ منجھہ آگرہ و اودھ دج
پھیلایا۔ بقول ڈاکٹر نار چند اوہ بنارس دیاں صوفیاں تے عالماں دی صحبت دج اٹھدا بہندا
سی ایسے لئی اوہ ذات پات دی تمیز دا مخالف ہو گیا تے پوراں جاتیاں نوں اکو جہیا بھگتی
دا پرچار کرنے لگ پیا۔ اوہ دے مت نوں رام بندی کہندے ہن۔ رام بھگتاں دا سب توں
اچا شاعر تلسی داس (۱۵۸۳ء - ۱۶۲۳ء) سی۔ اوس نے ویدیاں دے دیوتیاں دی
نندیا کیتی اے۔ اوہ اندر دیوتا نوں نشی گتا کہندا اے جیہڑا دوجیاں آتے اپرا دھ کر کے
اپنی ہوس پوری کر دالے۔ ایہوں ہی سوندا اے کہ تر مورقی دی پوجا نال ہندوواں اپنے

ط : شرید بھگوت گیتا، اردو ترجمہ جالکی داس مہرہ۔

تقدیم مذہب نولے بھلا دتا ہے۔ کسی داس کے خیالے دتھ سرت رام پوجاناں ای مکتی مل سکدی اے
 رام مند داسب نولے مشہور چیلہ کبیر (۱۴۲۰ء - ۱۵۱۸ء) اے۔ اوہدی ماں اک بیوہ باہنی
 سی جہڑی بدنامی نولے ڈردی اپنے جاتک نولے جمدیاں ای بارس دے اک تلماکولے سٹ
 کے نٹھ گئی سی۔ اک مسلمانے پاؤلی نور علی نے اوس نولے چک لیا، اپنا بال بنا کے اوس نولے
 پردانے پڑھایا تے اوس دانانے کبیر رکھیا۔ کبیر وڈا ہویا تے پیراں فقیراں کول بہنے کھلونے لگ
 پیا۔ اوسدے دماغ اتے مسلمانے صوفیاں تے عالماں دا گہرا اثر ہویا سی۔ اوس نے ہندو فلسفے دے
 چھ درشناں نولے رو کر دتا۔ اوہ ذات پات دی تمیز دا قائل نہیں سی، تے مذہب دیاں
 ظاہری ریتاں سماں دا وی منکر سی۔ اوس نے اپنی سدھانتا دیپکا دتھ صوفیاں خاص طور
 تے حسین بن منصور حلاج دی زبان گھلی ڈھلی درتی اے۔ اک جاتی کہندا اے۔

”ناسوت ابتدا اے، ملکوت فرشتیاں دا عالم اے، جبروت دتھ نور جلال

رڈن اے، لاسوت دتھ نور جمال اے، تے ہاہوت خاصے حقے دا

ٹھکانا اے۔“

کبیر نے ماگر ضلع گورکھپور دتھ دم دتا سی۔

گوردوانک (۱۴۶۱ء - ۱۵۳۸ء) پنجاب دے سب نولے آپے بھگت شاعر تے سنت

ہن۔ ادہناں تلونڈی ضلع شیخوپورہ دتھ مہتا کالو دے گھر بنم لتا۔ ہوش نبھالیا تے صوفیاں
 ستان کول بہنے کھلونے لگ پئے۔ باپ ادہناں کولوں دتھ وچ دپار کرنا چاہندا سی پر اوہ
 مایا دے لویجھ لالچ نولے بے نیاز ستے، کہنے لگے۔

بابا مایا ساتھ نہ جائے انے مایا جگ موہیا

ور لاجھے کوئے

نانک ہر وقت سوچاں دتھ ڈبے رہندے سن۔ ہونڈیاں ہونڈیاں کھانے پئے دی

چھٹ گیا۔ مہتا کالو چننا کرنے لگ پیا کہ میرے پترنوں تے کوئی روگ لگ گیا اے۔ اک

دیہاڑے کے بیانے نوں سد لیا یا۔ بیانے نے نانک دی نبضے ٹوی تے اوہناں آکھیا میرا سریتے
نر دیا اے پر روح دتھ چو بھجھ سہی ہوندی اے۔

وید بلایا ویدگی پکڑ ڈھنڈو لے بانہہ
بھولا وید نہ جانی کرک کیجے مانہہ

باپ نے اوہناں نوں گرسہت دا پچاہ چا پایا کہ شاید ایسے طرحاں نانک دنیا داری
دتھ رُجھ جاوے۔ نانک دے گھر ڈو جاتک دی جم پئے پر اوہناں دا بھوڑا دنیا توں اچاٹ
ای رہیا۔ اک دیہاڑے کے بندے نے آکے دسیا کہ نانک مان دتھ بیٹھے کہیے جاہے ہنہ:
" نہ کوئی ہندو نہ مسلمان "

ایہ گل ہندوواں مسلماناں دوہاں نوں گوری لگی۔ مسلمان اوہناں نوں پھڑکے
تقاضی کوں لے گئے۔ نانک نے قاضی دے سامنے سچے مسلمان تے سچی نماز دی آہیے عالمانہ
تے چت لگدی تشریح کیتی کہ لوک سُن کے واہ واہ کرن لگ پئے۔

جہم ساکھی توں پتہ لگدا اے کہ گوردانک چارواری دُور دراز مُلکاں تے علاقیاں
دی سیاحت کیتی سی۔ ادہ ہندوواں دیاں تیرھتاں تے مسلماناں دیاں زیارت گاہاں
تے گئے تے صوفیاں، عالماں، جوگیاں، بودھاں، جیناں تے دشنواں نال ملاقاتاں
کیتیاں، شیخ شرف پائی تے شیخ ابراہیم نوں دی ملے تے بھگت کبیر کوں دی
فیض حاصل کیتا۔ اوہناں ملّا قطب الدینے کوں فارسی پڑھی سی۔ اوہناں دے کلام
دتھ فارسی دیاں مُلکاں دی بلدیاں تیرے۔

گوردانک شروع توں مذہب دیاں ظاہری رسماں ریتاں دے خلاف سُن تے
کہندے سُن کہ سچا مذہب لو کافی نال پیار کرنا سکھاو ددا اے، نفرت دے کندھے

۱۔ کلام نانک، مرتبہ ڈاکٹر جیت سنگھ ستیل۔

نہیں کھلا ردا۔

گورونامک ذات پات دی تمیز دی دنیا کیتی تے لوکائی دوستی وادرسے دتا۔ مول
منتر وچ ادہتاں خدا دی کامل وحدانیت دا ذکر کیتا اے۔ ایسے وچ کہندے ہن کہ اللہ
انسان دے فہم توں بالاتر اے، قادر مطلق اے، کریم اے، رحیم اے۔ ایسے منتر توں
سکھالے وچ ادہو مقام دتا جاندا اے جہڑا ہندو اوم تے مسلمان کلمے توں دیندے ہن۔ ادہتاں
اپنے کلام وچ بار بار خدا توں نمنا رکھن، خالق حقیقی تے قادر مطلق اکھیا اے جسے تک
انسانی عقل دی رسائی نہیں ہو سکدی۔ کہندے ہن۔

اللہ اکھ اکم قادر کرن ہر کریم سبھو دئی آونے جاونے مقام اک رحیم
ایہہ صاف صاف اسلامی وحدانیت اے۔ دوجی تک قرآن دی اک آیت دا
ترجمہ لے کہ دنیا دی ہر شے فانی اے، سوائے اللہ دے۔ ادہ کائنات وچ خدا دے طاری
ساری (آنتریاہی) ہونے دے وی قائل ہن۔

آپے رسی آ آپ رس آپے راونے رسیا آپے سوہے چولڑا آپے سیج بھتار۔
آپے ماچھی مچھلی آپے پانے جالے آپے جالے منکڑا آپے اندر لالے

گورونامک پوبا دیاں ظاہری رسماں دی جاتی دل دی صفائی، نیکی تے حلال وزی
توں مذہب دی اصل جانندے ہن۔ سچے مسلمان دی تعریف ایوں کر دے ہن۔

۱ : عقل تے فہم دی رسائی توں باہر قادر مطلق۔

۲ : رسے پونے والا۔

۳ : مزے کٹنے والا۔

۴ : ناری۔ ۵ : دلہا۔ ۶ : منکا۔ ۷ : طعمہ

۸ : کھلے شے ہالکے آلا وخبہ۔

مہزیت صدقہ مصلحتی حلال قرآن سرم سنت سٹیل رو جا ہوہ مسلمان
کرنے کعبہ بیچ پیر کلمہ کرم نواج تہی ماترے بھاؤ سی نانک رکھے لاج

ایسے رنگ ڈنچ ہندو والے دے باسے کہندے ہن

پڑھ پستک سندھیا بازننگ سسل پوجسے بگل سما ڈھنگ

ککھ جھوٹھ بھوکھن مارنگ ترے پالے نہالے بچا رنگ

گل مالائیک رکا ٹنگ دوہ دھوتی بستر کیا ڈنگ

جے جانسے برہنگ کر منگ بھوچھوٹ نپو کر منگ

کہہ نانک پنچو دھیا دے ونے ست گرواٹ نہ پاوے

تمام ویلے مذہبی کتاباں پڑھدے، بگلے بھگت وانگ مورقی پوجا کر دے تے مونہوں

جھوٹھ بولدے ہن۔ ونے سونے کپڑے پاکے گائتری منتر پڑھدے ہن، گل ڈنچ مالا مٹھے

آتے تلک لگاؤندے ہن۔ جے ایہہ جاندے کہ برہمنوں نیک اعمال پسند ہن تے ایہہ

فضول سماں نہ کر دے۔ نانک صدقہ یقین نال ذکر کیتیاں بنا سدھی راہ نہیں

لبھ سکدی۔

ایتھوں ظاہر ہوندا اے کہ گورو نانک دکھاوے دی پوجا تے عبادت نوں چنگا نہیں

سنے جاندے۔ ایہہ مضمون ادبناں دے کلام ڈنچ کثرت نال ملدا اے۔

اندرہ جھوٹھے پیچ باہر دنیا اندر پھیل

اٹھ سٹھ تیر تھ جے ناوہ اترے ناہیں میل

اندر پلپت ہووے تے مبادیوں ۶۸ تیر تھاں تے جا کے نہایتے میل نہیں لہندی۔

ط : اخلاص - ط : روزہ - ط : نیک کمانی - ط : عمل -

ط : رضا -

دستر پچھال پچھالے کا کیا آپے نغم ہو دے

انتر میل لگی نہیں جانے باہر دل مل دھومے

لوک کپڑے تے بدن دھو کے صاف کر لیندے ہن پر اندر دی میل نہیں آترو دی۔

اک جانی ظالماں دا ذکر کرن ہن،

جے رت لگے کپڑے جام ہو پلپیت

جو رت پیسے مانسا تے کیو نہ مل جیت

ایہناں دو نکالے ڈنچ اک بہوں دوی نئیاتی صداقت نظری آندی اے۔ کہندے

ہن کہ لہو کپڑے نال لگ جائے تے اوہ پلپیت ہو جاندے، جیہڑے ظالم لوکاں دا لہو پیسے

ہن اوہناں دا اندر کیویں پاک صاف رہ سکدا اے۔ ایہہ سچ اے۔ ظالم دا دل کدی

سکھی تے صاف نہیں رہ سکدا۔

گوردانامک کہندے ہن کہ ایہہ سنسار جھوٹھا اے اوہ بندے مورکھ ہن جیہڑے مال

دولت دے پچھے پچھے جھجھکے پھرتے ہن۔

ساجیے ترکی سونا رپا کپڑے کے اے بھارا

کس ہی نال نہ چلے نامک جھڑ جھڑے گوارا

نٹوے سانگ بنایا بازیے سنسارا

کھن پل بازی دکھی اے اے اُجھرت نہی بارا

مسلمان صوفی کہندے سن موتو قبل ان تموتو (مرنے توں پہلاں مر جاتے

گوردانامک کہندے ہن۔

۱ : تازی گھوڑے . ۲ : مورکھ مر کے رہ گئے . ۳ : نٹ . ۴ : کھنڈ .

۵ : جھٹ لئی . ۶ : اُجڑ جاسی .

جیوندیاں مرمان پھوٹائی اے جھوٹھا ایہ سنار کن بھائی اے
 (جیوندیاں اے مر جانہیں تے پھول تائیں گے۔ کہنوں سمجھائیے کہ ایہ سنار
 جھوٹھا اے)

گورونامک سوانی دی زبانی اپنے شوہیاں محبوب حقیقی دے آگے اپنی گنہگاری تے عاجزی
 دا اظہار کردے ہن:

سبھ ادگن^۱ میں گن^۲ نہ کوئی کسوکر کنت^۳ ملاوا^۴ ہوتی
 نہ میں روپ^۵ نہ بنکے^۶ نینا^۷ نکل ڈھنگ^۸ نہ میٹھے^۹ بینا^{۱۰}
 ہج سیکار^{۱۱} کامن^{۱۲} کر آوے تا سہاگن^{۱۳} جاتے بھادے
 مجاز دے رنگ^{۱۴} عشق^{۱۵} حقیقی دا ذکر کردیاں ہویاں گورونامک فرمیدے ہن۔
 مور^{۱۶} رن^{۱۷} جھن لایا^{۱۸} بھنے ساد^{۱۹} آیا

تیرے منڈھ کٹارے^{۲۰} جوڈا^{۲۱} تیرے بھجے^{۲۲} بھجایا^{۲۳}

تیرے درن^{۲۴} وڈھ^{۲۵} کھنی اے دسجاں تیرے نام^{۲۶} رٹ^{۲۷} قربانوں

جاں توں تان^{۲۸} میں مان^{۲۹} کیا ہے تھہ بنے کہیا میرا مانوں

چوڑا^{۳۰} بھنے پلنگ^{۳۱} سوں منڈھے سن^{۳۲} باہی سن^{۳۳} جاہا

ایتے دیں کوئدے^{۳۴} منڈھے^{۳۵} سہہ^{۳۶} رات^{۳۷} او راہا^{۳۸}

۱ : عیب - ۲ : شوہر - ۳ : وصال - ۴ : بانکے -

۵ : اکھیاں - ۶ : سلیقہ - ۷ : بول - ۸ : سنگار -

۹ : جینہ - ۱۰ : مور - ۱۱ : پنچنے - ۱۲ : بھیناں -

۱۳ : سہلی - ۱۴ : کٹیلے - ۱۵ : ترچھے - ۱۶ : موہ لیا - ۱۷ : خاوند -

۱۸ : مرنے لگے -

نہ مینار نہ چوڑیاں نہ سے دنگڑی آہا^ط
 جو سوہ کنٹھ نہ لگیا جلنے سے باہری آہا

بھہ ہیلیاں سوہ راونے گیاں ہوں دادھی کے گھر جاوا

عمالی ہو کھری سچے تے سہہ ایک نہ بجاوا

ماٹھ گنڈا میں پٹیاں بھریئے مانگ سندھورے

اگے گتی نال میناں مرو دسور دسورے ...

پسنے آیا بھی گیا میں جل بھریا روئے

آتے نہ سکاں تھج کرنے پایے بھیج نہ سکا کونے

آؤ سبھاگی نینڈریئے مت سوہ دیکھاں سوئے

تے صاحب کی بات جے آکھے کہو نانک کیا دیجے

(بھیناں! سادنے آگیا اے، مور پنجن لگ پئے ہن۔ اوس تھیاں نیناں والے مینوں

فریفتہ کر لیا اے۔ میں تیرے دیدار تے تیرے نام تے قربانے جاواں۔ مینوں تیرے سنگ

تے مانے اے۔ تیرے بنا میرا اکھا کونے منے گا۔ چوڑا پلنگ دی باہی تے بھنے دتا۔ او

شکار کرنے والے سوہنیئے تیرا سجنے تے دوجاں ناریاں نال عیشے کر رہیا اے۔ سب ہیلیاں

پنیاں سجاں دے وصال نال خوش ہنے میں کہدھے درتے جاواں۔ وال گنڈائے، مانگ دوج

سندھور بھریا پر جن مینوں قبول نہ کیتا، تے میری حسرت نہ مٹ سکی۔ اوہ پسنے دوج میرے کول

آیا تے قیرٹہ گیا۔ پیاریا نہ میں تیرے کول آسکئی ہاں نہ کھے نول ٹور سکتی ہاں۔ بھاگوان

نیندرے! آمیں پسنے دوج اپنے پیارے نول مل سکاں نانک! جیہڑا صاحب دی گل

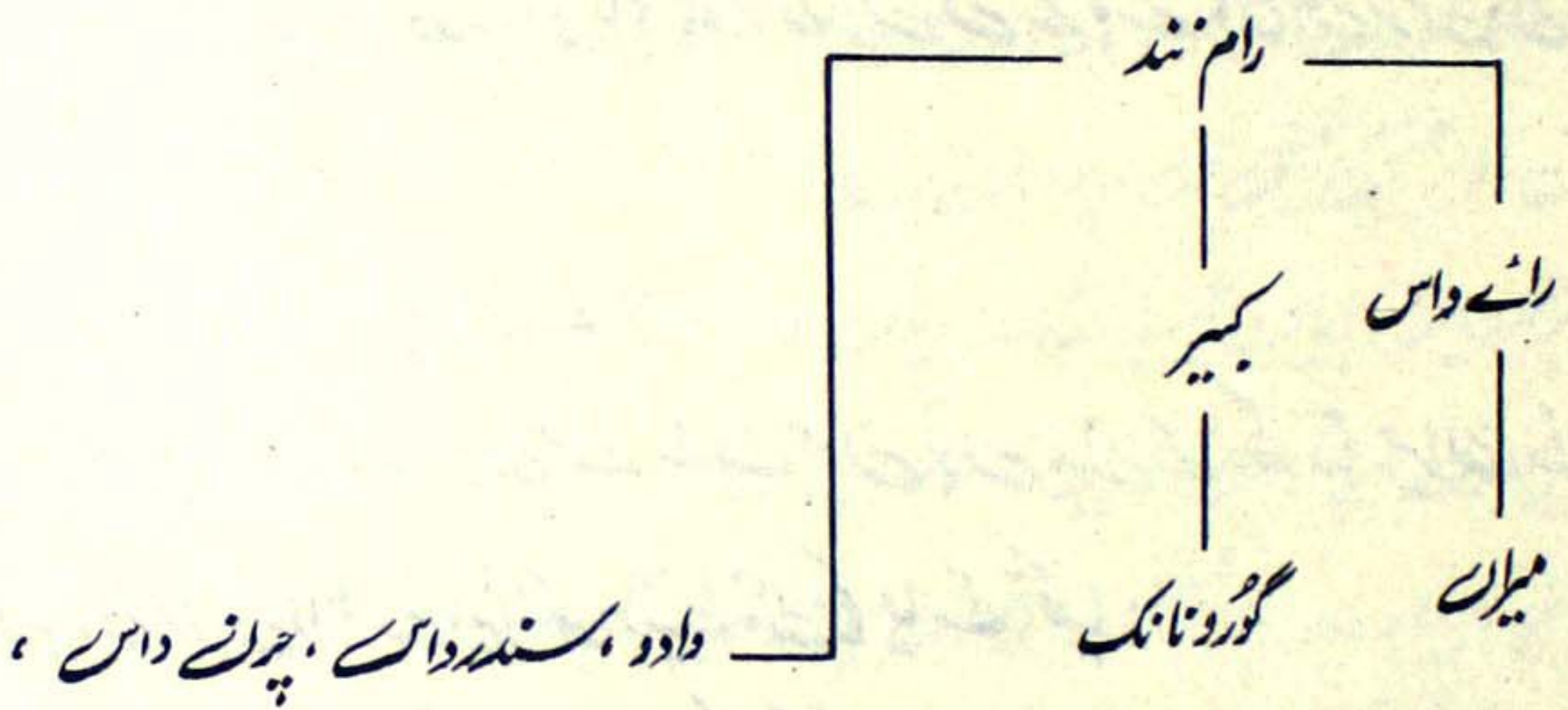
۱ : گل نال نہ لگیا۔ ۲ : مینڈھیاں گنڈیاں۔ ۳ : بھورا۔

۴ : نیک بخت، مبارک۔

تیرے آگے کرے توں اونہوں کیسہ دیویے گا)

اسیں آگے جا کے دتاں گے کہ ایہو رنگ پھوپ آونے والے پنجابی صوفی شاعران دے
کلام ڈچ اگھڑیا سی۔ خاص طور تے خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں ایسے رنگ ڈچ بھنیاں
ہویاں نہیں۔

شمالی ہند ڈچ بھگتی لہری اشاعت تے بھگتاں دے سلسلے نوں بھنن لئی ایسے جدول دا
رٹنے رکھنا ضروری اے۔

ہجو باٹے ، دیا باٹے۔

کرتن بھگتاں دی سب توں اچی شاعرہ میراں ۱۵۰۴ء ڈچ میراں دے راجہ رتن سنگھ
راٹھور دے گھر تھی سی۔ اس دی رگائی کنور بھنچ راج نال ہوئی جیہڑا چھوڑ دے راجہ رانا سالکا
داپت سی۔ میراں دا دیاہ ۱۵۱۶ء ڈچ ہویا۔ دیاہ توں پھوپے اوہ کرتن دی مورتی اپنے
ساہورے گھر لے گئی جیہڑے درگا دیوی دے پجاری سن۔ ادہناں میراں نوں کہیا کہ توں
دی درگا نوں پوجیا کر۔ میراں انکار کر دتا۔ اوسداپتی تخت تے بہن توں پہلاں ای
پورا ہو گیا۔ میراں نوں ادس دے دیور نے جیہڑا راجہ بنیای تنگ کرنا شروع کر دتا کہ توں
کرتن دی پوجا چھڈ دے۔ میراں چھوڑ توں نرس کے رام مند دے اک پیلے رٹے داں چھا
دی چلی بن گئی۔ ایہ گل اچھ لے کہ اوہ کرتن بھگت ہو کے اک رام بھگت دی
چلی کیوں بنی سی۔ پھر اوہ بندا بنے تے دوار کا چلی گئی ، جتھے کرتن نے اپنا ہون

گزاریا سی۔

میراں دے بارے اک روایت پئی آندی اے۔ کہندے ہن کہ میراں اُبے جاتکڑا سی
سی جدوں اک دیہاڑے ادہناں دے محل پٹھوں اک جج گزری۔ محل دیاں رانیاں تے
راجکاریاں جالیاں وچوں دیکھ رہیاں سن۔ لاڑے نوں دیکھ کے نکئی میراں نے بڑے بھولپن
نال اپنی ماں کو لوں پھیا :

”ماتا جی! میرا لاڑا کون لے؟“

ایہ سُن کے ادس دی ماں ٹاہ ٹاہ کر کے ہن پئی تے ہاسے دُج ای کرشن دی مُرتی
وَل اتارہ کر کے بولی :

”تیرا لاڑا گر دھر گوپال اے!“

بس ایسے گل نے میراں دے سارے جیونے نوں بدل کے رکھ دتا۔ میراں نے نوں
دیہاں ہوتی ددھی داندھوں اپنا مکھ دپٹے نال کج لیا تے آکھیا :

”میرے تو گر دھر گوپال دوسرا نہ کوئی“

ادس دن توں میراں نے کرشن گوپال نوں اپنے من مندر دُج دسا لیا۔ جوان
ہوتی تے پھنے دی ایہ نکئی نکئی دُجھدی اگ بھانبر بن کے پُج پئی تے میراں ایسے دُج
بھسم ہو گئی۔

میراں نے اپناں بھناں دُج بڑے جوش خردش نال اپنے پریم دا اظہار کیتا۔ اوہ
کرشن نوں اپنا پریم تپے بھدی تے ادس دے وصال دی خواہش دُج کلیدی رہندی سی۔
برندا بنے جا کے ادس دی سُدھ بڈھ ماری گئی۔ ادس نوں چاں سے پاسے اپنے پیارے ست گرو
دا جلوہ نظری آدن لگ پایا۔ اوہ کدی تے کرشن دی جدائی دُج گونج داندھوں گولاندی

ص : میراں کے گیت، جے کرشن پودھری۔

تے کردی اوس دی مورتی دے سامنے منج منج کے چھٹی ہو جاندی۔ کہندے ہن کہ اک دیہاڑے
ادہ کرشن دی مورتی اگے جنھوں نے پھوڑا کھدے ہن دیوانہ دار نچدی پئی سی کہ مورتی شوق
ہو گئی تے میراں اوس دشح سما گئی۔

میراں دے بچن عشقیہ شاعری دے پہوں آپتے تے سرے نمونے ہن۔ ایہناں دشح
اک پتے پئی دے دل دی دھڑکنے سانی دیندی اے۔ جذبے دے خلوص تے اظہار دے
جوش لئی ایہناں بھجناں دی مثال سیفو دے کلام، پٹارکا دیاں ساتھیاں، عمد نامہ قدیم
دی غزل الغزلات تے خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں تولے بناں کدھرے نہیں ملدی۔ میراں
دا کرشن نال عشق حقیقی سی، پر اوس دے انداز بیان دشح مجاز دا رنگ غالب اے۔ اوہے
بھجن پڑھدیاں ہو یاں کلیسائے روم دیاں ادہ تارک کنواریاں یاد آ جاندیاں ہن جیہڑیاں
یسوع مسیح نول اپنا آسمانی لاٹرا بھج کے اوہے نال عشق دا اظہار کردیاں ہن۔ سپانیہ دی
مشہور وکیہ تریا دے مکاشف دشح دی میراں دیاں بھجناں دا رنگ موجود اے۔ اکثر بھگت
شاعرانے لوک گیتاں دی ریت دے مطابق اک برہا دی ماری ہوئی ماری دی زبان دشح
اپنے دکھ درد تے پیار دا اظہار کیتا اے، جیہڑی اپنے پردیسی شوہر دی یاد دشح تڑپ رہی ہوئی
پر میراں تے آپ ماری سی جیہڑی جوانی دیاں طوفانی آساں دا مرکز کرشن بنے گیا سی۔
ایں لئی اوہے کلام دشح جیہڑی تڑپ تے اگ اے اوہ کسے روج بھگت شاعر دی کویتا دشح نظری
نہیں آوندی۔ ایسے اوس دی شاعری دے کچھ نمونے پیش کرالے گے۔

میراں پریت ملے دی تاں گھ دشح کہندی اے :

پیارے درے دیکھو آنے

تم بنے ہسید نہ جائے

جلے بنے کنول چند بنے رجنے

ایسے تم دیکھیاں بنے بجنے

آکلے دیا کلے پھراں رینے دن
برہ کیلجو کھاے ! !

درسے نہ بھوک نیند نہیں رینا
لمکھے کتھت نہ آوے بنیا

کہا کہوں کچھ کہت نہ آوے
مل کر تپت بجھاوے

کیوں ترساؤ انتر یا مئی
آکے بلو کر پا کر سوا مئی

میراں داسی جنم جنم کی
پڑی سے تمہارے پاسے

(پیاریا ! آکے مینوں دشن دے . میں تیرے بناں رہ نہیں سکدی ، جویسے پانی
بناں کنوں تے چنے بناں رات ہندی اے . ایسے طرحاں تیری سبھی بے تاب اے . رات
دش گھرائی ہوتی بھلتی بنے کے پھردی رہندی اے . ہاں تیری جدائی میرا کلیجہ کھالیا اے
نہ دہیں بھکھ لگدی اے نہ راتیں چن آؤندا اے . مونہوں کوئی گل نہیں نکدی ، کچھ کہہ
نہیں سکدی . توں ملیں تے میرے دل وچ ترہ دی بھراک بچھے . او انتر یا مئی (خدا جہڑا جگ
وچ ریا دیا ہویا اے ، ایتھے کمرشن مراد اے) مینوں کیوں پیا ترسانا ایسے . میرے مالک !
مہر دی نظر کر . میراں تیری جنم جنم دی لونڈی اے تے اوہ تیرے پیرے پے
رہی اے)

شری گردھر کے آگے ناچوں گی
ناچ نایح یورسک رجھاؤں
پریمی جنے کو جاچوں گی

پریم پریت کے باندھ گھونگرود
 سرت کی کچھنی کچھولے گی
 لوک لاج کل کی مر جاوا
 یا میں ایک نہ رکھوں گی
 پیا کے پلنگا جا پڑھوں گی
 میراں ہری رنگ راجوں گی

(میں کرتے دے اگے نچاں گی، اپنے نایح نالے ادسے نوسے رجھاواں گی تے ادہے
 پریم دی آزمائش کواں گی۔ اپنیاں پیراں دسج پریم دے گھنکرود بتھ لوالے گی تے ادہے یاد
 دی بھوچنی سرتے لے کے نچاں گی۔ دنیا دی شرم تے ساندانے دی عزت دا نیاں اک پاسے
 رکھ دیاں گی۔ میراں! میں اپنے محبوب دے پلنگ اتے چڑھ جاواں گی تے ہری دے
 رنگ دسج رنگی جاواں گی)

آلی! سانورے کی ورٹھے مانو

پریم کی کٹاری ہے

لاگت بے حالے مھٹی !
 تن کی سدھ بدھ گھٹی !
 تن منے سب دیا پو پریم !

مانو متزاری ہے

چند کو چکور چا ہے !
 دیک پتنگ وانے
 جلے بناں میںے جیسے

تیسے پریت پیاری ہے

سکھی! سانولے کڑنے دی نظر پریم کٹاری اے جہدے لگنے نال میری سدھ بدھ ماری گئی
 اے تے میں بے حال ہو گئی ہاں۔ میری رگ رگ وچ پریم شرح گیا اے جنھیں مینوں متوالا بنا
 دتا اے۔ مینوں ادھ ایویں ای پیارا اے جو یسے چکور نولے چنے، پروانے نولے شمع تے مچھی نولے
 پانی پیارا ہوندا اے،

اگے جا کے ایسے دیکھاں گے کہ پنجابی دیاں صوفی شاعراں کستی دی زبانی ایسے
 بوٹے خروش نال اپنے پنلے یا محبوب ازلی نال پیار دا اظہار کیتا سی۔

بھگتاں دی شاعری بارے کچھ کلاں چت دھر لینیالے چاہیدیاں نہیں۔

(۱) بھگت شاعراں ہندومت تے اسلام وچ مفاہمت کرانے دا ترلا ماریا سی۔ ادھ کہندے
 سنے کہ ہندو مسلمانے اک دوجے نولے نفرت کرنا چھڈ دینے۔ اوہناں نولے پیار دی
 بنا آتے اکٹھا ہو جانا چاہیدا اے۔

(۲) اصل مذہب ایہہ نہیں کہ ظاہری پوجا پاٹھ یا عبادت دیاں رسماں دی پابندی کیتی
 جاتے، سکولے ایہہ ہے کہ دلاں نولے لاپچ، نفرت، حسد تے غصے نولے پاک کر کے
 اک دوجے نال پیار کیتا جاتے۔

(۳) بھگت شاعراں نے سنسکرت نولے چھڈ کے بنگالی، بہاری، گجراتی، بھاشاتے پنجابی
 وچ نظماں تے بھجنے مکھے، جہدے نال بھگتی لوکاں دی رگ رگ وچ دھا گئی۔

(۴) بھگتاں ذات پات دی تفریق نولے چھپیا تے انسانی مساوات دا پیغام دتا۔ ایہدے نال
 اُپیاں ذاتاں دی ودیائی نولے دھکا لگاتے نیچ ذاتاں وچ اپنا صدیاں نولے کھویا
 ہویا مقام حاصل کرنے دا دلولہ پیدا ہو گیا۔

(۵) بھگتاں دی اکثریت لوکاں وچولے اٹھی سی۔ ایہناں وچولے کئی بندے نیچ ذاتاں وچولے
 آئے سنے۔ رائے داس چھاری تے کبیر پاڈلی دا کم کردا سی۔ ایسے لئی اوہناں لوک
 کہانیاں، لوک گل بات، لوک گیتاں تے لوک علامتاں دی زبان وچ شاعری کیتی

جس نالے شاعری درباراں سرکاراں دچوں نکل کے بھوئیں دچوں ننگرنے لگ پئی۔
 (۶) شیو پوجا دارواج امیراں، جاگیرداراں تے پرہتاں تیکر محدود رہیا پر ویشنو دے اوتار
 رام تے کرشنن غریب کساناں تے ہینیاں دے دیوتا بن گئے جس دے کارن ویشنو
 بھگتی ہاک دے اک سرے توں نے کے دوجے سرے تیک پھیل گئی۔
 بھگتی لہر دے کچھ منہنی پکھ دی ہن۔ معاشی تے سماجی کھیتراں ذبح بھگتی لہر اک انقلابی
 تحریک دی بن سکدی سی پر بھگت سنا چکر وچ پھسے رہے۔ اپنے پیدائشی گناہ گار ہون
 دا خیال اوتہاں نوں لیہا بن کے چمڑا رہیا تے اوہ تپ تیاگ وچ ڈبے رہے۔ تپ تیاگ
 بندے لئی چنگا ہووے تے ہووے پر سماج دی جڑاں دچ پانی دے دیندا اے۔ جس
 سماج دے سوجھوان گھٹے لگ کے بہ رہن اوسدی اصلاح یا بہتری دا چارہ کون کرے۔
 ساڈے زمانے دے دانے آکھدے ہن کہ جرم دا احساس مذہب دی جڑاں تے بندے
 نوں سماج دے فرائض توں غافل کر دیندا اے۔ بھوں جے ایس دے کارن بندے دے
 سارے ترے اپنی ذاتی نجات یا مکتی لئی وقف ہو جاندا ہن۔ بودھاں تے ویدانتاں
 دی طرحاں بھگت وی ایس جگ نوں مایا تے جیون نوں دکھ سمجھدے رہے۔ ظاہر اے کہ
 جیہڑا بندہ اپنے جیون نوں دکھ سمجھے تے جگ نوں گوڑ تے فریب آکھے اوہ اپنے سماج نوں
 بدل کے اوس دچوں نا انصافی، اپرادھ تے ظلم نوں دور کرنے دے بارے کیویں سوچ
 سکدا اے۔ ایس وچ کوئی شک نہیں کہ بھگتاں لوکاں دوتی دی دعوت دتی سی۔
 پر ادہناں دی لوکاں دوتی تصور راقی سی۔ اوہ کہندے سن کہ ہر بندے نالے پیار کرنا چاہیدا

Guilt-Feeling : ۱

Humanism : ۲

Idealistic : ۳

اے۔ اک سچا لوک سچنے کے اپرا دھی، ظالم تے لوکائی دا لہو پینے والے نال کیوں پیا کر سکا
 اے۔ جیہڑا بندہ ایہہ آکھے کہ میں بھگیاڑ تے بھئیڈ دوہاں نال پیا کر دا ہاں اوہ بھئیڈ دا بچنے
 نہیں ہو سکا۔ سچے لوکائی دوستی ایہہ ہے کہ بھئیڈ نوں بھگیاڑ توں تے مظلوم نوں ظالم دے پنچے
 دچوں پھڑاؤن دا ترلا ماریا جائے۔

ہننے اسیں ایہاں گلاں دی صراحت لئی بھگت شاعران دے کلام دچوں کجھ نمونے
 دیواں گے۔ بھگتاں اسلام دے رنگ دشح وحدانیت دا پرچار کیتا سی۔ ٹکارام ابھنگا
 دشح کہندا اے۔

” ناداں دشح پہلا نال اللہ دا اے، اسیں نوں جپنا نہ بھلیں

بے شک اللہ اک اے، بے شک نبی اک اے

میریا سبنا توں دی اک ایسے، توں دی اک ایسے، توں اک ایسے

نہ میں آں، نہ توں ایسے۔“

ظاہری پوجا پاٹھ دا کوئی فائدہ نہیں۔

سادھو دنیا باوری

پتھر پوجنے جائے

بولنے ہارا پوجیو

پتھر سے کیا کام

کھرم دیو نہ پوجیو

مٹھیں لگے پھٹ جائے

(ملوک داس)

وید تے پُرانے پڑھ پڑھ کے لوکی گمراہ ہو گئے ہننے؛

کہا کردوں تیرا بید پُرانا جنہ سے سکل جگت بھرانا

Humanist: ۱

۲: ہتھ نال بنائی ہوئی مورتی ۳: دنیا نوں فریب دتا اے۔

کہا کروں تیرا سانچہ اور ہوگ
بید پڑھے ناہیں ہووے بڑائی
رام بنا سے سب بندھنے روگ
پتھر پوجے جو تک کافی

(دریا صاحب بہاری)

کہتے حج انسان کے اپنے دل و شح موجود ہن۔

کہ حج بیتے میں دیکھا پورا مرشد پایا
(ملوک داس)

دُنیا دار باہمن کو لوں مہکت چار چنگا اے۔

ساکت برہمن ناہیں بھلا بھگتی بھلا چمار
(دھرنی داس)

خدا صرف پریم و شح ای مل سکا اے۔ ع

پر بھوکو پاویں کیوں پریم میں

(ہری چند)

موت توں کھپوں رُوح ایس بدن نال کدی نہ مل سکے۔

تن چھٹت جی ملنے کہی ہیں سوسب جھوٹی آسا

(کبیر)

دُنیا تانی اے تے جیون چار دن دی کوری کھٹاے۔

پانی یچ بتا سا دھو تنے کا ہی تماشا ہے

(پلٹو صاحب)

صمٹھی باندھے آیا بندہ ہاتھ پارے جاتا ہے

ع : نفس پرست، دُنیا دار۔

نہ کچھ لایا نہ کچھ لے گا ناحق کیوں پھٹاتا ہے

(پلٹو صاحب)

کلے لوکی ایہہ نہیں جاندے کہ مٹی تے مٹی وشح ای بل جاسی۔

سب خاک در خاک لے کچھ سمجھ کنوارا

(دادو صاحب)

ماٹی کی دیہ ماٹی میں ملے جانا

(کبیر)

دُنیا گُڑاے ، مایا اے ، بُڈھیپے تے موت توں کوئی بچ کے نہیں جاسکدا۔

یہ سنسار پھول سٹیمر کے سُندر دیکھ بُھائے

چاکھن لاکے روٹی اڑانی ہاتھ کچھو نہ آئے

نانک کہے جگت سب متھیا ہیوں پنا رینانی

(گورو نانک)

جیسے پنچھی زینے بسیرا بے برچھ کی چھانی

بھور بھٹے سب آپ آپ کے جہاں تہاں اڑ جانی

کایا بھیت رہنا بولے کرنی کر کل کو

جب یہ ہنا نکل جائے گا مٹی جنگل کو (کبیر)

سیت روم سب ہو گئے سوکھ گئی سب دیہہ^۲
 سہو وہ کھ نہ رہا اڑنے لگی کھیہ

(سہو بائی)

مردنگ کہے دھک دھک اے منجرا کہے کن کے کن کے
 تہاں ہاتھ اٹھا کے ناری کہے انکے ، انکے ، انکے

بھگتاں نوں اپنے گناہی ہونے دا شدید احساس سی جہڑا کرم دا لازمی نتیجہ اے
 اورہ اپنی نجات لئی بھگتی دا کڑا پھڑدے سنے۔

کرو معاف گناہ جیسے ماما پالنے وار

(جگ جیونے واس)

تل تل کا اپرا دھی تیرا رقی رقی کا چور
 پل پل کا میں گناہی تیرا بخشو اوگنٹے مور
 مہا اپرا دھی ایک میں سارے یہی سنار
 اوگنٹے میرے اتی گھنے انت نہ پاسے پار
 بے مرجاومتے نہیں ایسے کئے اپار
 میں اپرا دھی باپ جی میرے تمہیں ادھار
 میں کئے اپرا دھ سب تم تھے چھانا نہیں

۱ : سفید بال

۲ : تباہ ہو ، تباہ ہو - سزاں دیاں آوازاں دی ہن۔

۳ : بچنے آلی عورت - مجرم

۴ : قصور ۵ : پناہ دی جا

گنہگار اپرا دھی تیرا
 دادو دیشیا سو دھی سب
 مہر کرو تو چھٹے
 مہاج کہاں ہم جائیں
 تم بنے کاہے نہ سمائیں
 نہیں تالے ناہیں مھوڑا

(دادو صاحب)

سور داس دا اک مشہور بھجن ایسے تک توں شروع ہوندا اے ع

پر بھو میرے ادگنے پت نہ دھرو

میراں دے ذکر ایسے دیکھیا سی کہ ادس نے پر بھو یا کرشن دی پریت نوں مجاز
 دے رنگ وچ بیان کیتا اے۔ دادو صاحب کہندے ہن:

” او دادو! میری رُوح پریم ترنگ وچ اپنے پریم کول جاندى اے

تے ادس کنواری دی طحال مزے لٹدی اے جیہڑی اپنے پریمی کول جاٹے

کنواری تے ادسا پریمی سہاگ دے دھونے آتے اک دوجے وچ مٹ جانڈے ہن

او دادو! اوہ کیڈا بھاگوانے اے جیہڑا پریم دی مٹھاس چکھدا اے۔

بلتھا صاحب (اصلی نالے بلاتی داس سی) کہندے ہن:

” میرا جیون ہننے پھل ہو یا اے

کیوں جے میرا پریمی میرے کول ستا پیا اے

اوہ اک پل دی میرے کولوں دھچکا دا نہیں

مینوں اپنے مالک نال پیار اے

اوہ مینوں ہر پل اپنے پیار وچ مست کردا اے تے جاندا اے

کہ میرا پریم سچا اے

میری رُوح نے تریبنی رے کنارے اُتے سہاگ دھپونا دھپایا سی،
 دولت تے جوانی دس دنوں دی کھیڈاے۔ خدا دا ذکر ای آدمی نوں امر کر
 دیندا اے۔

جب لگ جیوے ہری گزن گاں دھن جو بن ہے دن دس کارے
 گورونانک کہندے ہن کہ جس طرحاں اک کسبی دا پت اپنے باپ دے نہ ہون
 نال کیرا ہو جاندا اے ایے طرحاں آدمی دا دل دی خدا دے ذکر بناں ہولاتے
 بیٹا ہو جاندا اے۔

دیشا پتر پتا بنے بیٹا جیسے منے ہری نام بنا
 بھگتاں نے بڑے سوہنے پیرائے دج لوکاں نوں متاں دتیاں ہن۔ غریب داس
 اس مورکھ نوں جہڑا اپنی قدر نہیں جاندا اس سہٹ نال تشبیہ دتی اے جیہدی کنڈ اُتے
 مُنقہ لڈیا ہودے پر اوہ لکڑے کنڈے کھا کے گزارہ کرے۔ کیر کہندے ہن بندیا! تُوک
 اپنے نفس دے فریب دج آگیا ہوں جیویں شیش محل دج جا کے گتا بونتر جاندا اے تے
 اپنی شکل دیکھ دیکھ کے ایدھر اودھر بھجدا اے، تے بھونکدا اے۔ فیر بندے دی غفلت دا
 ذکر کہ دیاں ہو یاں کہندے ہن کہ توں ایس جگ توں ایویں جاویں گا جیویں ہاریا ہو یا
 جواری اٹھ جاندا اے۔ ظالم نوں مخاطب کر کے اکھدے ہن کہ توں کسے اُتے رحم نہیں سی
 کیتا تیرے اُتے دی رحم نہیں کیتا جائے گا۔ تلمسی داس کہندرا اے کہ زبانی کلامی خدا
 داناں چننے دا کجھ فائدہ نہیں، کھیوں جے انہیرے کوٹھے دج ادھی راتیں دیوے دا ذکر
 کیتا جائے تے چانٹے نہیں ہو جاندا۔ سور داس نے کہیا اے کہ جہڑیاں بندیاں نوں جیون
 دا بھید لہج جائے ادہ چپ گھڑپ ہو جاندا ہن جیویں گنگا مٹھیانی کھا کے اوسدا سواد
 نہیں دس سکدا۔ دولم داس لکھدے ہن کہ گتے توں نہایا جاتے تے ادہ دچھا نہیں بن
 جاندا، ایے طرحاں کمینہ آدمی اپنی کمینگی نوں نہیں چھڈ سکدا۔

گھر دھوٹے ہوئے نہ باچھا تجے نہ بیچ نیچاؤں
 مسلمان دے تصوف دا اک ٹھلا خیال ایہ ہے کہ جد خدا نے رُوحاں نوں پیدا کیتا
 تے ادہناں توں پچھیا الست بسو یکم (میں تہاڈا رب ہاں کہ نہیں) قالو بلی ادہناں
 جواب دتا " ہاں"۔ ایٹھوں رُوحاں تے رب دُوح عشق دا قول قرار ہو گیا، جنہوں سوئی
 میثاق کہندے ہن۔ پر جدوں ایہ رُوحاں دنیا دُوح آندیاں ہن اوہ اوسے قول قرار نوں
 بھل جانیاں ہن۔ ایہو خیال بھگتاں دے کلام دُوح دی نظری آندا اے تے ادہناں دے نیالات
 اُتے تصوف دے اثرات دا اک ثبوت اے۔ بھگت کبیر کہندے ہن :

" ہنسا! اپنے دیں ول منہ موڑ

ایتھے آکے توں اپنی بدھی تے علم گنوا بیٹیا ایس
 ہننے دی جاگ پو، گرو دا آکھا من تے اپنے اصل دیں نال پیار کر

ہنسا! توں بھل گیا ایس کہ تیرا اصل دیں کیہڑا ایس

توں خواہش دے پھندے دُوح پھس گیا ایس

ایتھے آون توں پہلاں توں کیہہ وعدہ کیتا سی تے ایتھے کیہہ کروا پیا ایس

لگانے دیں دُوح دھکے پیا کھانا ایس

او کبیرا! او ہنسا! ادتھے اڈ جا جتھے کوئی نواں ہم نہیں لیندا۔

کبیر تے خیر عالماں تے صوفیاں دی صحبت کیتی سی ایس میثاق دا ذکر دو جیاں بھگتاں
 دی کیتا اے۔ دیا باقی کہندی اے۔

۱ : گتا ۲ : ایتھے رُوح مراد اے

۲ : مقام عیش میسر نمی شود بے رنج بلی بکلم بلا بستہ اند روز الست

(حافظ شیرازی)

نرو یہی دینوں مجھے کینے کوئی قرار

بھگتی قبول ادی میں جگت میں ہے بہار

(ازل و نوح بندے نے کئی قرار کیتے سن، بھگتی دا قول دتاسی، چہڑا دنیا دتھ آ کے

جھوٹ ثابت ہويا)

دکھ دا مضمون اکثر بھگتاں دے کلام دتھ بلدا اے۔ ادہ بدھ دی طرحاں دنیا نوں

دکھ دا گھرتے جویں نوں دکھ سمجھدے ہن۔ کوئی بندہ سکھی رہ ای نہیں سکدا۔ کبیر

کہندے ہن۔

”کوئی بندہ سکھی نہیں، سب دکھی ہن

راجے، رعایا، غریب، امیر، کمین، مکھیا

سب لوگ دکھی ہن، کوئی بہتا کوئی تھوڑا

گر ہستی دی دکھی اے، تیاگی دی دکھی اے، جوگی دی دکھی اے، جنگم

دی دکھی اے

تپسوی نوں دونا دکھ اے

محلان دی ہوس تے آتادے مارے ہن

میں سچ کہنا والے پر میری سدا کوئی نہیں۔“

یونانی ریت

تدیم یونان توں دو فکری ریتاں یادگار ہن :

(۱) عقلیت پسندی -

(۲) سہریت تے باطنیت -

عقلیت پسندی دی ریت طالیں توں شروع ہوئی تے ویما قرطیس، ابقورس، لکریٹیس دے واسطے نال ہاں، دیدروتے کارل مارکس تیکر آئی۔ سہریت تے باطنیت دی ریت دا آغاز فیثاغورس توں ہویا تے اوہ افلاطون تے فلاطینیوس دی راہیں سلاٹر ماخ تے ایوکن تیکر چلی۔ ارسطو تے کانٹ نے ایہناں دوہاں دین مفاہمت کرانے دا ترلا ماریا سی۔ ایٹھے اسیں یونانی سہریت تے باطنیت دا پروا کران گے جنہاں دے اثرات فارسی تے پنجابی دے صوفی شاعران تے بڑے ڈونگھے ہوتے ہن۔

یونانی دیو مالا وٹھ دیو نیس۔ رومی ایس توں بے کس کہندے ہن۔ انگورتے شراب دا دیو تاسی۔ ادس دی پوجا دی اک لگر آرفی مت سی جنہوں تھریں دی اک نیم تاریخی شخصیت آرفیوس نے رواج دتاسی۔ کہندے ہن کہ آرفیوس ساگ رنگ دا گئی سی۔ ادس نے اپنی اک نظم وٹھ کہیا اے کہ ادس نے پاتال دی سیر دی کیتی سی۔ آرفی مت والے سنا چکے توں مندے ہن، تے کہندے ہن کہ موت توں پھولے بندے دی روح اپنیاں نیک یا بد عملان دے مطابق نواں جنم لیندی اے۔ ادہناں دا عقیدہ سی کہ جیونے دکھان تے ایہ جگ بندی خانہ اے جس وٹھ انسان دی روح آکے پھس گئی اے۔ اوہ گوشت۔

نہیں سنے کھاندے تے تپ جب وچ ڈبے رہندے سن۔ کدی کدھار دیو نیسیں دے پجاری
 شراب پی کے گٹ ہو جاندا تے اوس دے لورے وچ سمجھدے کہ دیوتا دیو نیسیں ادھناں دے
 اندر حلول کر گیا اے۔ اوہناں دا خیال سی کہ نشہ وچ آدمی اپنے آپ توں باہر ہو جاندا ہے۔
 سترے علم تیک پج جاندا اے تے خدا ناں زل بل کے جنم چکر توں آزاد ہو جاندا اے جان بزیٹ
 لکھدے ہن کہ آرفی مت والیاں دے بہوں سارے خیال اوس زمانے دیاں ہندوواں ناں
 بلدے جلدے ہن۔ پڑھے لکھے آرفی کہندے سن کہ بندے دی روح مادے دی آلاش
 توں پاک ہو کے ایسے قابل ہو جاندا اے کہ اوہ دھیان یا مراقبے وچ چلی جاٹے تے مادے
 دیاں بندتاں توں آزاد ہو کے جنم چکر توں خلاصی پاوے۔ یونانی ستریت تے باطنیت دا
 بانی فیتاغورس آرفی مت دا اک مصلح سی۔

فیتاغورس (۵۰۰ - ۴۲۰ ق م) نے آرنیاں دے دو عقیدے قبول کر لئے۔
 اک تے ایہ کہ انسان دی روح موت توں کھپوں باقی رہندی اے، دوجا ایہ کہ روح
 نیک یا بُرے عملاں دے کارن توں جنم لیندی اے۔ فیتاغورس نے مصر، بابل تے
 ایران دی سیاحت دی کیتی سی تے اوتھے دیاں سوجھواناں کو لوں فیض پایا سی۔ مصر وچ
 شہنشاہ ایران کبوجیہ منخامنشی نے اوس نوں قید کر لیا تے اپنے ناں شام نوں لے گیا۔
 کبوجیہ دے مرن توں کھپوں اوس نوں رہا کر دتا گیا تے اوہ بابل چلا گیا جتھے اوس نے

Enthusiasm : ۱ ایہدا معنی اے خدا دا کسے دے اندر حلول کر جانا

Ecstasy : ۲ ایہدا معنی اے آپے توں باہر ہو جانا

Early Greek Philosophy : ۳

Mysticism : ۴

Esotericism : ۵

ریاضی تے جوتش دے علم سکھے۔ یونان واپس آکے اوس نے اک مجلس بنائی تے اک مدرسہ کھولیا جس وچ مردان تے عورتاں نوں اکٹھا پڑھاوندی۔ اوس دے طالب علم دو جماعتاں وچ وندے گئے :

(۱) ظاہریہ : جیہڑے صرف رسمی رواجی علوم پڑھدے سن۔

(۲) باطنیہ : جنہاں نوں نیشاغورس پدے نال کول بٹھا کے سہریت دی تعلیم دیندا سی۔

نیشاغورس تے اوس دے پیرو جنم چکے دے قائل سن۔ اک دیہاڑے نیشاغورس کدھرے

جا رہیا سی۔ اوس نے دیکھیا کہ اک بندہ اپنے گتے نوں مارن لگ پاتے گتا پیر نال ٹوں ٹوں کرن لگ پیا۔ نیشاغورس اوس بندے کول گیا تے اوس نوں آکھن لگا :

" او بھائی میاں ایس گتے نوں نہ مار، ایس دیاں چکیاں وچ مینوں اپنے اک موٹے

موٹے سجن دی آواز آرہی اے "

نیشاغورس دے مت وچ لوبیا تے گوشت کھانا، سفید مرغی نوں ہتھ لانا، پوری روٹی نوں

تورے بنا چک مار کے کھانا، راتس دیوے دے چانٹے وچ آئینہ دیکھنا، بلدیے اک نوں لوہے

نال چھیرنا منع سی۔ نیشاغورس دے مت دی بابت جانے بڑھٹ لکھدے ہن :

" نیشاغورس دے خیال وچ ایس کوں ایسے دنیا وچ پروسی ہاں، جسم

روح دی قبر اے، پر اسان نوں ایسے نوں آزاد ہون لئی خود کشی نہیں کرنی

چاہیدی، کیوں جے ایس غلام ہاں، ساڈا مالک رب اے جیہدے حکم بناں اسانوں

ایس جگ وچوں رہائی نہیں مل سکدی۔ ایس جگ وچ تہن قسم دے لوگ ہن

جس طرحاں المپک کھیلاں وچ آڈن دالے تہن دھراں وچ وندے جانے

ہن۔ سب توں سہیٹلا طبقہ دکانداراں دا ہے۔ ایہناں نوں آپر اوہ ہن

جیہڑے کھیلاں وچ حصہ لیندے ہن تے سب توں اچا طبقہ تماشا دیکھن
والیاں دا ہے۔ نفس توں پاک کرن دا طریقہ ایہہ ہے کہ آدمی علم حاصل کرے تے
اپنا سارا جیون ایسے گل لئی وقف کر دیوے کیوں جے اک فلسفی ایہہ ہم چکر
توں آزاد ہو سکدا ہے۔

فیثاغورس دے پیرو روح توں بدن دی قید وچوں آزاد کران لئی فلسفہ پڑھدے سن۔
اونہاں نے موسیقی، ریاضی تے جوتش دے علوم توں بڑا نکھاریا تے نالے فیثاغورس دے اعداد
دے نظریے توں فروغ دتا۔ فیثاغورس راگ دیاں سرائے وچ اہو ترتیب تے سوچ تلاش کردا
سی جیہڑا اعداد وچ پایا جاندا ہے۔ اوس نے کہیا کہ عدد سارے وجود دی اصل ہے تے کائنات
وچ جیہڑا تناسب نظری آؤندا ہے اوہ وی اعداد نال ایہے کیوں جے اعداد ای ہر شے
دی بنیاد ہن تے ضد جیہڑی طاقت تے جفت اعداد وچ موجود ہے اہو ایہے اشیاء دا جوہر
ہے۔ ایسے ضد تے تواقت نال نیچر وجود وچ آئی ہے۔ اوس دا دعویٰ سی کہ محبت، دوستی، عدل
نیکی تے تندرستی وی تہہ وچ وی اعداد دا تناسب موجود ہے۔ ۸ دا عدد محبت تے دوستی
دی علامت ہے تے ۱۰ دا عدد کامل ہے۔ طاقت اعداد سد ہوندے ہن تے جفت نحرے
ہن۔ فیثاغورس دے پیرو کہندے سن کہ کائنات دے تواقت تے راگ دیاں سرائے دے تواقت
دی اصل اگوا ہے۔ ساڈے زمانے وچ اسے شٹائن نے وی کہیا ہے کہ راگ دے تواقت
دی روشنی وچ اوس نے کائنات دے تواقت دا کھوج کڈیا سی۔ فیثاغورس نے سب
توں پہلاں زمینے نوں بیارہ کہیا۔ ارسطو نے اوس دے ایسے خیالے نوں رد کر دتا،

۱ : فلسفہ دی ترکیب فیثاغورس نے وضع کیتی سی، ایسے دا معنی "دانش دی محبت"

۲ : Harmony

۳ : Contradiction

پر آخر صدیاں دی تحقیق توں کھپوں فیثا غورس دا قیاس اوی درست ثابت ہویا۔
 فیثا غورس نے ریاضی توں مرتب کیتا۔ اوس دی ریاضیاتی فکر داسب توں ڈڈگھا اثر
 افلاطون تے اوس توں کھپوں آون دا لے عقلیت پسنداں تے مثالیت پسنداں اُتے ہویا تے
 ایس طرحان فلسفے داسمبندھ شروع توں ریاضیات نال لکا پٹیا ہو گیا۔ برٹنڈرسل کہندے ہن
 کہ ریاضی دی بنیہ اُتے ایہ کل فرض کر لئی گئی جے فکر جس توں برتر اے اسیات بدلایا
 رہندیاں ہن پر فکری صداقتاں پکیاں پٹیاں ہوندیاں رہندیاں ہن تے ایہناں شرح
 ریاضیاتی صداقتاں دا پکت بلدا لے۔ ایہ عقیدہ جے کائنات شرح کجھ ازلی ابدی صداقتاں موجود ہن
 جہڑیاں حیات توں بالاتر ہن ریاضی دی راہیں فلسفے شرح آیا سی۔ فیثا غورس نے اکھیا کہ اعداد
 حقیقی ہن ازلی ابدی ہن۔ بعد شرح افلاطون نے ایہناں اعداد توں امثال داناں دواتے
 ایہ دعویٰ کیتا کہ امثال ازلی ابدی ہن تے ایہناں تاہن حیات دی نہیں عقل دی رسائی
 ہو سکی اے۔ ایہ خیال افلاطون توں لے کے ہیکل تیک مثالیت پسندی دا ڈھلا نیال
 اے۔ برٹنڈرسل ٹھیک ای کہندے ہن کہ افلاطونیت فیثا غورسیت دی ای بدلی ہوتی
 صورت اے ص

وحدت وجود یا ہم اوست دا فلسفہ فیثا غورس دے اک پر دپارمی ناڈیس نے پیش کیتا
 سی۔ پارمی ناڈیس ایلیا دی ریاست دا وینیک سی۔ ایس لئی اوسدے فلسفے توں ایلیا
 کہندے ہن۔ ایہ فلسفہ بعد شرح تصوف دے نظریے وحدت وجود دی شکل شرح اگھڑیا۔ ایہ
 خیال شروع توں سوجھواناں توں پریشان کر رہیا سی کہ کائنات دا ڈھلا اصول کہی اے۔ طالیس

∞ A History of Western Philosophy

Sensation : ۲

Thought : ۱

Ideas : ۳

نے اکھیا پائی اے ، ہیر قلیتس نے کہا نہیں اگ اے ۔ ایسی دیکھیں دا خیال سی کہ کائنات
چار عناصر ہوا ، اگ مٹی تے پانی توں بنی اے ۔ دیا قلیطس دا دعویٰ سی کہ ایٹم کائنات
دی اصل ہن۔ پارمی نائیس نے اکھیا کہ کائنات دا مڈھلا اصول وجود اے جہڑا واحد حقیقت
اے ۔ ایس وجود یا واحد حقیقت نوں ایس عقلمن تے فکر مال ای جان سکدے ہاں ۔ حواس دا
عالم کثرت دا عالم اے ، گوڑا اے ، دکھا دا اے ، غیر تصقی اے ، دہم اے ۔ ایاطی فلسفہ پہلی
احدیث اے جس دا مطلب ایہ ہے کہ ایس شرح کائنات نوں اک اصل اصول مال
بھشنے دا ترلا کیتا گیا اے ۔ پارمی نائیس دی حمایت کردیاں سویاں زینو ایاطی نے کہا
کہ خدا تے کائنات اکو کجھ اے ۔ ایہ نینہہ سی جس اے بعد شرح آونے والیاں وجودی
صوفیاں نے وحدت الوجود دی شاندار عبارت اُساری سی ۔ ارسطو نے ایاطی فلسفیاں دا ایہ
نظریہ قبول کر لیا کہ کوئی شے عدم وچولے پیدا نہیں ہو سکدی ، ایس لئی کائنات نوں خلق نہیں
کیتا گیا ، ایہ ازل توں موجود اے تے ابد تک باقی رہوے گی ۔

پارمی نائیس دی دلیل ایہی سی کہ جس شے اے فکر نہ کیتی جا سکے اوہ موجود نہیں
ہو سکدی تے جہڑی شے موجود نہ ہووے اوں اے فکر نہیں کیتی جا سکدی ، ایس لئی فکر
تے وجود اکو کجھ ہن۔ اوہ کہندا اے کہ وجود حقیقی اک تے ایس شرح کوئی حرکت یا تبدیلی نہیں ہو
سکدی ۔ کائنات شرح جہڑی تبدیلی یا حرکت سانوں نظری آوندی اے اوہ ساڈیاں نظراں دا
فریب اے ۔ زینو ایاطی نے پارمی نائیس دی تائید کردیاں سویاں حرکت دے خلاف اپنی
مشہور دلیل ایہ دتی کہ اڑان دے لیے تیر اک ای وقت دو تھاں تے موجود نہیں ہو سکدا ۔ اک

Being : ۱

Monism : ۲

Nothingness : ۳

خاص دقت و شرح ادہ کدھرے نہ کدھرے ٹھہریا ہویا ہوگی۔ ایتھوں بٹا ایہہ نکلیا کہ ادہ شروع توں لے کے اخیر تک ساکن ہودے گا۔ ایسے لئی حرکت یا تبدیلی ممکن ہے نہیں ہو سکدی۔

افلاطون نے فکر و شرح عقلیت تے سہریت دیاں دونوں ریتیاں موجود ہن۔ ادس دی مثالیت

ظاہر تے باطن دے فرق اتے قائم اے۔ ایہہ تفریق فیثاغورسیاں تے ایاطیاں کولوں لئی

گئی اے۔ دیدانت و شرح ایہہ تفریق حقیقی برہمن تے غیر حقیقی یا اشرح نظری آندی اے۔

پچی گل تے ایہہ ہے کہ دنیا جہان دیاں قوماں دے تصوف تے عرفان و شرح ظاہر تے باطن

دا ایہہ فرق موجود اے۔ دیدانتی، اشراقی تے صوفی شروع توں ایسے گل دے قائل رہے ہن کہ

ظاہری عالم توں الگ اک ایہا عالم دی موجود اے جس تے تیک عقل تے حواس دی رسائی نہیں

ہو سکدی تے جہڑا کشف، اشراق یا باطن دیاں اکھیاں روشن ہون توں مگردوں اے

نظری آسکدا اے۔ ایسے پاروں سانس تے تصوف و شرح بھنڈی پئی رہی اے۔ ساندان

کھندے ہن کہ حقیقی عالم ادہ اے جہڑا شاہدے تے تجربے نال معلوم ہوندا اے۔ صوفی

آکھدے ہن کہ ظاہری عالم کوڑا اے۔ حقیقی عالم ادسوں نظری آندا اے جنہیں تپ تیاگ

نال اپنے باطن نوں روشن تے پاک کر لیا ہودے۔ دو جہاں لفظاں و شرح دیدانت، اشراق

تے تصوف دے مطالب تے پنج حواس توں الگ دی کوئی اجیہی وجدانی قوت موجود اے سہڑی

حقیقی عالم تیک سچ جاندی اے۔

افلاطون ۴۲۷ء ق م و شرح بمیا۔ ادہ ایتھنزدے اک امیر گھرانے دا پستری تے

ادس دا اصل نال ارسطو کلیسے سی۔ جوانی و شرح ادسوں پہلوانی دا شوق سی۔ بڑا دوہرا

Observation ۱

Experience ۲

Intuition ۳

گڈھالا تے سترائٹا جوانی سی۔ اوس دے موڑھے بڑے چوڑے سن، ایس لئی اوسے دانالے پلاٹو پے
 گیا جسے وامعنی اے چوڑیاں موڑھیاں دالا۔ رچی رواجی علوم گھر ڈچ ای پڑھے تے نظاں لکھن
 لگ پیا۔ اک دیہاڑے اوسے دی ملاقات سقراط نال ہوئی۔ اوہ سقراط دی درویشی تے گبھیر باتوں
 اینا متاثر ہویا کہ سارے مشغلے چھڈ چھڈا کے سقراط دے حلقے وچ شامل ہو گیا۔ اپنے اک مکالمے
 وچ افلاطون کہندا اے کہ خدا داکھ لکھ لکھ شکر اے جنہیں مینوں سقراط دے زمانے وچ پیدا کیتا اے
 افلاطون دس دے ورہے اپنے استاد کول حاضری دیندا رہیا۔ سقراط نوں زہر دے شہید کر دتا
 گیا تے افلاطون نموجھان ہو کے دوجیاں ملکاں دی یاحت نوں نکل گیا۔ اوہ بارہ ورہے مصر
 صقلیہ تے اطالیہ وچ بھوندا پھریا۔ ۳۸۶ ق م وچ اتھنز واپس آیا تے اک باغ وچ جسے نوں
 اکیڈمی کہندے سن اپنا مدرسہ کھول دتا۔ اپنی موت تیکر اوہ ایسے باغ وچ درس دیندا رہیا۔
 اوہنے ساری عمر دیاہ نہیں کیتا تے اپنا سارا جیون پڑھنے پڑھانے لئی وقف کر دتا۔ اوہ دیاں
 مکالمیاں وچولے جمہوریہ، قوانین، ضیافت، غورچاس، اپالوجی، فیدو، طیماوس، فیدرس تے
 کیرٹولیس بہو ملے ہن۔ اک مکالمے وچ اوس نے اک مثالی ریاست دا تصور دی پیشے کیتا
 اے جسے وچ اشکالی معاشرے دی پہلی جھلک نظر آندی اے۔

افلاطون اپنے مثالیت دے نظریے لئی مشہور ہویا۔ اوہدی مثالیت اک پیدا منطقی نظام
 اے۔ اوستوں اشراق دی ریت دی یادگار اے جسے نوں افلاطونیت یا اشراقیت دی
 کہا جاندا اے۔ ایسے ایچھے اشراقیت دا دیروا کراں گے پر ایسے نوں سمجھنے لئی دی اوسدی
 مثالیت نوں سامنے رکھنا ضروری اے۔ افلاطون دے امثال ازلے تے ابدی ہن، غیر مخلوق ہن

Utopia : ۱۱

Platonism : ۱۲

Ideas : ۱۳

ادہ مادی عالم دیاتے تبدیلیاں توں متاثر نہیں ہوندے۔ مادی عالم دیاتے جنیاں چیزاں ہن ادہ سب اینہاں امثال دے سائے ہن۔ ادہ نام مواد اے جس اُتے امثال دی چھاپ گدی رہندی اے، تے ایس جگ دیاتے چیزاں بنیاں ہن۔ افلاطون کہندا اے کہ حقیقی عالم ادی ازلے امثال دا عالم اے جس توں عقل ای جان سکدی اے جسے ظاہری عالم دا علم سانوں حواس نال ہوندا اے ادہ غیر حقیقی اے نظر دا دھوکھا اے۔ افلاطون دی عقلیت دے نال ادہیاں مکالمیاں وچ ایہے خیال دی بلدے ہن جیہڑے فیثاغورس تے ادس دیاتے بالکیاں کوں اخذ کیتے گئے ہن۔ افلاطون سنا چکر دا وی قائل اے تے کہندا اے کہ نیک بندے دی روح موت توں پھول اپنے اصل دسے نوں چلی جاندی اے۔ بد روحاں دوجا جنم لیندیاں ہن مثلاً بے پرواہ آدمی پختی بن کے اٹھن گے تے نوئے مورکھ مچیاں بن جاذن گے۔ افلاطون کہندا اے کہ ہر بندے وچ دو روحاں ہوندیاں ہن، اک فانی ووجی غیر فانی۔ غیر فانی روح نوں خدا نے پیدا کیتا اے تے فانی کسے دیوتا دی تخلیق اے۔ فانی روح لذت تے شہوت دی ریا ہندی اے تے غیر فانی روح نفس دی خواہشات نوں مٹا دندی اے۔ غیر فانی روح سر وچ رہندی اے تے فانی سینے وچ ہندی اے۔ روح دی ایہ تقسیم بعد وچ ارسطو دے راہیے مسلماناں دی سوح وچ دی دھاگنی سی۔ اگے جا کے ایسے ایسے گل دی تفصیل بیان کواں گے۔

افلاطون کہندا اے کہ صرف فلسفی ای امثال دے حقیقی عالم دی اصل نوں پاسکدے ہن عام بندیاں دی نظر مادی یا ظاہری عالم وچ ای کھجھ کے رہ جاندی اے جتھوں تے غیر حقیقی ظاہر تے باطن دا فرق ادس نے اپنی غار دی مشہور تمثیل وچ بکھیر کے دیا اے۔ ادہ کہندا اے کہ عام لوک ایہناں قیدیاں دی طرحاں ہن جنہاں نوں کسے غار وچ بکھڑ کے بہا دتا جائے۔ ادہ ایوں بکھڑے ہوئے ہون کہ ادہ صرف سامنے ای دیکھ سکے اوہناں دی نظر ایہر او دھرنہ جاسکے۔ اینہاں قیدیاں دی کنگڑاگ دا بھانبر وچ رہیا اے تے سامنے غار دی کندھا

ایہناں تے کندہ دی وچکاری تھانہ حال اے۔ اوہناں دے مگر جہڑوں اک بل رہی اے ایسے دے پاروں اوہ اپن تے اپنی کندہ مگر ٹرن والیاں دے عرف پرچھانویں ای سامنی کندہ اتے تک سکدے ہن تے اوہناں دی حقیقت توں بے خبر رہندے ہن۔ بعد دیاں صوفیاں دا ایہ خیال کہ مادی یا ظاہری عالم غیر حقیقی اے ایسے لئی مندا اے تے روح جسم دے بندوں خانے وچ پھنس گئی اے جس توں جلاسی پانے لئی ریاضت تے مراقبہ ضروری اے۔ افلاطون توں ای اخذ کیا گیا اے۔ افلاطون دی باطنیت، روح دی بقا، سنار چکر، ظاہر باطن دا فرق تے ریاضی وچ دلچسپی نشا نور دے دینے اے تے ایہ خیال کہ مادی عالم حواس دا فریب اے پارمی ناہیسیس توں بیا گیا اے۔ افلاطون توں اشراقیاں تے صوفیاں دا آگے سمجھیا جاندا اے، کیوں جے ادس دا

(۱) ایہ خیال اشراق، تصوف تے عرفان دا اٹھلا تصور بن گیا سی کہ مادی دنیا غیر حقیقی اے تے حقیقی عالم دا محض عکس اے۔ ایسے دنیا توں عکس تے بدن توں روح دا بندی خانہ سمجھ لیا باٹے تے بندے دی عمل دی قوت ٹھٹھمبر کے رہ جاندی اے تے اوہ سماج دی اصلاح کرن دی جانی گئی لگ کے روح توں مادے دی قید توں چھڑانے دے آہر لگا رہندا اے

(۲) صوفیاں نے حسن مطلق تے عشق حقیقی دے تصور دی افلاطون کوں لے لے سنے۔ افلاطون اپنے اک مشہور مکالمے کموزیم وچ عشق توں ایسے اکھدے، جس دا سمبندھ شروع توں حسن مطلق نال پلا آ رہیا اے، بد کوئی بندہ ایس جگ وچ کسے سونے بندے توں دیکھدا

Esotericism : ہر ظاہر دا اک باطن اے جہڑی ادس دی

اصل پچھ اے۔

Absolute Beauty : ۲

Eros ۱ ۲

اے۔ اوسے دی روح و ذی حزن مطلقے دی یاد نویں سرے توں اگھڑاؤندی اے، جسے داسیادوس
 سوئے بندے دے کھڑے اتے پے رہیا اے۔

(۳) افلاطون دی ذات احد کائنات توں دکھ اے۔ کائنات دا نظام چلانے لئی کجھ روحاں
 ہن جہڑیاں ذات احد تے مادی کائنات و ذی واسطے واکم دیندیاں ہن۔ لوگس
 ایہناں روحاں دا آگو اے۔ لوگس ذات احد دی تہجی اے جسے دھولے کائنات
 یوں نکلی اے جوئے سوزج دھولے شعاعواں پھڈیاں ہن۔ اشراقے یا باطن دی
 روشنی مال ذات احد دی معرفت حاصل ہو سکدی اے، عقل اوس تیک نہیں پج سکدی
 ایسے تصور نوں بعد و ذی فلاطینوس نے نو فلاطونیت دی شکل و ذی پیشے کیتا سی۔ لوگس
 دا خیال حسین بن منصور حلاج تے شیخ اکبر محی الدین ابن عربی دے ھو ھوتے حقیقت
 الحقائق دا روپ بدل کے تصوف و ذی شامل ہویا سی۔

رواقیت

یونان دے زوال مگروں رومیان دے عروج دا زمانہ آیاتے رواقیت دے فلسفے دی
 اشاعت ہوئی۔ ایسے فلسفے دا بانی زینو قبرص دے و سنیک فونقی نسل دے بندہ سی جہڑا اک
 رنگ برنگے چھجے ہیٹھ بہر کے درس دینداسی ایس لئی اودے فلسفے نوں رواقیت آکھن لگ
 پئے۔ اودے ماننا کرن والیاں و ذی ایک ٹیسٹس، قیصر مارکس آریلیس تے سنیکا مشہور ہوتے۔

ط : One

ط : Trascendent

ط : Logos

ط : Emanation

ط : چھجے نوں Stoa کہندے ہن جسے توں ایسے فلسفے دا نال

Stoicism پے گیا۔

ادھناں دے فلسفے دا اصل اصول ایہہ سی کہ کوئی غیر مادی شے موجود نہیں ہو سکدی تے علم صرف جسمانی حیات دے واسطے نال ای حاصل ہو سکدا اے۔ ایسے مادیت اتے ادھناں وحدت وجود دا پیوند لایا تے کہیا کہ خدا ایسے کائنات دی روح اے جس دا ڈھانگ اے تے ادھ کائنات وچ ایسی ہی رہی ہوئی اے۔ ایسے طرح انسان دی روح دی آگ اے، جیہڑی ادھ بے بدن وچ دھاگتی اے۔ ادھ روح نون عقل مطلق دی کہندے سن، پر روح دی طرح عقل نون وی مادی سمجھدے سن۔ ادھناں دی تعلیم ایہہ سی کہ کائنات وچ توازن تے تناسب پایا جاندا اے تے کائنات دی ہر شے سبب مسبب دی زنجیر وچ جکڑی ہوئی اے ایسے لئی بندہ سراسر مجبور اے۔ اپنے وحدت وجود دے عقیدے نون ثابت کرن لئی ادھ قدیم فلسفیاں دی طرح ایہا دلیل دیندے سن کہ کوئی شے عدم نون وجود وچ نہیں آسکدی ایسے لئی کائنات نون کے شخصی خدا نے تخلیق نہیں کیتا سکوں کائنات نون ای خدا منشا پوسی۔

رواقیسن نے کائنات نون خدا کہیا۔ مگر وک آون والے صوفی دی ادھناں دی طرح کائنات یا وجود مطلق نون خدا آکھن لگ پئے۔ ایہہ خیال رواجی مذہب دے ایسے عقیدے دے خلاف سی کہ خدا نے اپنی قدرت نون کائنات نون عدم وچ پیدا کیتا سی۔ ایسے لئی شوہیا نے کہیا اے کہ وحدت وجود شاکتہ قسم دا الحاد اے کیوں جے ایسے نون شخصی خدا دے وجود دا انکار لازم آوندا اے۔ رواقی فلسفی ضبط نفس نون ضروری جانندے سن تے کہندے سن کہ آدمی اپنے جذبات نون عقل دے قابو وچ دے کے ای انسان بن سکدا اے۔ جیہڑا بندہ جذبات تے شہوات دا غلام ہووے ادھ انسان نہیں ہوندا سکوں ڈنگر ہوندا اے۔ زینو ماگس آریلیس تے ایک ٹیس آپول

۱ : Harmony

۲ : Cause and Effect

۳ : Absolute Being

دی اخلاق دے چوٹے نمونے سن۔

یونان دی سہری تے اشرافی ریت دا آخری دڈا ترجمان فلاطینوس ۲۰۴ء مصر دے اک شہر
 بکو پالس وچ جمیا سی۔ اوس نے سکندریہ جا کے انویس سکاس کولوں فلسفہ پڑھیا۔ بعضے پڑچول
 کرن والے کہندے ہن کہ نو فلاطینیت دا چہرہ فلسفہ فلاطینوس دے نال منسوب کیتا جاندا اے۔
 اوس نوں دراصل انویس سکاس نے ای پیش کیتا سی۔ انویس سکاس عیسائی مذہب دا
 مخالف سی تے عیسائیت دے خلاف تقریراں کر دا رہندا سی۔ ایہہ اوہ زمانہ اے جدوں عیسائیت
 دی اشاعت زور و زور ہو رہی سی تے یونان دے فلسفی اسے اگے ٹوکا لاؤن دا ترلا مار رہے
 سن۔ سکندریہ وچ فلاطینوس نوں ہندوستان دیاں لوکاں نال دی ملن دا موقع ملیا سی۔ ایہہ
 ہندوستانی بودھ سن چہڑے تجارت دے نال نال بدھ مت دا پرچار وی کر دے رہندے سن۔
 ایہناں بودھاں نے سکندریہ وچ اپنی اک الگ بستی دساں ہوئی سی۔ اوہناں نال مل کے فلاطینوس
 دے دل وچ ہندوستان تے ایران دی سیاحت دا شوق پیدا ہويا۔ اوہ ایہناں ملکاں وچ
 جا کے اوتھے دیاں دانیوں کولوں فیض لینا چاہندا سی۔ قیصر روم گارویاں نے ایران اُتے چڑھائی
 کیتی تے فلاطینوس دی اوس دی فوج وچ بھرتی ہو گیا کہ اسے بہانے ایران تے ہندوستان
 جاؤن دا موقع مل جائی۔ قیصر حبیب ای قتل ہو گیا تے فلاطینوس انطاکیہ چلا گیا۔ کچھ دنوں بعد
 اوہ روم آ گیا تے اوتھے اپنا مدرسہ کھول دتا۔ فلاطینوس بڑا بیبا آدمی سی۔ اوہ دیاں مٹھیاں تے سوچھ
 بودھ والیاں گلاں سٹے لٹی لٹے لوکین اوس تے ڈلھ ڈلھ پندے سن۔ اوہ اکلاپے نوں پسند کر دای
 مراتبے وچ ڈبیا رہندا سی۔ دولت تے شہرت توں دور ندا سی۔ اوہ دیاں بالکیاں وچول
 امیلوس، فروریوس تے اسٹوکس مشہور ہوئے سن۔ فلاطینوس دے علم دا چرچا ہويا تے قیصر روم
 گیلیس تے اوس دی ملکہ سلوینیا وی اوہ دیاں عقیدت منداں وچ شامل ہو گئے۔ فلاطینوس دی
 خواہش سی کہ اوہ اک شہر افلاطون آباد دے نال نال آباد کرے جتھے پڑھے لکھے سوچھوانے وال
 محل کے رہنے ہن۔ قیصر تے اوس دی ملکہ نے ایہہ شہر آباد کران دا حکم کیتا پر فلاطینوس دی موت

دے کارن ایہ منسوبہ دھواٹے ای رہ گیا۔

فروریس نے اپنے استاد فلاطینوس دے ۵۴ رسالے چھپھ دیاں جلدان دج جنہاں نوں اینڈز (لفظی معنی سن نوں) کہندے سن اکٹھے کیتے۔ ۹ دے عدد نوں نینا غورس مبارک تھدے سن۔ ایسے ئی ۹ جلدان ترتیب دتیاں گئیاں سن۔ ایہاں رسالیاں دج فلاطینوس نے رُوح تے اوسدی بتاتے کھل کے بحث کیتی اے۔ ایہاں رسالیاں دے بعض مقامات بقول بڑیرنڈرسل ایسے آچے ہن کہ اوہناں دی مثال صرف دانتے دی فردوس دج ای بلدی اے۔ فلاطینوس دی موت توں پھپھوں فروریس نے درس دا سلسلہ جاری رکھیاتے اپنے استاد دی تعلیم نوں پھیلایا ای نہیں سگوں اوس دج داوہا دی کیتا۔ فروریس نے افلاطون تے ارسطو دے نظریات دی سانجھ آتے زور دتاسی۔

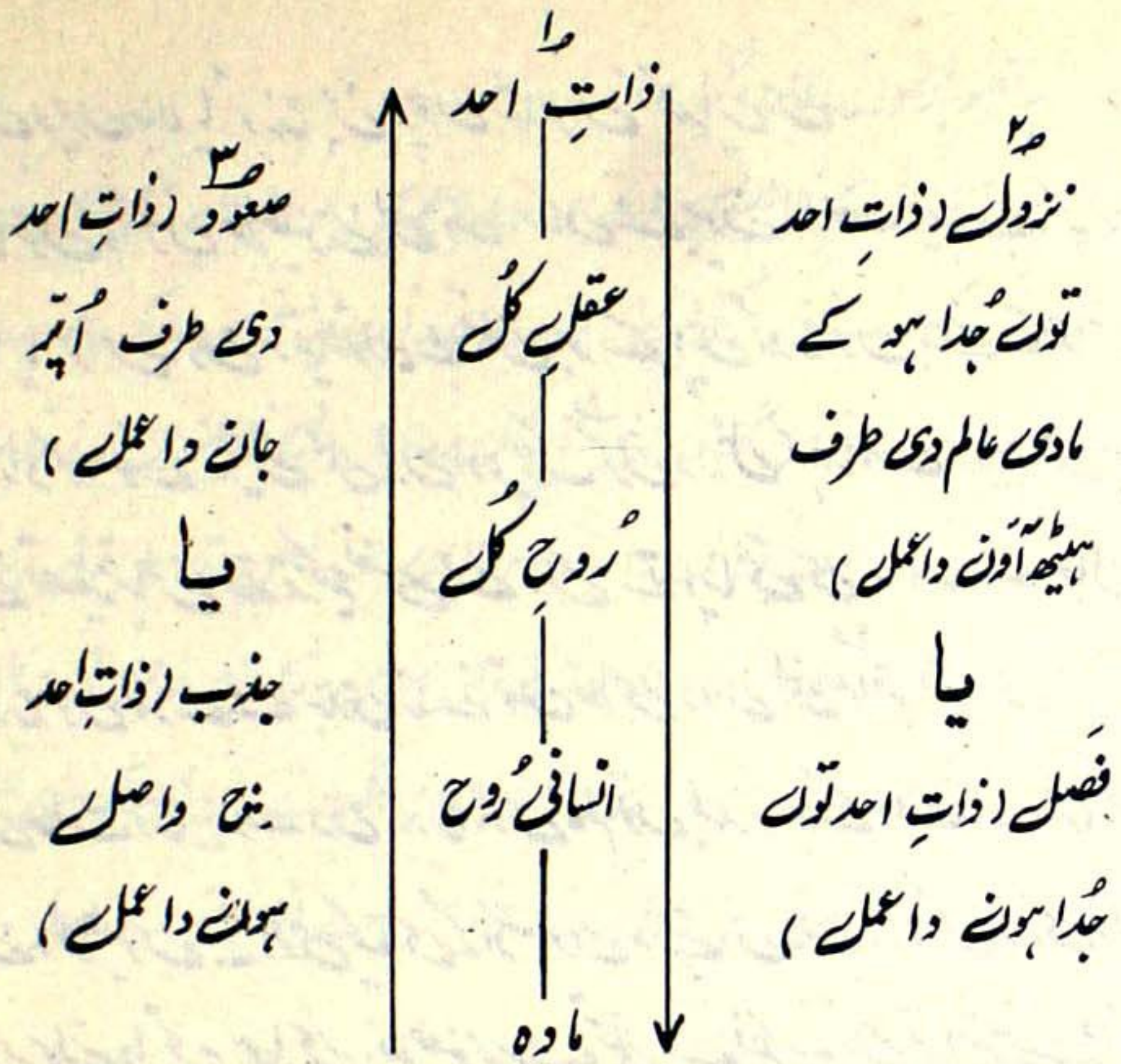
فلاطینوس دے فلسفے نوں نو اشراقیت یا نوافلاطونیت کہندے ہن کیوں جے اوس نے افلاطون دے اشراقی عقائد نوں نویں سردن ترتیب دے کے اپنے فلسفے دا مڈھ بنھیا سی۔ اوسدا تجلی دا خیال وی افلاطون توں اخذ کیتا گیا اے۔ افلاطون نے آکھیا سی کہ ذات احد یا خدا کائنات توں دکھ اے، نظام کائنات نوں چالو رکھن لئی کجھ روحاں ذات احد تے کائنات دج رابطے دا کم دیندیاں ہن۔ لوگس ایہاں روحاں دا آگو اے۔ عقل دی رسائی ذات احد تیکر نہیں ہو سدی صرف باطن دی روشنی یا اشراق نال ای ذات احد دی معرفت حاصل کیتی جا سدی اے۔ فلاطینوس نے ایہ نہیں دسیا کہ جد ذات احد کائنات توں دکھ اے تے کائنات اوس دچوں کیوں نکلی سی۔ دیدانت دی طرحاں اوہوی ایس گل دا دیردا کرن لئی شاعرانہ تمثیلاں کولوں کم لئیدا اے تے کہندا اے کہ کائنات ذات احد دچوں ایوں نکلی اے

بیویں مگر ہی دہچیں جالا یا سوز چن وچوں شتا عوان لکھدیاں ہن۔

افلاطین دانتوں فلاطینوں لئی دی انسان دے حیونے رامقصد ایہہ ہے کہ اوہ ایسے
مادی دنیا یا حواس دی دنیا توں بے تعلق ہو کے اپنی رُوح نوں بدن تے حواس دی
قید توں آزاد کرا لوے۔ ایسے عمل نوں اوہ پاک گرنے دا عمل کہندا اے۔ ایہہ گل بعد وچ
صوفیاں نے تصفیہ باطن تے تزکیہ نفس دے نال تے اپنائی سی۔ اوسدے خیال دے
مطابق رُوح نوں مادے دے بندی نمانے توں خلاصی دوان لئی مراقبہ ضروری اے۔
مراقبے دی حالت وچ بندے دی رُوح مادی عالم توں بلند تر ہو کے ذات احد وچ کھپ
جاندی اے۔ فلاطینوں نے دعویٰ کیا سی کہ اوسنوں مراقبے دی حالت وچ کئی واری ذات احد
نال واصل ہونے دا تجربہ ہو یا سی۔ فلاطینوں دے تجلی دے نظریے نوں نو اشراقیت دا مڈھلا
خیال سمجھیا جا سکدا اے۔ اوہ کہندا اے کہ عقل، رُوح، انسان دی رُوح تے مادہ درجہ بدرجہ
ذات احد وچوں نکلے ہن۔ انسان دی رُوح مادے دی قید وچوں آزاد ہو جائے تے اوہ
دوبارہ اپنے اصل دی طرف پرواز کر جاندی اے تے اوس وچ کھپ جاندی اے۔ ایہہ
گل سمجھنے لئی اگلے صفحے تے دتی ہوتی جدول نوں چت دھر لینا چاہیدا اے۔

ط : Katharsis

ط : Contemplation

مسلمان دنیا کے ایسے نظریے توں نزول و صعود (ہیٹھ آونے اُپر جاؤنا) یا فصل و جذب (جدا ہونے واصل ہو جانا) کہیا تے قبول کر کے ایسے توں رد امح دتا۔

تجلی دے ایسے نظریے دی تشریح کر دیاں ہویاں فلاطینوس نے سوزج دی مثال دتی۔ اے۔ اوہ کہند اے کہ ذاتِ احد سوزج دی طرح اے۔ اوسے دچوں عقل تے روح دا بہاؤ اِنج ہوندا اے جیوں سوزج دچوں شعاعواں چھلک پیندیاں ہن۔ مادہ اوہ انہیرا اے جسے تیک ایہہ شعاعواں نہیں پکچ سکدیاں

بہت مت تے دیدانت دی طرح فلاطینوس دا اطلاق دی منفی اے اوہ مادے توں برائی دی جڑ اکھدے ہن۔ مادہ برائی اے ایسے مادی عالم دی برائی دا گڑھ اے، ضروری اے کہ روح توں ایسے مادی عالم توں خلاصی دوا کے تے اوسوں مادے دی آلاش توں پاک کر کے

Descent : ۲

One : ۱

Ascent : ۳

دوبارہ ذات احد و شغ غرق کر دیا جاوے۔ ادھرے خیال دے مطابقت ترک تیاگ سب توں اچھی
نیکی اے۔

کچھ سوجھو ماناں دا خیال اے کہ فلاطینوس اُنشداں تے بدھمت توں متاثر ہو یا سی۔ جی، ٹی، گریٹ
لکھدے ہن۔

” سکندریہ و ش بودھاں دا اک پورا محلہ آباد سی، ایہہ لوک ہندوستان توں پرچار
کرن لئی آئے سن۔ فلاطینوس دے افکار اُتے بدھمت دا اثر ہو یا سی۔ فلاطینوس
ہندی فلسفے دا تیداخی سی تے چاہندا سی کہ ہندوستان جا کے دوواناں نال گل بات
کرے پر ادس دی ایہہ خواہش پوری نہ ہو سکی۔“

ایہدے و ش کوئی شک نہیں کہ نو فلاطونیت، دیدانت، تے بدھمت و ش کچھ خیالاں
دی سانجھ پائی جاندی اے۔ فلاطینوس لکھدے ہن۔

” جیہڑیاں روحاں مادے دی قید توں آزاد ہو کے پاک ہو جاندیاں ہن،

ادھناں دا سمبندھ جسم نال مک جاندا اے تے جسم دے بندی خانے توں خلاصی

پاکے اوہ اصل حقیقت تے وجود و ش جذب ہو جاندیاں ہن۔“

اُنشداں دا مڈھلا خیال وی ایہو ہے کہ جو آتما اُتے اسے مادی دُنیا دے مایا ہونے دا راز

کھل جائے تے اوہ برہمن (وجود حقیقی) و ش جذب ہو جاندی اے۔

فلاطینوس دیاں رسالیاں و ش تناخ دا ذکر وی آیا اے۔ اوہ ایہہ وی کہندا اے کہ اصل

حقیقت تیک عقل دی رسائی نہیں ہو سکی تے دھیان یا مراقبے دی حالت و ش ای بُتے

دی رُوح مادی عالم توں بالاتر ہو کے ادس دا شعور حاصل کر سکی اے۔ ایسے دے باوجود قطعی طور

تے ایہہ گل نہیں کہی باکری کہ فلاطینوس نے اپنا فلسفہ بدھمت یا دیانت توں لیا سی۔ ایسے
 نیشا فورس پارمی نامدیس نے افلاطون دے بارے گل کر دیاں ہویاں لکھ چکے ہاں کہ سنار پکڑ
 ظاہری عالم تے باطنی عالم دی تفریق تے مادی عالم دے فریب نظر ہونے دے خیال مڈھ قدیم توں
 یونانی فلسفیاں توں معلوم سن۔ ہیرودوٹس اپنی تاریخ وچ کہندا اے کہ سنار پکڑ دا خیال یونانیاں نے
 مسریاں کولوں اخذ کیتا سی۔ ایس گل دی کوئی تاریخی شہادت نہیں بلدی کہ قدیم یونانی فلسفیاں تیک
 ایشیا دے یا بدھمت دی تعلیم سچ گئی سی۔ اصل گل ایہہ ہے کہ ساریاں توں دے سوجھوان اگو سیہے
 مسائل تے کم دیشے اگو طرحاں سوچدے آرہے سن ایس لئی مڈھلے علمی تے عرفانی خیالات وچ مشابہت
 دا نظریہ آؤنا کوئی اچرچ گل نہیں سمجھی جاسدی۔ ممکن اے فلاطینوس توں بودھاں نال مل کے
 اوہناں دے تے اپنے خیال اگو جیہے لگے ہونے تے اوہوں ایس گل دی تانگھ پیدا ہوئی ہووے کہ
 اوہ ہندوستان جا کے ایہناں دی پرکھ پرچول کرے۔

نو اشتراکیت دے اثرات عیسائیاں تے مسلماناں دی فکر اتے بڑے گورھے تے رنگھے ہوئے
 سن۔ ولی آرگٹائن فلاطینوس دا بڑا مداح سی تے کہندا سی کہ فلاطینوس وچ افلاطون دی روح
 نے نواں جنم لیا سی۔ اوہ افلاطون توں فلسفیاں دا مسیح اکھدا سی۔ اوہ خیال سی کہ جے فلاطینوس دے
 فلسفے وچ تھوڑی جیہی تبدیلی کردتی جائے تے اوہ عیسائی مذہب بن جاسی۔ ایسے لئی اردمان
 نے نو فلاطونیت دا ذکر مسیحی علم کلام دے سلسلے وچ کیتا اے۔ سٹرس اوس نال اتفاق نہیں کردا
 تے کہندا اے کہ عیسائیت تے نو فلاطونیت وچ مڈھلا اختلاف اے، کیوں جے فلاطینوس شخصی خدا
 دا منکر اے۔ ولی کلیمنٹ دی نو فلاطونیت دا بڑا شیدائی سی۔ اوس نے ایس فلسفے تے عیسائی
 مذہب وچ مطابقت پیدا کرن دا ترلا دی کیتا سی۔ اوسدی پیروی وچ گردوں آؤن والے عیسائی

عالموں نے حضرت عیسیٰؑ کو گورے بنا دیا ہے۔ آج دی رومن کیتھولک فرقے دی تعلیم و توح نوظلاطونیت
دی منتظر موجود ہے۔

نوظلاطونیت اسلام کوں پہلاں ایران تے عراق و توح پھیل چکی سی۔ خسرو انوشیروان سامانی
دے عہد و توح روم دے قیصر جیٹینین نے ایتھنز تے روم دیاں مدریاں نوں بند کر دتا (۶۵۲۹)
تے فلسفیاں نوں دینے نکالا دتا۔ فلسفی ایضاً اور دھر کھنڈ پنا گئے۔ ست فلسفی نٹھ کے خسرو انوشیروان
دے دربار و توح آگئے۔ خسرو انوشیروان نے اوہناں دا بڑا آدرجھا کیتا۔ ایہناں فلسفیاں دا ٹاٹا کر ایران
دیاں مجویاں نال ہویا تے درہاں و توح مناظرے ہونے لگ پئے جہدے نال نوظلاطونیت ایران
و توح رواج پا گئی۔ ۵۵۵ء و توح خسرو انوشیروان نے صوبہ خوزستان دے اک شہر گندے شاپور (عرب
ایں نوں جندے شاپور کہندے ہن) و توح مدرسہ کھولیا جس و توح فلسفے تے طب دا درس دتا جاندا
سی۔ ینقیہ دی کونسل و توح عیسائی دو دھراں و توح و تڈے گئے سن۔ ایہناں دوچوں نظوریاں
نوں گمراہ قرار دتا گیا، تے اوہ بھیج کے تام و توح آگئے۔ ایتھے اوہناں اویسہ تے لفسینے دیاں
شہراں و توح اپنیاں درس گاہاں کھولیاں تے فلسفے دا درس جاری کیتا۔ اوہ نوظلاطونیت دا فلسفہ
پڑھاوندے سن۔ اک درس گاہ (حران) عراق و توح صابیاں دی کھول رکھی سی، جتھے فلسفے
ہئیت تے ریاضی دی تعلیم دتی جاندی سی۔ زاب دی جنگ و توح بنو امیہ نوں شکست ہوئی۔
تے اقتدار بنو عباس دے ہتھ و توح آگیا۔ اوہناں بغداد نوں اپنا دارالخلافت بنایا۔ بنو عباس نوں
ایرانی موالبیاں دی امداد نال حکومت ملی سی ایسے لئی اوہناں ایرانیاں نوں بڑے بڑے عہدے
دے۔ وزارت خاندانے براکہ نوں سوچی گئی۔ براکہ نوادھارا ابے بودھ پرک دی اولاد دے۔
یہی برکی تے اوہدے سپتر جعفر برکی تے فضل برکی بڑے بھئی، دیاؤ تے علم دوست سن۔

۱۱، شکرت و توح پرکھ دانے تے دڈ کے نوں اکھڑے ہن۔ پرکھ عربی و توح آکے برک
بن گیا سی جتھوں برکی خاندان مشہور ہویا۔

ایسے لٹری اور سائنس کے محققانے دنے راتیں عالماتے سوجھناں دا جھگھٹ رہندا سی۔ بنو عباس
 وچوں ماموں الرشید علم تے فن دا بڑا قدردان سی۔ اوس نے بغداد وچ بیت الحکمت تے دارالترجمہ
 کھولیا تے یونانی، سریانی، سنسکرت تے پہلوی زبانوں وچوں چوں یوں کتابوں تے ترجمہ کرائے۔
 جہڑی کتاب ترجمہ کیتی جاندی سی ماموں الرشید اوس نے ذرن مال تول کے ترجمہ کرن والے
 تول سونا دیندا سی۔ ایہہ سلسلہ ۹۰ تھک تیک جاری رہیا۔ ترجمہ کرن والے
 عالم تے دوان حزان، اولیہ، گندے شاپورتے نفیسین دیاں مدریساں وچوں آئے سن،
 حزان دا مشہور عالم ثابت بن قرة سی، جہڑا یونانی، شامی تے عربی دا فاضل سی۔ اوس
 نے طب، فلسفے، ہیئت تے ریاضی دیاں کتاباں عربی وچ ترجمہ کیتیاں۔ ایہہ کم اوس نے
 پتر ابو سعید سنان تے پوتریاں ابراہیم تے ابوالحسن ثابت نے وی جاری رکھا۔ نستوری عیاشیاں
 وچوں ابو یحییٰ بن بطلوق نے اقلیدس دا ترجمہ کیتا۔ قطاب نے لوقا تے حنین بن اسحق نے ریاضی
 تے علم ہیئت دیاں کتاباں عربی وچ منتقل کیتیاں۔ شامی زبان وچوں جہڑیاں فلسفے دیاں کتاباں
 دا ترجمہ کیتا گیا۔ اوسناں وچوں یونانی فلسفے دی نو فلاطونی تشریح کیتی گئی سی۔ ایسے لٹری یونانی فلسفے
 دے مال تے نو فلاطونیت مسلماناں وچ پھیل گئی۔

سنسکرت وچوں ریاضی، نجوم، طب تے ہیئت دیاں کتاباں وے ترجمہ کیتے گئے۔ ابن ندیم
 الفہرست (۳۷۱ھ) وچ لکھدا اے کہ کئی برکی، جعفر برکی تے فضل برکی نے ہندوستان دیاں
 پنڈتاں دیاں تے دواناں تول بغداد سد گھلیا تے ایہناں دی امداد نال سنسکرت دیاں کتاباں
 عربی وچ ترجمہ کیتیاں گئیاں۔ سندھ تول اک پنڈت برہم گپت دی برہمیت سدھانت لے کے
 بغداد گیا تے اک ریاضی دان ابراہیم فزاری نے ایسے تول عربی وچ ترجمہ کیتا۔ ہارون الرشید اپنے
 علاج لئی ہندوستان تول دید بلائے سن۔ ابن ابی اصیعبہ اپنے تاریخ الاطباء وچ لکھدا اے
 کہ اک واری ہارون الرشید ماندھے گیا۔ درباری طبیبوں بڑا ترلا ماریا پر اوہ نرویا نہ ہو سکیا۔ آخر اک
 ہندی دید منگے دے علاج نال اوسنوں شفا ہوتی۔ منگے تول سنسکرت دیاں کتاباں ترجمہ کرن دا

کم سپرد کیا گیا۔ کئی ہور ویداں دا ذکر وی تاریخ وٹح بلدا اے۔ ایہناں وچوں بہلہ، فلبرفل، سندباد، تے بازی کر مشہور سن۔ مسلماناں نے ہ تیک حسابی رقان لکھن دا طریقہ وی ہندی عالماں کو لوں سکھیا سی تے اوہناں نوں ارقام ہند کہندے سن۔ جا حفظ لکھدا اے :

” ہندی نجوم (جو تہ) تے ریاضی دے عالم ہن تے طب پڑھ وی ماہر ہن۔“

طب وچ ششرت تے چرک دیاں کتاباں عربی وٹح ترجمہ کیتیاں گئیاں۔ کرتک دمنک دے پہلی ترجمے نوں ابن المقفع نے کلیدہ دمنہ دے ناں نال عربی وٹح منتقل کیتا۔ بودھاں دیاں کئی جاسک کہانیاں الف لیلہ ولیلہ وٹح شامل ہو گئیاں۔ عرب بودھاں نوں سمنیہ یا محمدہ (لال بانے والا) کہندے سن۔ مامون الرشید دے استاد نظام، ابو الہذیل علاف تے دوجے معتزلی عالماں دے مناظر سمنیہ نال ہندے سن، جھتوں مسلماناں بدھ مت توں آشنا ہو گئے۔

الہیات ارسطو دا عربی ترجمہ ۲۲۶ھ وٹح ہویا۔ ایہ ارسطو دی لکھی ہوئی نہیں سی، سگوں فلاطینوس دی اینڈر دیاں آخری تین فصلاں دا خلاصہ سی جہڑا نیمیاچ امیسوی نے کیتا سی۔ مسلماناں ایں نوں ارسطو دی کتاب دے بھلکھے ترجمہ کیتا تے فلاطینوس دے خیالات ارسطو نال منسوب کر دتے۔ ایں طرحاں جہڑا فلسفہ مسلماناں وٹح مقبول ہویا اوہ ارسطو دا فلسفہ نہیں سی فلاطینوس دے افکار سن۔ فرنیس بھلی نے لکھیا اے کہ ارسطو دے فلسفے اتے صدیاں توں نو فلاطونی حاشیاں دے پردے پے چکے سن، جہناں نوں اٹھانا سوکھا کم نہیں سی۔ مسلماناں وٹح ایں نو فلاطونیت دی ترجمانی دا حق الکندی، انوائے الصفا، الفارابی تے بوعلی سینا نے ادا کیتا۔

ابو یعقوب اسحق الکندی (م ۸۶۴ء) مسلماناں وٹح نو فلاطونیت دا پہلا شارح سمجھیا جاتا اے۔ اوہ مامون الرشید دے بیت الحکمت وٹح ترجمہ کرن دا کم کردا سی۔ اوس نے ارسطو دی کتاب النفس دے ترجمے اتے نظر ثانی کیتی۔ کتاب النفس دی ایہ شرح اسکندر افروسی نے

مذہبی رنگ وچ لکھی سی تے ایہ ثابت کرن دا چارہ کینا سی کہ ارسطو روح دی بقا یا موتوں بعد جیاتی دا قائل سی۔ کندی نے وی ایہ عقیدے ارسطو نال منسوب کر دتے۔ ایسے طرحاں مشائیت دے نال نال جہڑا فلسفہ مسلمان وچ رائج ہو یا اودھ وی اصل وچ نو فلاطونیت ای سی۔ کندی دا عقیدہ ایہ ہے کہ خدا کائنات توں دکھ اے۔ کائنات نال خدا واسمندھ ثابت کرن لئی اوس نے فلاطینوس دے اصول و جذب دا نظریہ اپنا لیا۔ ایسے لکھ چکے ہاں کہ فلاطینوس دے خیال وچ ذاتیں اہل توں سب توں پہلاں عقل نکلی سی۔ کندی نے ایسے عقل نو دیکھ چھاں وچ وڈ دتا عقل فعال تے عقل منفعل، عقل فعال انسان وچ براہ راست ذات اہل یا خدا توں آندی اے۔ ایسے لئی غیر فانی اے تے موتوں بعد پھر ذات اہل وچ جا بلدی اے۔ ایسے نال کندی نے انسانی نفس (روح) توں وی دو پچھاں وچ وڈ دتا۔ اک علوی دوجا سفلی۔ علوی کچھ دارشتہ عقل فعال دے نال اے تے ایہ مادے دی گرفت توں آزاد اے، سفلی مادے دی ملاوٹ نال بند اے۔ روح مادے دی قید وچ پھنس کے اپنی اصل توں جدا ہو جاندی اے۔ عقل فعال اونوں ایہ ترغیب دیندی اے کہ توں اپنے آپ نوں مادے دی قید وچوں آزاد کرا کے ذات اہل دی طرف پرواز کر جا۔ ظاہر اے کہ ایہ خیال فلاطینوس کولوں ای لیا گیا سی۔

معلم ثانی ابو نصر فارابی (م ۹۵۰ء) نے حیرانے دیاں صابیاں کولوں فلسفہ پڑھیا سی۔ اوسے دی سب توں اچھے کتاب احصاء العلوم اے جس وچ ہیئت، منطق، ریاضی، کیمیا تے سیاسیات دیاں بحثاں ملدیاں ہن۔ فارابی وی ارسطو دے فلسفے دی ترجمانی نو فلاطونی رنگ وچ کردا رہیا۔ اوہ ارسطو نوں صوفی کہندا سی۔ فارابی وی ارسطو دی طرحاں وجود

ط : Peripatetic ارسطو ٹہلے ٹہلے کے درس دیندا سی ایسے لئی ایہ

نال پے گیا۔ ایہدا معنی چلنا پھرنا

Passive intellect : ۳

Active intellect : ۲

دیاں دو قسمیں کہتیاں ہن۔ واجب الوجود جہڑا اپنے ہون لئی کسے دا محتاج نہیں تے اپنی ذات
 وچ آپ موجود اے تے ممکن الوجود جہڑا اپنے موجود ہون لئی کسے دوجے وجود دا محتاج ہوئے۔
 فارابی کہندا اے کہ واجب الوجود نے اپنی ذات دے اظہار لئی ایسے کائنات نوں شکل دتی سی۔
 واجب الوجود توں پہلاں عقل فعال نکلی فیروہ کُل ظاہر ہوئی۔ فیروہ انسانی رُوح تے آخر وچ مادہ
 نکلے۔ موت توں مگروں عقل فعال اپنی اصل دی طرف پرواز کر جاندی اے تے شخصی عقل یا عقل
 مستفاد جسم دی فنا مال فنا ہو جاندی اے۔ فارابی مذہبی معنی وچ موتوں بعد جاتی دا منکر اے۔
 آخری عمر وچ فارابی نے تصوف دا لڑ پھڑ لیا تے کہیا کہ ساڈے حواس توں دکھ عشق دی اک
 کیفیت دی اے۔ عشق مال ای کائنات دا تناسب قائم اے۔ عشق انسان دی رُوح دی
 تکمیل دا سبب بند اے تے عشق ای ایسے کائنات دی تخلیق دا باعث بنیاسی۔

انوان الصفاء ایرانی فلسفیاں دی اک خفیہ جماعت نوں کہندے ہن۔ ایہ لوک لک چھپ
 کے مل بہندے ہن۔ تے ہیئت، فلسفہ، ریاضی دے مسائل اتے بحثاں کردے ہن۔ ایہناں دے
 ۵ رسالے ساڈے تیک پکے ہن۔ ایہناں دی نو فلاطونیت دے فلسفے دی تشریح کہتی اے
 فلاطینوس دی طرحاں اوہ کہندے ہن کہ خدا توں عقل فعال نکلی جس توں رُوح کُل ظاہر ہوئی
 تے فیروہ دوسرے دھولے انسانی رُوحاں تے مادے دی اشیاء دی بنتر بنی۔ اوہناں لئی زندگی دا
 مقصد ایہ ہے کہ رُوح نوں مادے دی قید دھولے چھڑا کے دوبارہ اپنی اصل وچ ملاوے دا
 چارہ کیتا جائے۔ ایہہ گل تپ تیاگ تے مراقبے مال حاصل ہو سکدی اے۔ اوہناں دا خیال
 اے کہ جہڑا بندہ صداقت تیک پچنا چاہے اوس نوں سقراط دی بے نیازی، علی بن مریم
 دا اثبات تے علی بن ابی طالب دی جو انگریزی دا نمونہ اپنے آگے رکھنا چاہیدا اے۔ انوان الصفا

ط : Necessary being

ط : Contingent being

باطنی تحریک نال تعلق رکھدے سن تے کہندے سن کہ ہر ظاہر دا اک باطن ہوندا اے جیہڑا صرف
 سوجھوانے ائی معلوم کر سکدے ہن۔ اوہ قرآنی آیات دی تاویل کر کے اوہناں نوں فلسفے دے
 مطابق کرنے دی کوشش کر دے سن۔ ہسپانیہ دا اک عالم مسلم بنے ابوقاسم الجرجی رائل انوائن الصفا
 اپنے ملک لے گیا۔ جہاں دی اشاعت نال ہسپانیہ وچ فلسفے دے مطالعے دا شوق پیدا ہو گیا۔ انوائن الصفا
 دے اذکار توں ابن بابہ تے شیخ اکبر محی الدین ابن عربی نے دی فیض پایا سی۔

شیخ الرئیس بوعلی سینا (م ۱۰۳۷ء) خدا نوں واجب الوجود کہندا اے جیہڑا کائنات توں
 دکھ اے، تے ہر موجود شے دی اصلی اے۔ اوسدی دلیل ایہہ ہے کہ اک شے وچوں اکوشے
 نکل سکدی اے، ایسے لئی اک واجب الوجود وچوں عقل فعال نکلی تے ایسے وچوں روح کل ظاہر ہوتی
 موت توں پھوون عقل فعال خدا دی طرف واپس چلی جاندی اے تے شخصی عقل (ویدانت دی
 جو آتما) جسم نال ای مٹ مٹا کے فنا ہو جاندی اے۔ جیہڑی شے اک واری مٹ جاتے اوہ
 دوبارہ اوسے صورت نکل وچ پیدا نہیں ہو سکدی، ایسے لئی جسم واحتر ممکن نہیں ہو سکدا۔
 ایسے نو فلاطونی نظریے دا ویروا بوعلی سینا نے شفا (عربی) تے دانش نامہ علاقے (فارسی) وچ
 کیتا سی۔ اوہ کہندا اے کہ کائنات ازلی تے ابدی اے تے کوئی شے عدم یا نستی وچوں پیدا نہیں
 ہو سکدی۔ دانش نامہ علاقے وچ کہندا اے۔

” واجب الوجود اک اے تے مادے توں پاک اے۔ اوسدی ذات اوسے توں
 چھٹی ہوتی نہیں، ایسے لئی اوہ آپ ائی عالم اے تے آپ ائی علم اے“
 بوعلی سینا دے خیال وچ انسان دی خوشی دی حد ایہہ ہے کہ اوسے دی روح ذات
 واجب الوجود (خدا) وچ فنا ہو جائے۔ کہندا اے:

” سب توں دڈی خوشی نے چوٹڑی نیک نختی انسان لئی ایہہ ہے کہ اوسدی

روح خدا دی ذات وچ فنا ہو جائے“

بوعلی سینا صوفیاں دے سب تیاگ تے وجد و حال نوں بے فائدہ سمجھدے تے کہندا سی کہ

خدا دی معرفت حاصل کرنے لئی عقل سب توں اچا وسیلہ اے۔ اوہدی عقلی دلیل ایہہ ہے کہ سب اپنے مُسَبَّب توں کدی دی جدا نہیں ہو سکدا۔ کائنات مُسَبَّب اے تے خدا سَبَب اے۔ ایسے لئی کائنات خدا توں جدا نہیں۔ ایہہ کھلی ڈھلی وحدت الوجود اے جنھوں ایسے معقولی کہہ سکدے ہاں۔ دانش نامہ علائی ابن سینا دی کتاب اے۔ ایسے دا خاتمہ ایہناں لفظاں تے ہوندا اے ،

الحد لو اھب العقل (تعریف اوس نے خدا دی جہڑا عقل عطا کر دیا اے)

نارائی دی طرحاں ابن سینا دی عشق توں ادھ کھچ کھندا اے جہڑی کائنات دی ہر شے حُسن ازل دی طرف محسوس کر رہی اے۔ ایہہ کھچ تے حرکت جمادات توں شروع ہونے کے درجہ بدرجہ حیوانات تے نوع انسان توں ہوندی ہوتی حُسن ازل دے وصال تک جا چکدی اے۔ ایہہ خیال اوس نے اخوان الصفا کولوں لیا سی جنہاں دے رسالے ادھ پڑھدا رہندا سی۔

آخری دو مسلمان فلسفی قاضی ابن رشد (م ۱۱۹۸ء) اندلس دا رہنے والا سی۔ اوس نے ارسطو دی شرح لکھی سی، ایسے لئی کوسٹوں اہل مغرب ترجمان ارسطو کہندے ہن۔ اوہ موتوں پھچوں جیاتی دا قائل نہیں سی تے کہندا سی کہ کوئی شے نیستی وچوں پیدا نہیں ہو سکدی ایسے لئی کائنات کس نے خلقت نہیں کیتی، سگوں ایہہ ازل توں موجود اے تے ابد تک رہی۔ اوہدیاں تہ عقیدیاں پاروں علماء اوسدے مخالف ہو گئے ہن،

(۱) کائنات قدیم اے۔

(۲) کائنات دی کوئی شے سبب مُسَبَّب دے رشتے توں آزاد نہیں۔

Effect : ۱

Cause : ۲

Commentator : ۳

Cause and effect : ۴

(۳) انسانِ دی شخصی روح فنا ہو جانے لے، اسے لے اوسدا حشر نشتر ممکن نہیں ہو سکدا۔
 ابن سینا دی طرح ابن رشد وی کہندا اے کہ ذات واجب الوجود روح جذب ہونے یا صوفیاک
 دی زبان روح فنا فی اللہ عقل استدلالی یا فلسفیانہ سوچ و چارنال ای میسر آسکدی اے۔
 صوفیاں نے وحد و حال یا کشف و اشراق دا کچھ فائدہ نہیں ہوندا۔ اسے لے ایہناں نے فلسفے
 نوں تصوف معقولی تے صوفیاں نے تصوف نوں تصوفِ عالی کہندے ہن۔ ایہناں دوہاں
 دا فرق اک حکایت نال واضح ہو جاسی۔ اک دیہاڑے بوعلی سینا اک صوفی ابو سعید ابو الخیر نوں
 ملنے گیا تے ڈھیر چر دو نوں دکھرے بہہ کے گل بات کر دے رہے۔ بوعلی سینا اٹھ کے ٹر گیا،
 تے لوکال ابو سعید ابو الخیر کوں پچھیا بوعلی سینا نے بارے تہاڈا کیہہ خیال اے؟ اوہناں کہیا
 ”جو کچھ میں دیکھدا ہاں اوہ جاندا اے“

مطلب ایہ ہے کہ صوفی دا مشاہدہ تے فلسفی دی سوچ اکو کچھ ہن۔

اپر دتی ہوتی تفصیل نوں پتہ لگ گیا ہو دے گا کہ فلسفے تے سیریت یا عقلیت تے
 باطنیت دوہاں دا اٹھ قدیم توں سنگ ساتھ رہیا اے۔ یونان دی وجودیت، مثالیت، اشراقیت
 تے سیریت نے جہڑے خیال مسلمان فلسفیاں تے صوفیاں دی فکر تے عمل روح داخل ہوتے
 اوہ ایہ ہن:

(۱) وجود مطلق یا واجب الوجود یا خدا ای اصل حقیقت اے۔ اوستوں دکھ جو کچھ دی ہے
 اوسدا وجود حقیقی نہیں اعتباری اے۔

(۲) عالم دوہن: ظاہری تے حقیقی۔ ظاہری عالم نوں اسیں حواس نال جانے سکدے ہاں پر
 حقیقی عالم تیک وجدان دی ای رسائی ہو سکدی اے۔

(۳) کائنات ذات واجب الوجود یا خدا وچوں درجہ بدرجہ اسے طرح نکلے سی جسے طرح
 سوزج دیاں شعاعواں سوزج وچوں نکلدیاں ہن۔ اسے لے کائنات تے خدا اک دوجے
 توں دکھ نہیں۔

(۴) انسانِ دی روح عالمِ حقیقی نال تعلق رکھدی اے تے ظاہری عالم وچ آکے مادے دی قید وچ پھنسے جاندی اے۔ ایسے قید وچوں صرف تپ تیاگ تے مراقبے نال سینے نوں روشن کر کے (اشراق) خلاصی پائی جاسکدی اے۔

(۵) بندے دے حیوانی دامن مقصد ایہہ ہے کہ روح نوں مادے دی قید وچوں چھڑا کے اوسنوں دوبارہ خدا دی ذات وچ جذب کر دتا جادے۔ ایسے فنا وچ اوسے دی بقا دا راز اے۔

(۶) عالمِ ازلی تے ابدی اے۔ ایسے نوں نستی وچوں پیدا نہیں کیتا گیا۔

(۷) کائنات دی ہر شے واجب الوجود یا حسنِ ازل دی طرف حرکت کر رہی اے۔ ایسے حرکت تے کچھ داناں عشقے اے۔ ایہہ صوفیاں دا عشقِ حقیقی اے۔

فلسفیاں دا واجب الوجود کائنات نوں دکھائے، ایسے لئی بندہ ایسے نال پیار محبت دا سمبندھ قائم نہیں کر سکا، کیوں جے پیار محبت تے کسے شخصیت نال ای کیتا جا سکا اے۔ صوفیاں واجب الوجود نوں محبوبِ ازلی تے خدا کہہ کے اوسے نال عشقے دا رشتہ قائم کر لیا۔ صوفیاں دے نال باطنیہ، قرامطہ، تے اسمعیلیہ نے وی یونانی فلسفے نوں غور نال پڑھیا۔ ادہاں نوں تعلیمیہ وی کہندے ہن کیوں جے اوہ فلسفے دی تعلیم نوں ضروری سمجھدے ہن۔ تے فلسفہ یونان نوں اصل سمجھ کے مذہبی عقائد دی تادیل کر کے مذہب نوں فلسفے دے مطابق ڈھالنا چاہندے ہن۔ انوان الصفاء، ابن سینا، تے حکیم ناصر خسرو، ایسے جماعت نال تعلق رکھدے ہن۔ بعد وچ باطنیہ دے امام جلال تے تاسخ دے عقیدے بعض صوفیاں دی تعلیم وچ شامل دی ہو گئے ہن۔

نوفلاطونیت دا کھوج ایران دیاں دانیال ملاحی سبزواری تے ملا صد الدین شیرازی

دے افکار و شرح دی کڑھیا جاسکدا اے۔ ایہو فلسفہ فتح اللہ شیرازی نے کے ہندوستان آیا سی
 ابو الفضل علائی دی نو فلاطونی فلسفے توں متاثر ہو یا سی۔ اوہ کہندا اے کہ نفسِ ناطقہ اک
 لطیفہ ربانی اے۔ جیہڑا انسان دی شرح و شرح شامل ہو جاندا اے تے موت توں کھچوں انہی اصل
 توں واپس بھجوں جاوندا اے۔

#

تصوف دی ریت

صوفِ پشم یا اونی کھدر نوں کہندے ہن۔ عربی لغت وچ تصوف دا معنی اے "اوپر ہننے صوف
 والباس پایا۔" ایسے لئی صوفی اوہ ہویا جہڑا اونی کھدر دا بنا پاوے۔ اکثر توہاں دے تارک شروع توں
 اونی کھدر دا کھلتا پاوندے رہے ہن، کیوں جے اوہ کھپراتے کھوہرا ہوندا اے۔ جُتھے وچ چھدا
 رہندا اے تے اوہناں نوں غفلت دی مندر توں عجاؤندا اے۔ تارک پٹ تے سوتر دے
 کوئے بانے نوں بھیسائے دنیا داراں دے بیڑے کہندے سٹے۔ اوہناں دا خیال سی کہ جُتھے نوں
 جتنا دکھ دتا جائے اتنی ای بندے دی رُوح پاک تے نرمل ہوندی اے۔ پہلی صدی ہجری
 دے اخیر وچ عیسائی تارکاں دی دکھو دکھی بعض مسلمان زاہد دی اونی کھدر دا کھلتا (خرقہ) پاؤن
 لگ پئے۔ ایسے لئی لوک اوہناں نوں صوفی آکھدے سٹے۔ ابو ریحان البیرونی تے حاجی خلیفہ حلبی
 دا خیال ایہہ ہے کہ لفظ صوفی یونانی زبان دے لفظ سوف وچوں نکلیا سی، جس دا معنی
 اے "دانٹے"۔ ایسے لئی دانشمنداں نوں صوفی آکھن لگ پئے۔ علامہ لطفی جمعہ کہندے
 ہن کہ صوفی دا لفظ یونانی دے لفظ سیو صوفیا توں لیا گیا اے، جس دے معنی ہن "حکمت الہی"۔
 پر ایہ خیال وی درست نہیں۔ ایران وچ اُج کل دی صوفی نوں پشمینہ پوش کہندے ہن۔

ع : Soph - معنی دانٹے ۔

ص : تاریخ فلاسفۃ الاسلام ۔ Theosophia ع خدائی سوجھ

کچھ عالماں نے صفت سے صفا نون تصوف دامادہ کہیا اے۔ شیخ علی جویری لکھدے ہن کہ ایہ کوئیں عربی
 لغت توں واقف نہیں ہن کیوں جے صفت وچوں صفتی تے صفا وچوں صفوی نکلے گا نہ کہ صوفی! اونہاں
 تے شیخ شہاب الدین سہروردی نے کہیا اے کہ لفظ صوفی تے تصوف دامادہ صوف اے۔ ہجرتی دے
 عالم نولدیکھے دی ادبناں دی تصدیق کیتی اے۔ مسلماناں وچ تصوف دے رواج دے بارے
 تے نظریے ہن۔

(۱) تصوف اسلام دی اک ٹینگھ اے جہڑی قرآن تے حدیث وچوں پنگری اے۔ ایہ خیال
 دلبر فورس کلاک تے موسیٰ لوفی مای نون دا ہے جنہوں حسین بن منصور حلاج آتے سند
 منیا جاندا ہے۔

(۲) نکلن تے براون کہندے ہن کہ تصوف نون فلاطونیت دے فلسفے دی بدلی ہوتی صورت
 اے۔ آریاتی ٹجی ذہن سامی عرباں دے شخصی خدا نون قبول نہیں سی کہ سکدا۔ ایسے لئی
 فلاطینوس توں خدا دا سراپائی تصور لے کے اوس آتے تصوف دی بنیاد رکھی گئی سی۔
 ایسے لئی اکثر صوفی ٹجی ہن۔

(۳) ڈوزی تے فان کر میر نے تصوف وچ بدھ مت تے ویدانت دا کھوج کڈھیا اے،
 تے کہیا اے کہ صوفیاں نے تپ تیاگ عیسائی تارکال توں اخذ کیتا سی۔ ڈاکٹر اقبال
 دی تصوف آتے بدھ مت دے اثر دا ذکر کردے ہن۔

" ایسے وچ کوئی شک نہیں کہ تصوف دا وجود اسلام دی بھولیں وچ اک اوپرا رکھ
 سی جہڑا عجیال دی دماغی آب دہوا وچ سراپا سی، میرا عقیدہ ایہ ہے کہ حد
 توں چوکھا زہد تے وجود دا مسئلہ مسلماناں وچ بدھ مت دے اثرات دا
 نتیجہ اے۔ "

ایہناں تیناں خیالوں وچ کچھ نہ کچھ سچ ضرور اے، پر کسے ویں نظریے نوں برا تیا نہیں سمجھیا
جا سکدا۔ اصل گل دا کھون کڈھنے لئی سالوں تاریخ دا لڑ پھرنا پوسی۔

بنو امیہ نے جبر تے تشدد ناں اپنی سلطنت قائم کیتی سی ایسے لئی اوہناں دے خلاف
کوئیں اٹھ کھلوتے۔ بغاوتاں نوں پھپھرنے لئی حجاج بن یوسف جیہاں ظالماں نوں آگے کیتا گیا ایس
قصائی نے اک لکھ دیہہ ہزار بندیاں نوں چننے چننے کے قتل کرایا۔ تے ہزاراں مرداں عورتاں
نوں بھیدیاں بکریاں وانگر واریاں وچ ٹوک دتا۔ بنو امیہ نے اک دھکا ایہہ کیتا کہ اوہناں موایاں
کو لوں وی جزیرہ دھول کرن لگ پئے جیہڑے مسلمان ہو چکے سن۔ ایسے لئی جد کدی بنی امیہ دے
خلاف بغاوت ہوندی سی، عجمی موالیں اوہدے وچ گج وچ کے تھہ لیندے سن۔ بنو عباس نے
بنو امیہ دے خلاف آڈھالایا تے عجمیاں نے تھڑوں بٹھ اوہناں دانگ دتا۔ زاب دی جنگ
وچ بنو امیہ نوں مہاج ہوتی۔ ایہہ جنگ اصل وچ عجمیاں تے عرباں دی پھینج سی، جسے وچ
عرباں نوں ہرا کے عجمیاں نے اپنی پُرانی شکست دا بدلہ لیا سی۔ بنو امیہ دے عہد وچ عالم دو
دھراں وچ ونڈے گئے سن۔ اک مروجیہ جیہڑے بنو امیہ دی دھڑا کر دے سن، دوسرے قدریہ
جیہڑے کہندے سن کہ ظالم تے جابر نوں حکومت کرن دا کوئی حق نہیں پجداتے اوہوں تلوار
دی دھارناں ظلم توں باز رکھنا ہر مسلمان دا مذہبی فرض اے۔ اوہ کہندے سن کہ بندہ مجبور
نہیں مختار اے تے اوہ ظالماں نوں روکنے دا اختیار رکھدا اے (قدریہ دا معنی اے جیہڑا
مختار ہونے) قدریہ وچوں بعد جیہڑی تے غیلان دے مشقی، بنو امیہ دے جبر و تشدد دے خلاف ہت
ڈاہ کے آئے تے اوہناں نوں قتل کرا دتا گیا۔ بعد وچ ایہناں قدریہ نوں معتزلہ (الک

ص : ایسے لفظ دا مادہ اے ارجا جس دا معنی اے "ملتیوی کر دینا" اوہ کہندے سن کہ کسے

نوں ایہہ حق نہیں پجد کہ قیامت توں پہلاں کسے بندے نوں گناہگار یا کافر آکھے۔ ایہہ

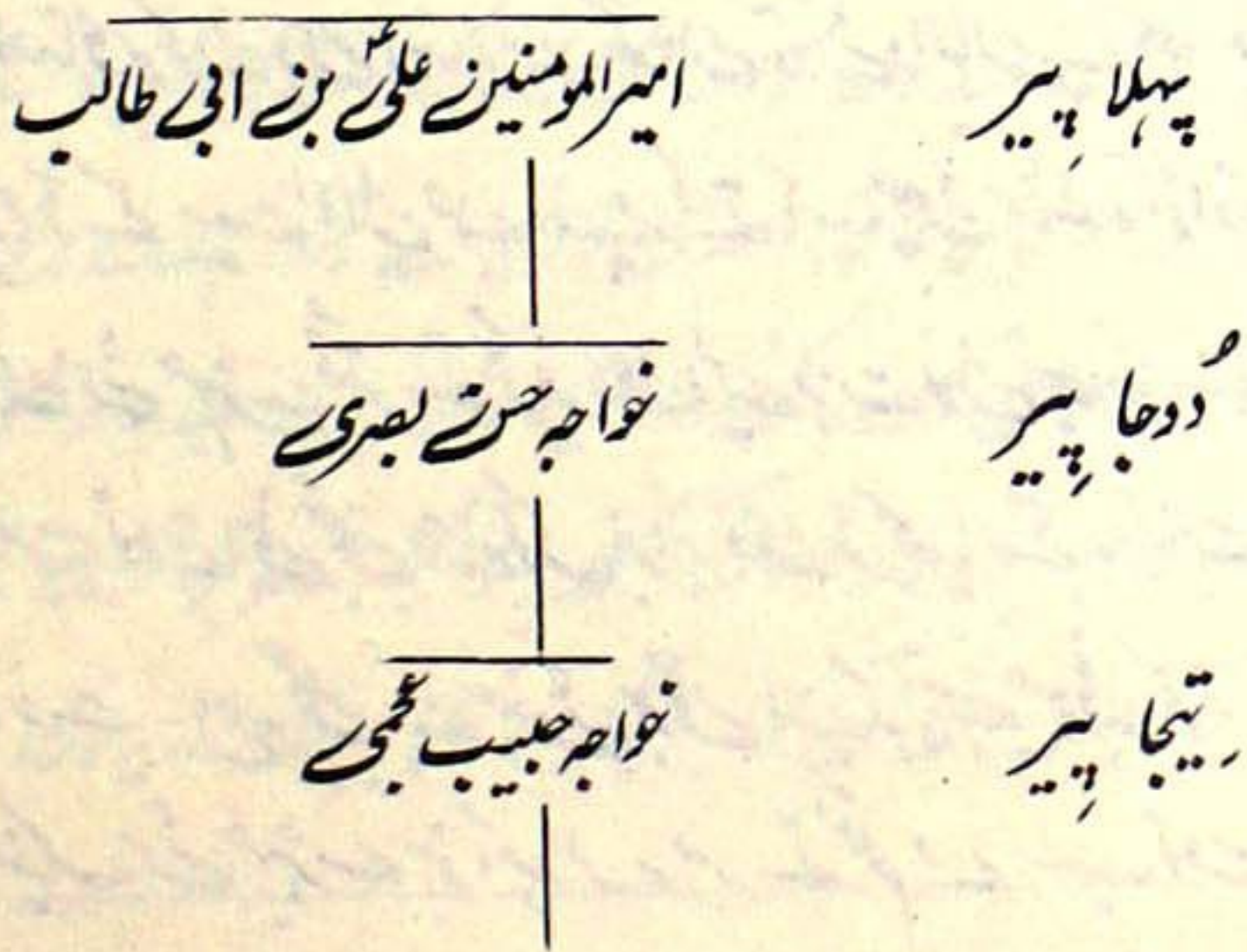
فیصلہ قیامت دے دن خدا کریں۔

ہونے والے) کہیا گیا سی۔ مہربانی سے قدر یہ توں دکھ اک فرقہ زہدانسے واسی چہڑے بادشاہاں سے
ظلم توں بیزار ہو کے گھٹھے لگ پئے تے وِرد وِظیفے وِش رُجھ گئے۔ صوفی ایہناں زہدانسے توں
اُٹھے سن۔

— زہد تے تقوے دی ریت مسلماناں وِش مڈھ قدیم توں موجود سی۔ رسول کریمؐ تے
اوہناں دے بعض صحابی فقیر تے زہد دے بڑے اُچے تے سرس نمونے سن۔ رسول کریمؐ دا
ارشاد اے الفقیر فخری (فقر میری وِڈیاٹی اے) اوہ سارے عرب دے حاکم تے آقا سن
پر اوہناں دے گھر کئی کئی دیہاڑے اگ نہیں سی بلدی، اوہ مٹا جھوٹا لاک تے رکھی سکے کھا کے گزارہ
کردے سن۔ جنگل وچوں اپنیاں لکڑیاں آپ لیاؤندے سن تے اپنیاں کپڑیاں دا گاہنڈا تروپا آپ
کردے سن۔ امیر المومنین علی بن ابی طالب کئی کئی دن تاقے کٹدے سن، تے رُجھا پکا غریباں
لوں وِند دیندے سن۔ اوہ ساری عمر توں دی روٹی کھا کے تے سکے ستو تھک کے وِند لیاؤندے
ہے۔ ایہو حال سلمان فارسی، عمار یاسر تے ابوذر غفاریؓ وِش اسی، ابوذر غفاریؓ نے کھلم کھلا بنو امیہ
لوں دولت کھٹی کرن توں منع کیتا تے اوہناں دے ظلم وائسا نہ بنے گئے۔ بادشاہی وِش فقیری
تے فقیری وِش بادشاہی کرن دی ایہہ ریت مگر دوں آون والیاں نے جھلا دتی تے حکومت
دے لورے وِش آکے بیت المال دے روپے آتے آپ چینے چڑے اڈاؤن لگ پئے، پر
کچھ زہد اچھے وی سن چہڑے فقیر تے زہد دی ایسے ریت لوں نبھاؤندے رہے۔ اوہناں
حکومت تے دولت توں اپنی سحتی دی نوک برابر وی نہ سمجھیا تے حاکماں دے لوجھ لالچ
لوں چکھدے رہے۔ ایہہ گل پلے نبھن جوگی اے کہ پہلے صوفی کونہ تے بصرہ دے
شہراں دے وِشک سن چہڑے بنو امیہ دے جیر تے ظلم دے سب توں ودھ کے نشانے
بنے سن۔ ایہناں دے مال خراسان وچوں چہڑا کئے زمانے وِش زردشت دے مذہب تے
بدھ مت دا گڑھ سی، زہدانسے دی اک جماعت ظاہر ہوئی۔ اسلام توں پہلاں ایسے صوبے وِش جانی
جانی بودھاں دے دیہاڑے، چھتریاں تے ستوپے موجود سن جنھاں وِش بودھ سوامی تے بھکشو رہندے

سنے۔ سب توں وڈا دیہار بلخ و شج ہی جسے دے مہا سوامی نوں پرکھ کھندے سنے۔ خراسان
 دیاں زہدان اُتے بودھان دے تپ تیاگ دا دی اثر ہو یا سی۔ عیسائیاں دی رہبانیت دی
 ریت مصر دچوں اُبھری سی، جتھے دے راہب پہاڑاں دیاں کھنڈراں تے تھلاں دیاں ٹکراں
 و شج بہہ کے جپ تپ کر دے سنے۔ اوتھے دیاں مسلمان زہدان نے ایہناں راہباں دے طور
 طریقے اپناٹے سنے۔ تصوف دا چوتھا مرکز بغداد سی جتھے پاسلیاں علاقیاں دے زہد آ آ کے
 و س گئے سنے۔ ایسے طرحاں کوفہ، بصرہ، بلخ، مصر تے بغداد دچوں تصوف چارے پسے
 پھیلنا سی۔

تصوف دے اکثر سلسلے خواجہ حسن بصری دی راہیے امیر المؤمنین علی بن ابی طالب تیک
 پج دے سنے۔ حسن بصری دے بارے روایت ہے کہ اوہناں علم لدنی (علم جیہڑا سدھا خدا کولوں
 ملدا اے) امیر المؤمنین توں حاصل کیتا سی۔ جعفر شریف ہورائے تے ابو الفضل علائی نے تصوف
 دا ذکر کردیاں ہو یاں چار پیراں تے چوداں خانوادیاں (خانداناں) دا ذکر کیتا اے، جیہڑا
 ایسے جدول توں واضح ہو جاسی۔

۱ - حبیبیاں	پیروان حبیب عجمی	۱۰ - زیدیاں	پیروان عبدالواحد بن زید کوئی
۲ - طینوریاں	پیروان بازید بسطامی	۱۱ - عیاضیاں	پیروان فضل بن عیاض
۳ - کرخیاں	پیروان معروف کرخ	۱۲ - ادھیماں	پیروان ابراہیم ادھم بلخی
۴ - جنیدیاں	پیروان جنید بغدادی	۱۳ - ہبیریاں	پیروان امین الدین الہبیری
۵ - سقطیاں	پیروان سری سقطی	۱۴ - چشتیاں	پیروان ابوالفتح چشتی شامی
۶ - گازر دیاں	پیروان حنیف گازر دنی		
۷ - فردویاں	پیروان نجم الدین گبری		
۸ - طوطیاں	پیروان عبدالفرح ططوسی		
۹ - سہرردیاں	پیران شیخ ضیاء الدین ابو نجیب سہرردی		

جعفر شریف نے قادریاں دا سرسری ذکر کیا اے تے شاذلیہ، مولویہ، اشطاریہ، نقشبندیہ، حلاجیہ، جلالیہ، قلندریہ تے سہرردیہ پیروان شیخ شہاب الدین سہرردی نوں چھڈ گئے ہن، پر ادھناں دی ایسے تقسیم توں اک گل اگھر کے سامنے آوندی اے کہ صوفیاں دی اکثریت عجمی سی، تے عرباں دچوں کوئی طانواں، طانواں بندہ ای ایسے راہ آتے چلیا سی۔

صوفی پہلی صدی ہجری دے اخیر وچ ظاہر ہونے لگ پئے۔ عبدالرحمن جامی دے بقول سب توں پہلاں ابو ہاشم عثمان بن شریک کوئی نوں صوفی کہیا گیا سی۔ پہلے دور دیاں زاہداں وچ دو نوں لکھیاں گلاں ایہہ سنن کہ اک تے ادھناں نوں اپنے گناہگار ہونے دا شدید احساس سی تے دوجا

ادہ آخرت دے عذاب توں بڑا خوف کھاندے سن تے ہر ویلے خدا دی رضائوں سامنے رکھدے
سن۔ ایہناں زاہدان ذبح حزن بصری (م ۶۲۸) امام جعفر صادق، معروف کونجی چہرے عیاشی
سن تے امام جعفر صادق دے ہتھیں مسلمان ہوتے سن، داؤد طائی، بشر بن الحارث، ابراہیم آدم،
شقیق بلخی، سفیان ثوری، اچا مقام رکھدے ہن۔ ایہناں لئی نیک اخلاق، دل دی صفائی
تے نفس دی پاکیزگی تصوف دی اصل رُوح سی جسے طحال کہ شیخ الاسلام زکریا انصاری
دا ارشاد اے :

التصوف هو علم تعريف به احوال تركيبة النفوس وتصفية اخلاق
التصوف اوه علم ہے جسے نال نفس پاک تے اخلاق صاف ہوندے ہن،
شیخ ابوالحسن فرمایا سی :

ليس التصوف رسوما ولا علوما ولكنه اخلاق
(تصوف رسوم یا علوم دا نال نہیں گوں اخلاق دا نال ہے)
ابوعلیٰ روزباری دا قول اے :

الصوفي من لبس الصوف على الصفا و اذاق الهوى طعم الجفا
(صوفی اوه ہے جیہڑا صفاتے قلب نال صوف دا بانا پہندا ہے تے نفسانی خواہش
نوں سختی دا مزہ چکھاؤندا ہے)
عشق حقیقی دی ریت ذوالنون مصری (م ۶۸۶۰) تے رابعہ بصری توں شروع ہوتی
سی۔ رابعہ بصری خدا دی محبت ذبح دُوبی رہندی سی۔ کسے چھپیا :
”تہانوں شیطان نال نفرت ہے کہ نہیں؟“
اوہناں کہیا :

”میںوں خدا دی محبت توں دل ای نہیں لگدی جے کسے بغیر نال نفرت کر سکا۔“
صوفی ذوالنون مصری توں اپنا پہلا قطب کہندے ہن۔ اوہناں دا ارشاد اے کہ

صرف وجد تے حال نال ای خدا دی معرفت نصیب ہو سکدی ہے۔ اوہناں دا مقبرہ غزہ و شح موجود ہے تے لوک اوتھے جا کے منہاں مندے ہن۔

بایزید بسطامی (م ۸۷۵ء) ایرانی سن، اوہناں نوں مست الہیہ کہا جاندا سی بعض صوفی اوہناں نوں پہلا صاحبِ حال عارف مندے ہن۔ وجد دی حالت و شح اوہناں دے موبہوں اچھے کلمے دی نکل جانداں سٹے جہاں نوں شطیات (خلاف شریعت) کہا گیا اے مثلاً :

۱۔ "سُبْحَانِي مَا اعْظَمَ شَافِي" (میری ذات پاک اے تے میری شان کتنی

اچھی اے)

۲۔ "میرے جیسے ہیٹھ خدا ہے، میں ساقی ہاں، میں ای پیالہ ہاں، میں ای

شرابی ہاں۔"

۳۔ "میں خدا کو لوں خدا دی طرف گیا تے میرے اندر روں آواز آئی۔" او

توں میں !"

۴۔ "میں خدا دا عشق ہاں، میں لوح محفوظ ہاں، میں قلم ہاں۔"

سب توں پہلاں فنا فی اللہ والصور شیخ الطائفہ جنید بغدادی (م ۹۱۰ء) نے تصوف

و شح داخل کیتا۔ اوہناں کہا کہ روزِ ازل نوں قالو بلی اکھ کے بندیاں دیاں رُوحاں نے خدا

نوں عقیدت، بندگی تے محبت دا قول دیا سی۔ ایسے قول نوں پورا کرنا ای انسان دی زندگی

دا اصل مقصد اے۔ اوہناں اپنے رُوحانی مشاہدات تے احوال دا ذکر معراج دے رنگ و شح

کیتا سی تے ایسے طرعاں اپنی رُوحانی ترقی دیاں منزلان مقرر کیتیاں سن، مگروں آؤن

والے صوفیاں دی ایسے کچھوں اوہناں دی پیروی کیتی ہے۔ اوہناں دا ارشاد ہے۔

"(۱) صوفی ظاہر و شح بندہ ہے پر باطن و شح خدا ہے۔"

(۲) تیرہہ ورہے خدا جنید دی زبان توں بولدا رہیا پر کسے توں کیڑا نہ ہوتی۔"

حضرات ذوالنون مصری، بایزید بسطامی تے جنید بغدادی نال عشقِ حقیقی، فنا فی اللہ

وجد و حال، جذب و صل، کشف تے اشراق دے تصورات چہڑے نو فلطونیت دے فلسفے توں اخذ
 کیتے گئے سن، مسلمان دے تصوف و شح نال ہو گئے۔ ایہہ تصورات مانوں پہلے دور دیاں صوفیاں
 تے زباناں و شح نظریں نہیں آؤندے۔ ایسے دیکھاں گے کہ حلول (اوتار) تے وحدت الوجود دے
 مسئلے ابو منیث حسین بن منصور حلاج تے شیخ اکبر محمد بن علی ابن العربی دی دین ہن حسین
 بن منصور حلاج (مقتول ۹۲۲ء) نے شروع و شح بنید بغدادی تے تشریح توں فیضے پایاں
 فرادہ اسمعیلیہ باطنیہ و اچھا رک بنے گیا، تے ایسے چکر و شح اوس نے کئی ملکاں دی یاحت کیتی۔ ادہ
 سمندر دی راہ ہندوستان دی گیا تے خشکی دی راہ واپس آ گیا۔ ہندیوں ہندیوں اوس آتے
 سال دا غلبہ ہو گیا تے اوس نے انا الحق دائرہ ماریا۔ طوائف اوس نوں پھرے کے عدالت و شح
 لے گئے پر ادہ قاضی دے سامنے دی لکیر کے انا الحق دا ورد کردا رہیا۔ اپنی کتاب الطواہین
 و شح لکھا ہے۔

”جے تسی خدا نوں پھاندے اوتے اوس دے نشان نوں دی پھانو۔ میں
 ادہ نشان ہاں، میں حق ہاں، حق دے طفیلے ازلی حق ہاں، میرے سچے، تے
 مرشد فرعون تے ابلیس ہن۔ ابلیس نوں دوزخ و شح سٹن دی تڑھی دتی
 گئی پر اوس توبہ نہ کیتی۔ فرعون سمندر و شح غرق ہو گیا۔ پر اوس توبہ نہ کیتی
 نہ اپنے تے اپنے خدا دے وچکارے ہو نوں واسطہ بنایا۔ مینوں قتل کرن
 بھاویں سولی تے ٹنگن یا میرے ہتھ پیر وڈھ دینے، میں دی توبہ
 نہیں کراں گا۔“

قاضی اوس نوں موت دی سزا دتی تے خلیفہ المتقدر دے عہد و شح اوس نوں تیسے دے

۱۴۶ حلاج عربی زبان و شح رولے پیچے نوں اکھدے ہن، ادہ رولے پنچے واکم کردا سی،
 ایسے لئی حلاج دے نال نال مشہور ہویا۔

دے کے سولے اُتے ٹانگ دنا گیا۔ جتنے اوسے دی لوتھ ترے دیہاڑے لکدی رہی۔
 فرانس دے اک عالم موسیو لوفی مائی نون نے حلاج دی کتاب السوا میں حاشیائے نال چھاپی
 سی۔ ایسے کتاب توں حلاج دیاں خیال دا پتہ لگدا اے۔ حلاج کہندا اے، کہ کائنات نوں
 بناونے توں پہلاں خدا اپنی شان تے جلال اُتے گوہ کہ رہیا سی تے اپنی ہی حمد تے توصیف وُج
 غرق رہندا سی۔ ایہہ توصیف عشق اے۔ اپنی وحدانیت دی حالت وُج اوس دے منے وُج عشق
 پیدا ہو پاتے اوس نے اپنی ذات دے اظہار وُج خوشی سہی کیتی جس دے نال آدم پیدا ہو پیا۔
 خدا دی خُدائی (لاہوت) ناسوت (آدم) وُج حلول کمر گئی۔ حلول دا ایہہ تصور اسماعیلیاں دے
 امام دی شکل وُج موجودی، تے ہندوواں دے اوتار نال بلدا جلد اسی۔ سریان تے حلول وُج
 فرق کرنا ضروری اے۔ سریان دا معنی ہے خدا دا ساری کائنات وُج رنج جانا تے حلول دا
 مطلب ہے خدا دا کسی بندے دی روح وُج رس دس جانا۔ بعض عالماں دا خیال ہے کہ
 حلاج نے ہندوستان دی سیاحت ویلے ایہہ تصور ہندوواں توں اخذ کیتا سی پر ایہہ گلے یاد
 رکھنے جوگی اے کہ حلول دا خیال نو فلاطونیت دے لوگسے دی صورت وُج پہلاں توں موجودی
 چھوڑ اسماعیلیہ نے امام دی شکل وُج لیا سی۔ حلاج دا سمجھ ایسے باطنیہ فرقے نال بڑا گورھا سی
 ایسے تے قیاس ایہہ ہے کہ اوس نے حلول دا خیال اسماعیلیہ توں ای لیا سی۔ ایسے حلول
 نال حلاج دا ھُو ھُو وُج تصور دی والبتہ ہے جیہڑا صاف صاف لوگسے دی اک صورت ہے۔
 حلاج نے انسان کالے نوں ھُو ھُو آکھیاتے ایسے توں اوس دی مُراد رسولِ عربی سنے۔
 ایسے طرحاں حلاج نے رسولِ عربی نوں خُدائی دا جامہ پہنا دتا تے کہیا کہ اوہ کائنات دے بننے
 توں پہلاں موجود سنے۔ اوہناں دا اسم مبارک قلم توں دی پہلاں لیا جانا سی۔ سارے نبیاں
 تے ولیاں نے اپنا نورِ نورِ محمدی توں اخذ کیتا سی جیہڑا لوح و قلم توں دی زیادہ قدیم سی۔
 قرآن دی آیت اللہ النور السہوات والارض۔ (اللہ آسمان تے زمین دا نور
 اے) دی تشریح کردیاں ہو یاں حلاج نے کہیا کہ ایسے نور توں رسولِ عربی مُراد سنے۔

حلاّح دی وحدت الوجود شرح دوتی دا رنگ دی موجود ہے جسے دا اظہار اوس نے ایہنا
لفظان شرح کیتا ہے۔

” میں اودہ ہاں جو میرا محبوب اے، میرا محبوب نہیں ہاں۔

ایسے دو روحاں ہاں جہڑیاں اکو جٹھے شرح موجود ہاں۔

تسین مینوں دیکھو گے تے اوسے نول دیکھو گے۔

تسیرے اوسے نول دیکھو گے تے مینوں دیکھو گے۔“

حلاّح کھنڈاسی کہ جہڑا صوفی فنا فی اللہیا دا اصل بچتے ہو جائے اوسے دا مرتبہ پیغمبر دے مرتبے
توں اُچھا ہو جاندا ہے، کیوں کہ پیغمبر تے صرف پرچار کہہ دا اے، مگر دس آونے والے صوفیاں دے قطب
غوث تے قیم دے تصورات شرح اسماعیلیہ دے امام تے حلاّح دے ھو ھو دا جھلکار اصاب صاف
نظر سے آوندا ہے۔ حلاّح دی انوان الصفاء دی طرحاں حضرت عیسیٰ ابن مریم نولے چونڈویں جیون
دا سرے نمونہ کھنڈے سن۔ بعضے مسائل شرح ابن العربی دی حلاّح توں متاثر ہوتے سن۔ ادہناں حلاّح
دی صوفیانہ اصطلاحات دی شرح لکھی سی جسے دا سرنامہ سی السراج الوہاج فی شرح کلام الحلاّح۔
ادہناں اپنی کتاباں شرح جانی جانی حلاّح دے مقولے درج کیتے ہن تے حلاّح دی طرحاں
قرآنی آیات دی تاویل کیتی ہے۔

امام الموصدوں شیخ اکبر محی الدین ابن عربی الطائی (۵۶۰ - ۶۳۸ھ) ہپانیہ دے
اک شہر ہمریادے و سنیک سٹے۔ اودہ سلطان محمد بن سعید بن مردانش دے عہد حکومت شرح پیدا
ہوتے۔ اودہ اپنے نام دے نال الحامی الطائی لکھدے سن کیوں کہ قبیلہ بنو طے دے فرد سن۔ برکین
شرح ادہناں دی ملاقات مشہور فلسفی قاضی ابن رشد نال ہوتی سی جہڑا قرطبہ دا قاضی سی۔ ۵۹۰ھ
شرح اودہ مصر آگئے ایں سفر قریح ادہناں دا چلیا تے خدمت گار عبداللہ الحبشی ادہناں دے نال سی۔

بیون و باقی حصہ شام و شام گزار کے پورے ہوئے تے اوہناں نوں دشت و شح ذن کیتا گیا۔
 ابن عربی دنیا دے چار سب توں اچے تے وڈے سوجھواناں و چوں ہن جہاں وحدت وجود
 نوں پھیلایا۔ پارسی نایدیس، شکر، ابن عربی تے پینوزا۔ اسین لکھ چکے ہاں کہ انوان الصفاء
 دے ریلے ہپانیہ پچے تے اوتھے دیاں لوکاں فلسفہ پڑھنا شروع کیتا۔ فاضی ابن رشد دے زمانے
 و شح ابن عربی نے وحدت وجود نوں رواج دتا سی۔ ابن عربی عوفی ہون توں علاوہ فلسفی تے
 شاعر وی سن۔ اوہناں دی وحدت وجود اک پکا پٹیا منطقی نظام ہے جسے نوں عقلی استدلال
 آتے اُساریا گیا ہے تے جس و شح آج تک رخنہ نہیں پایا جا سکیا۔ بروکلان نے اوہناں دیاں اک سو
 پچاھ کتاباں دا ذکر کیتا ہے پر ایہناں و چوں اکثر کم بوچھکیاں ہن۔ اوہناں اپنی سب توں اچے
 کتاب فصوں الحکم ۶۲۶ھ و شح لکھی۔ دوجی عیٹھل کتاب فتوحات مکہ اوہناں لکے و شح رہ کے
 لکھی سی۔ اسے و شح اوہناں اپنے کشف تے مشابہے درج کیتے سن۔ اوہ کہندے ہن کہ اک
 دیہاڑے ایہہ کتاب اوہناں نوں رسول عربی نے خواب و شح دتی سی۔ ترجمان الاشراف و شح
 اوہناں دے پوجن عشقیہ تصیدے ہن، جہڑے اوہناں مسکین الدین دی دھی عین الشمس نظام
 دی محبت و شح لکھے سن۔ مسکین الدین اک ایرانی عالم سی جہڑا کتے و شح حدیث دا درس دینا سی
 اسے کولوں ابن عربی نے حدیث پڑھی تے ترمذی دی سند لئی سی۔ مسکین الدین دی
 دھی عین الشمس نظام بڑی سوہنی تے سوجھوانی سی، ابن عربی اسے اتے فریفتہ ہو گئے تے
 اپنے دل دی ہوا شاعرانہ و شح کڈھی۔ ایہناں شعراں و شح اوہناں نظام دے سورج دی رنج
 کے تعریف کیتی، کہندے ہن کہ :

”اوسدا نام لینے مال ای ہر پاسے خوشبو پھیل جاندی ہے۔ اوسدا مہتا سورج دا گون

ڈلک ماردا ہے تے اوسدیاں زلفاں رات دی طرحاں کالیاں ہن، کتنی

اچر ج گل ہے کہ اسے دے مکھڑے آتے سورج تے رات دونوں اکٹھے

ہو گئے ہن۔“

اک ہور قصیدے وچ کہندے ہن:

" اوسے دے وصال نے مینوں ایسے طرحاں مست کر دتا جسے دایمنوں گمان

دی نہیں سی ہو سکدا، جد کدی میں اپنی محبوبہ نوں ملنا ہاں اوسدا جمال

پہلاں توں دودھ لٹکارے ماردا اے، اوس عشق توں کیوں چنڈ چھڑائی

جاسکدی ہے جیہڑا محبوب نے حسن وچ دادھے دے نال نال دودھ

رہیا ہووے۔"

ایہہ قصیدے پڑھ کے ملوانڑیاں ابن عربی نوں بڑا چکھیا کہ توں چنگا صوفی ایسے جسے نوں

ہوس نے اُنھیاں کر دتا ہے۔ ابن عربی نے ایہہ گلاں سنیاں تے اوسناں اپنیاں شعراں دی

تشریح ترجمان الاشراف وچ کیتی تے اوسناں اتے عشق حقیقی دا رنگ چڑھا دتا۔ ملا ابن عربی

دے اُنج دی کھور پئے ہوتے سن تے کہندے سن کہ ابن عربی دے خیال تے دعویٰ مذہب

دے خلاف ہن۔ ابن عربی نے کہیا کہ رسول عربی اتے وحی جبریل فرشتہ نہیں سی لیا دندا

سکوں وحی تے الہام دا سرچشمہ اوسناں دے اپنے باطن وچ سی۔ فی ابن عربی کہنے لگے کہ فرعون

تے ابلیس وڈے جو ائمرد (من اهل الفتوت) تے مومن سن کیوں کہ اوسناں خدا دی پوری

اطاعت کیتی سی۔ ابلیس نے آدم اگے سجدہ کرن توں انکار کر کے خود خدا دا ایہہ حکم منیا سی کہ

خدا دے سوا کسے ہور نوں سجدہ کرنا جائز نہیں۔ ابن عربی کہیا کہ دوزخ دا عذاب جمانی نہیں ہوسکے

گا ذہنی ہووے گا۔ ایسے طرحاں جنت دا ذکر کردیاں ہویاں ایہہ کہنے لگے کہ لفظ جنت دا مادہ

جنت اے جس دا معنی اے چھپا لینا۔ جنت اصل وچ وحدت وجود اے جیہڑی کثرت نوں

چھپا لیندی اے۔ عذاب دا لفظ مذہوب دھولے نکلیا ہے، جس دا معنی ہے مسٹا ہونا۔

ایسے لئی دوزخ دا عذاب ہمیشہ رہنے والی خوشی ہووے گی۔ کہنے لگے کہ حشر توں مراد ایہہ ہے

کہ ساریاں بندیاں دیاں روحاں خدا دی ذات وچ سما جاؤن گیان۔ دوزخ جنت دا خارجی وچ

کوئی نہیں۔ اپنی ذات نوں خدا دی ذات توں دکھ جانتا دوزخ اے تے خدا دی ذات نال

اگر کچھ سوچنا جنت سے جنت دوزخ و شح کوئی فرق ہے تے ایہو کہ جنتی محبوب ازلے دے
 حُسنے دا جھلکارا ویکھ سکھنے گے تے دوزخی اوستوں محروم رہنے گے۔ ابن عربی نے وحدت وجود
 دا اعلان کر دیاں ہویاں آکھیا صوفیاں دا کلمہ ایہہ ہے کہ لا موجود الا اللہ (خدا دے
 بنا کوئی موجود نہیں) اخیر عمر و شح اوہناں دعوئی کیتا کہ میں خاتم الانبیاء ہاں جسے طحاں
 رسول عربی خاتم الانبیاء ہن۔ فتوحات مکیہ و شح کہندے ہن:

” میں ہاں خاتم الولاہیت، میں ہاشمی (رسول عربی) تے مسیح دے ورثے

دا خاتم ہاں “

ایہناں گلاں توں علماء اوہناں دے کھنڈے پے گئے تے اوہناں اتے کفر دے فتوے
 لاوندے رہے۔ ابن تیمیہ تے محمد بن عبدالوہاب نے اوہناں توں کافر آکھیا اے۔
 اپنی جاتی دے اخیر و شح اوہ دشت جاؤتے تے وحدت وجود دا درس دیندے ہے
 اوہناں دی وفات مگروں اوہناں دے عزیز شاگرد صدر الدین قونوی نے درس جاری رکھیا۔
 جہاں صوفیاں ابن عربی توں فیض پایا سی۔ اوہناں و شح جلال الدین رومی، ابن النارض،
 عبدالکریم الجلی تے عراقی مشہور ہن۔ ایہناں لوکاں دی تبلیغ نال ابن عربی دا وحدت وجود
 دا نظریہ ساری اسلامی دنیا و شح پھیل گیا تے اسلامی تصوف دا مڈھلا تصور بن گیا۔ ڈاکٹر
 تارا چند، اے اے عصفی تے ڈاکٹر اقبال ہوراں ابن عربی توں فلسفی کہیا ہے پر ایسے
 گلے توں انکار نہیں کیتا جاسکدا کہ اوہ بہوں وڈے صوفی وی ہن۔ ایسے پہلاں اوہناں
 دے فلسفے دے بارے کچھ عرض کراں گے تے فیر اوہناں دے تصوف دی پرچول دی
 کراں گے۔

ابن عربی دا توحید وجودی یا وحدت وجود دا نظریہ ایہہ ہے کہ کائنات تے خدا کو کچھ
 ہن۔ اک دوجے توں وکھ نہیں ہن، اوہناں دیاں دلیلاں ایہہ ہن:

۱۔ کوئی شے عدم یا نیستی توں وجود و شح نہیں آسکدی، ایسے لئی ایہہ عالم ازلے توں

موجود ہے۔ ایسے عالم دیاں ماریاں موجود چیزاں کے نہ کے گل و شح اک دوجے توں مختلف ہن
ایہناں و شح بڑی بڑی اک گل دی سانجھ ہے۔ ایہہ سانجھ موجود دی ہے ایسے لئی وجود دی
وحدت توں منٹا پوے گا۔

۲۔ قدیم (جہڑا ازل توں موجود ہے) حادث (جہڑا پیدا کیا گیا ہے) دا سبب نہیں ہو
سکا ایسے لئی حادث دا وجود حقیقی نہیں۔ حقیقی وجود اکو ہے جہڑا قدیم ہے۔ ایہہ حقیقی
وجود خدا ہے جہڑا عالم دی ہر شے و شح موجود ہے۔ ابن عربی نے کہا یا خالق الاشیا
فی نفسہ انت لها تخلقہ جامع (اے اشیا، توں پیدا کرنے والے! جو کچھ
توں پیدا کیا ہے اوہ تیرے و شح موجود ہے) اک ہور باقی کہندے ہن تخلیق ماہ منتقلی
کونہ نیک فانت ضیق الواسع (جو کچھ توں پیدا کیا ہے اوسے دا انت
تیرے ہی اندر ہے)۔

۳۔ قرآن و شح آیا ہے کہ جدوں خدا نے کہا کن (ہو جا) تے کائنات پیدا ہو گئی (فیکون)
ابن عربی چھپدے ہن کہ ایسے گن (ہو جا) دا مخاطب کون سی ہے؟ ایسے سوال دے
دو ہی جواب ممکن ہو سکدے ہن، اک تے ایہہ کہ مخاطب مادہ سی جہڑا پہلاں توں
موجود سی۔ جد خدا نے اوسنوں کہا گن (ہو جا) تے اوہ کائنات بنے گیا (فیکون)
جے ایہہ گل منے کوئی تے مادے توں دی خدا دی طرحاں قدیم منٹا پوے گا تے ایہہ
شُرک ہووے گا کیوں جے مسلمان فلسفیاں تے دواناں لئی تعدد قدماء (اک توں
زیادہ چیزاں دا قدیم ہونا) شُرک ہے وحدت نہیں۔ ابن عربی دے خیال و شح گن دی
مخاطب خدا دیاں اپنییاں صفتاں سن، جہڑاں کائنات دی شکل اختیار کر گئیاں سن۔
دوجیاں نعتاں و شح ذات (خدا) نے اپنییاں صفتاں توں کہا (ہو جا) تے صفتاں
کائنات بنے گیاں سن۔ ایسے لئی کائنات ذات (خدا) توں جدا نہیں ہو سکدی،
ایسے دلیل دی صورت ایوں ہوی۔

صفات ذاتِ خداوندی توں جدا نہیں

کائنات صفات توں بنی اے

ایسے لئی کائنات ذاتِ خداوندی توں جدا نہیں۔

ابن عربی کہندے ہن کہ وجود المخلوقات عین وجود الحق (مخلوقات دا وجود

عین خالق ہے)

۴۔ خدا کائنات دا سبب ہے تے کائنات سبب ہے۔ سبب اپنے سبب توں جدا

نہیں ہو سکدا، ایسے لئی ذاتِ خداوندی یا سبب وی کائنات یا سبب توں

وکھ نہیں۔

ابن عربی اپنے وحدت وجود دے نظریے نوں اُحدیت معقولی کہیسی جس دا مطلب ایہہ

ہے کہ وحدت وجود سراسر عقلی تے منطقی اے۔ اوہناں دے ایسے نظریے نوں اتحاد وی کہیا جاندا

اے تے اوہناں دی پیروی کرن والیاں نوں اتحادیٹس کہندے ہن کیونکہ اوہناں دے

عقیدے مطابق کائنات تے خدا وی ذاتِ وح کاظم اتحاد پایا جاندا ہے۔ ایسے لئی ابن عربی

نوں امام الموحدون کہیا گیا ہے۔ ایسے اک گل دا ذکر کرنا ضروری اے، ویدانت نوں فلاحیت

حلاج دے حوالے تے ابن عربی دی وحدت وجود توں پتہ لگدا اے کہ وحدت وجود یا

ہمہ ادست دے تہن کچھ ہن۔

اشراق: کائنات ذاتِ اُحد وچوں ایویں نکلی جیویں شعاعواں سورج وچوں

نکلدیاں ہن۔ (فلاطینوس)

اتحاد: خدا کائنات نال متحد ہے اوسے توں جدا نہیں (شکر، ابن عربی)

سراین: خدا کائنات وچ ریا چیا ہویا اے (فلاطینوس، شکر، ابن عربی)

سریانے تے حلوان ذبح فرق ایہ ہے کہ حلوان اوس حالت نون کہندے ہن جدوں خدا کے
بنیے روح ہن شرح جاتے، (ہندوؤاں دا اوتار، اسماعیلیہ دا امام، حلاج دا اھو، اھو، فلو
دا لوگس)

ایسے لکھ چکے ہاں کہ مسلمان فلسفی نو فلاطونیت نون متاثر ہوتے سن۔ ابن عربی آتے
دی ایسے فلسفے دا پرچھا نواں پیاسی پراک مڈھلے متے شرح اوہناں ذاتی اُپج نون کم یا
ہے۔ اوہناں فلاطینوس دا ایہہ نظریہ رد کر دتا کہ ذات اھد پھولے درجہ بدرجہ عقل روح تے
مادہ نکلے سن۔ اوہناں دی دلیل ایہہ ہے کہ کائنات اوہناں معلومات نون بنی ہے جیہڑاں
خدا دے ذہن ذبح ہن۔ معلوم عالم نون دکھ نہیں ہو سکدا ایسے لئی کائنات دی جیہڑی معلومات
دی مادی صورت ہے۔ اپنے عالم (جانے والا، خدا) نون دکھ نہیں ہو سکدی۔

دوجیاں وجودی فلسفیاں دی طرحاں ابن عربی دی جبرے قائل ہن تے کہندے ہن
کہ بندے نون کے گل دا اختیار حاصل نہیں ایسے طرحاں اوہ خیر تے شر دے فرق نون دی
نہیں مندے۔ اوہناں دے خیال دے مطابق خدا نے شر یا بُرائی نون پیدا نہیں کیتا۔
دُنیا دی کوئی شے اپنی ذات ذبح بُری نہیں ہوندی ساڈے بُرے درمارے نال بُری ہو
جاندی ہے ایسے لئی بدی یا شر دا وجود حقیقی نہیں اعتباری ہے۔ ایہو خیال شکر تے
پینورا دا وی ہے۔

ابن عربی فلسفی ای نہیں بہوں دودے صوفی دی ہن۔ اوہناں دے زمانے ذبح
مسلماناں دا فلسفہ سہک پیاسی۔ ابن رشد نون کٹرے علماء دے ہتھوں بڑے دکھ چکے
سن۔ فلسفہ اوڑھ گیا سی پر تصوف سہک پیاسی۔ کجھ عالماں دا خیال ہے کہ تصوف

ص : ایہناں معلومات نون ابن عربی عیونے ثابہ کہندے ہن جہاں دی مادی صورت ایہہ
کائنات ہے۔

کے قوم کے زوال کے دور و فتح نسروا ہے۔ ابن عربی و فلسفہ رواج نہ پاسکیا، پر اوہناں نے
تصویر نوے مہلنے مہلنے داموقع ملدا رہیا۔ ابن عربی وی دوجے صوفیاں دی طرحاں کہندے سنے
کہ عقل حقیقت تیکر نہیں پُچ سکدی۔ ایسے ہی مراقبہ تے کشف ضروری اے۔ اوہناں دی صوفیاں
دی طرحاں ظاہری عالم تے باطنی عالم دی تفریق کیتی تے کہیا کہ باطنی عالم اصل ہے تے ظاہری عالم
اوسدا پر چھانواں ہے وجود مطلق اصلی تے ابدی صداقت ہے تے ظاہری عالم دی اشیاء وجود مطلق
دیاں صفتاں کے عکس ہن، ایہناں دا حقیقی وجود کوئی نہیں، ایسے گل نوں اوہ سورج دی مثال
دے کے بھادندے سن، کہندے سن کہ بدل سورج نوں چھپاؤندا ہے پر سورج دیاں شعاعواں
تے موجود رہندیاں ہن، ایسے طرحاں ایہہ ظاہری عالم نور ازلے آتے پردہ پاندیندا ہے۔
حلاج دی پیروی و شیخ ابن عربی دی لوگس دا تصور قبول کر لیا۔ ایسے لکھ چکے ہاں
کہ لوگس قدیم یونانی فلسفیاں دا اک تصور ہے تے خیال دی اوہ قوت ہے جہیڑی کائنات
تے خدا دے وچکار واسطے واکم دیندی ہے۔ بعد و شیخ اک عیسائی عالم اور انجنے نے کہیا کہ لوگس
و شیخ خدا دا ظہور ہو یا سی۔ ہوندیاں ہوندیاں لوگس یا کلمہ عیسیاں دی تثلیث دا اک مرکز
بن گیا۔ اسماعیلیاں نے لوگس دا تصور نو فلاحونیاں کو لوں اخذ کیتا تے اپنے امام دی صورت و شیخ پیش
کر کے اکھڑے لگ پنے کہ ساڈے امام و شیخ خدا تے حلول کیتا اے۔ یاد رکھنا چاہیدا اے کہ حسین بن منصور
حلاج اک اسماعیلی سی۔ اوس نے کہیا کہ لاہوت (خدا) نے ناسوت (آدم) و شیخ چھوک ماری تے
اوس و شیخ حلول کیتا، ایسے توں پہلاں وی ایہہ نور رسول عربی و شیخ ظاہر ہو یا سی۔ اوہ اپنی
کتاب الطواسین و شیخ لکھدا اے :

”رسول عربی عدم توں پہلاں وی موجود سن تے قلم توں وی پہلاں اوہناں
دا اسم موجودی، اوہ اوس وقت دی سٹے جدوں نہ جوہر دا وجودی نہ حوادث

ط: لوگس دا معنی ہے ”کلمہ، لفظ“ حضرت عیسیٰ نوں قرآن و شیخ کلمہ کہیا گیا ہے۔

ظاہر ہوئے سنے... ادہناں دائرہ قلم توں دی زیادہ روشنی تے قدیم ہے،
 علاج انسانے کامل نوں ھو ھو کہیا جسے توں اوسدی مراد رسولؐ عربیؐ سنے۔ اے اے عیسیٰ
 کہندے ہن کہ ابن عربیؒ نے علاج دے ھو ھو نوں حقیقت محمدیہ، عقل اول، العرش، روح عشق
 انسانے کامل، تے آدمِ حقیقی دے نام دتے سن تے کہیاں کہ حقیقت محمدیہ کائنات داسبب دی
 اے تے کائنات دے نظم نوں چلاوی رہی اے، ابن عربیؒ لکھدے ہن ص ۱۔

”آدم توں ساڈی مراد اوہ واحد نفس اے جسے توں نوع انسانے پیدا ہوئی ہے تے
 جسے نوں بعض لوکھیں وحدت یا حقیقت محمدیہ کہندے ہن انا من نور اللہ و
 کلّم من نوری جس دے مظاہر عین عیان تے روح ارواح ہن، ایسے
 دی دلیل ایہ آیت اے یا ایہا الناس اتقوا ربکم الذی خلقکم
 من نفس واحدہ... بسر ذات محمدؐ فردیت اے کیونکہ آپؐ نوع انسانے دے
 کامل ترین فرد ہن ایسے لئی حقیقی معنیوں و شح نبوت آپؐ توں ای شروع ہوئی
 تے آپؐ اتے ہی ختم ہو گئی۔“

ابن عربیؒ توں کھولے ادہناں دیاں پیرواں ابن الغار نے تے عبدالکریم الجیلی نے
 حقیقت محمدیہ یا انسانے کامل نوں قطب آکھیا جس دے گردا گرد زمین تے آسمان
 گھومدے ہن۔

ابن عربیؒ دے ذوالنون مصریؒ تے رابعہ بصریؒ دی طرحاں پربوشتے طریقے نال
 عشق حقیقی دا اظہار کیتا ہے، ادہناں کہیا کہ میرا اصل مذہب عشق اے۔ شعراں و منج
 کہندے ہن ص ۲۔

ط : فصوص الحکم - فصیح حکمت فردیہ بکلمہ محمدیہ -

ط ۲ : ترجمان الاشواق -

” آج توں پہلاں میرا ایہہ حال سی کہ جیہڑا بندہ میرے دینے نوں نہیں سی
 مندا یا اوسے دا انکار کردا سی میں اوسوں اپنے آپ توں بیگانہ سمجھدا ساکے
 پرہنے میرا دل ہر صوٹ توں قبول کر لیندا ہے، اوہ چراگاہ بن گیا ہے
 ہر قسم دیاں ہرناں دی، اوہ عبادت خانہ ہے، عیسائی تارکاں دا آتش کدہ
 ہے جو کیاں دا کعبہ ہے حاجیاں دا، الواح ہے تو ریت دی، صحیفہ ہے
 قرآن دا، بھنے میں عشق دے مذہب دا پیرو ہاں، عشق دا فائدہ عبادت میںوں
 کدھرے لے جاوے، میرا دین دی عشق ہے، میرا ایمان دی عشق ہے،“
 ابن عربی لئی عشق اوہ اکیر ہے بھڑی دل دے کھوٹ کپٹ نوں اعلیٰ اخلاق دے
 گنڈن وچ بدل دیندی لے، اوہ رنگ نسل تے مذہب دیاں بندشاں نوں توڑ کے
 ساری خدائی نال پیار کرنے لگ پیندا ہے جس وجودی صوفی دا ایہہ عقیدہ ہووے کہ ایہہ
 جہان اگو وجود مطلق دا جز ہے یا ساریاں بندیاں وچ اوہ ذات حقیقی دی روح سمائی
 ہوتی لے، یا دنیا دی ہر سوہنی شے تے ہر سوہنے بندے وچ اوہ سے محبوب ازلی
 دا حسن لشکارے مار رہیا لے، اوہ کسے شے تے کسے بندے نال نفرت نہیں کر سکدا،
 کیونکہ اوہ اپنے آپ نوں نوع انسان دا فرد ہی نہیں سگولے ساری کائنات دا جز خیال
 کرنے لگ پیندا ہے، ایسے لئی روہیے رولان نے صوفیانہ جذبے نوں اوقیانوسی کہیا ہے۔

ط : مولانا روم ع

مذہب عشق ازہمہ دینے با جد است
 اقبال سے اکئی ہے وہ جو نرگس کہتے ہیں پیت جسے کو
 دھرموں کے یہ بکھیرے اس آگ میں جلا دیں

ابن عربی نے ولایت کے تصور و شرح دی حسین بن منصور حلاج کے خیال و اہلکارا
 پندیا لے۔ اوہ کہتا ہے کہ ہر نبی ولی دی ہوندا ہے تے اوسے شرح ولایت و اجز نبوت
 دے جز توں اچا ہوندا ہے۔ الحاکم ترمذی (م ۹۳۴) نے کہیا سی کہ ولایاں دی اک
 خاتم (مہر) ہوندی ہے۔ ابن عربی اکھیا ایہہ مہر میں ہاں، جسے طرحاں رسول عربی اُتے
 نبوت ختم ہو گئی ہے ایسے طرحاں میری ذات اُتے ولایت و خاتمہ ہو گیا ہے۔ ایسے لئی
 اوہ اپنے آپ نوں خاتم الاولیاء کہندے سن۔

حسین بن منصور سولی تے کڈیا گیا تے صوفی ڈرگئے تے اسماعیلیہ باطنیہ دی طرحاں
 قرآنی آیات دی تاویل کر کے اپنے عقیدیاں نوں اسلامی رنگ دینے دا جتن کرن لگ پئے
 ابن عربی نے وی اپنی وحدت وجود نوں سچا ثابت کرن لئی قرآن تے حدیث توں استدلال
 مثلاً "ایہہ کہ اللہ انسان دی شہ رگ توں دی قریب اے، یا ظاہر وی اوہ ہے باطن وی
 اوہ ہے یا جسے پاسے دی مکھ موڑیا جاتے اوسے پاسے اللہ دا چہرہ نظر آوسی یا اوہ اول
 ہے اوہ آخر ہے۔ عبد الکریم اجملی نے اپنی کتاب انسان کامل و شرح ابن عربی دی وحدت وجود
 دی بہوں چنگی تشریح کیتی ہے۔ عراقی نے ابن عربی دی کتاب فصیح الحکم دی شرح مولانا
 صدر الدین قونوی نے دوسرے شرح سن کے اپنی کتاب لمعات لکھی۔ اوسے دے اک پیر عبد الرحمن نے
 نے لوائح لکھی جس دا موضوع سی عشق، عاشق تے معشوقے بے عطار تے روحی نے اپنی فارسی
 شاعری و شرح وحدت وجود دا ویرا کیتا۔ آگے جا کے ایسے گلے دا ذکر تفصیل نال آوسی۔
 ایسے لکھ چکے ہاں کہ کٹر بے علماء نے ابن عربی اُتے کفر دے فتوے لائے سن۔ دوجے
 پاسے بعض عالماں نے اوہناں دی عظمت تے بزرگی دا اعتراف دی کیتا ہے۔ شاہ ولی اللہ دہلوی
 ابن عربی نوں اپنے دور و فاتح تے خاتم کہندے ہن تے وحدت وجود دے عقیدے نوں اسلامی
 سمجھدے ہن۔ مشہور حنفی عالم علامہ شافعی نے ابن عربی دے بارے کہیا فلا تعقل فی حقہ شی
 فاندہ رجل کبیر فی الاسلام (اوہناں اُتے نکتہ چینی نہ کرو اوہ اسلامی دنیا دی اک عظیم

شخصیت ہونے)

صوفیاء اپنی تعلیم نوں پھیلاونے لئی کتاباں لکھیاں جنہاں وچ اوہناں دی زندگی دے حالات دی مدد ہونے۔ حارث بن المہاسی (۶۸۱ء) بصرے وچ پیدا ہوئے سن فیر بغداد دے و سنیک ہو گئے۔ اوہناں دو کتاباں لکھیاں کتاب التواہم تے فصل فی المرجبت۔ دوجی کتاب ہونے نہیں بلدی۔ جنید بغدادی اوہناں دے شاگرد سن۔ عبداللہ بن مبارک دی کتاب الزہد دی ہو گئی اے۔ پہلے دور دیاں صوفیاں دے حالات ابونصر سراج (م ۹۸۸ء) دی کتاب اللمعہ تے ابوطالب مکی دی قوت القلوب وچ مدد ہونے جس توں غزالی فائدہ اٹھایا سی۔ ابو عبد الرحمن سلکی (م ۱۰۲۱ء) نے صوفیاں دے حالات بارے طبقات الصوفیہ لکھی جنہوں دیکھ کے عبداللہ انصاری نے طبقات الصوفیہ لکھی تے اوس نوں سامنے رکھ کے عبد الرحمن جامی نے نغرات الانس لکھی سی۔ ابونعیم الاصفہانی (م ۱۰۳۸ء) دی کتاب حلیۃ الاولیاء وچ دی صوفیاں دے عقیدیاں دا ذکر تفصیل نال کیا گیا ہے۔ ابوالقاسم القشیری (۱۰۶۲ء) نے اپنے مشہور رسالے وچ تصوف دے نظریے تے کھل کے بحث کیتی ہے۔ شیخ علی بن جویری (م ۱۰۵۶ء) نے فارسی وچ کشف المحجوب لکھی، جس وچ بڑے عالمانہ طریقے نال صوفیاں دے عقائد دا ذکر کیا گیا ہے۔ عبداللہ انصاری دی منازل السائرین تے ابوسعید ابوالخیر (م ۱۰۴۹ء) دے فارسی قطعات وچ بیان تے خیال دے اوہ نمونے بلدے ہونے جنہاں توں ساقی، عطار، رومی، سعدی تے حافظ شیرازی نے فیض پایا سی۔ ابو حامد غزالی (م ۱۱۱۱ء) نے ایہ علوم الدین وچ فقہ تے تصوف وچ مطابقت پیدا کرن دا کامیاب حقن کیا تے سماع نوں جائز ثابت کیا۔ غزالی توں مگروں تصوف اسلامی شریعت دا اک ضروری پچھ بن گیا تے ظاہری عالماں وی ایسے دی مخالفت چھڈ دتی۔ غزالی نے اپنی گل اک تمثیل نال سچائی ہے۔ اوہ کہندے ہونے کہ فرض کرو اک حوض اے جس وچ کئی نالیاں باہر توں پانی لیا رہیا ہونے۔ ایہناں نالیاں توں دکھرا اک پھوارا دی ہے، جیہڑا حوض دے اپنے اندروں پانی اچھاں کے باہر لیا

رہیا ہے۔ ایہہ مچھوڑا وجدان ہے، جہڑا تصوف دا مڈھلا سرچشمہ ہے تے انسان دا دل
 حوض دی طرحا ہے جہڑا باہر دی اثرات قبول کردا ہے تے اپنے اندر دے پھوڑے توں
 دی فیض پاؤندا ہے۔ شیخ شہاب الدین دی کتاب حکمت الاشراق و شرح خدا دا تصور نور
 ازلی دی صورت و شرح کیٹا گیا ہے، جس دیاں شعاعواں بندیاں دی روح تے دل نوں روشن
 کر دیاں ہن۔ اوہناں زروشت نوں پیغمبر تسلیم کر لیا۔ مولویاں اوہناں آتے کفر وافتوی لا
 دیتا تے اوہناں نوں صلاح الدین ایوبی نے قتل کرا دتا۔ بعض صوفیاں نے دعویٰ کیٹا کہ
 اوہناں نوں الہام ہوندا ہے تے الہام دا دروازہ کھلا ہے بند نہیں ہویا۔ ابن عربی کہیا
 سی کہ نبوت تے رسول عربی آتے نتم ہو چکی ہے پر الہام جاری ہے۔ محمد بن عبد الجبار الغفاری
 نے دعویٰ کیٹا کہ خدا نے اوہناں نوں کشف دی حالت و شرح کتاب المواقف تے کتاب المخلبات
 لکھوائی سی، جد اوہ خدا دے حضور کھلوتے خدا دی آواز سن رہے سن۔

اولیاء و املاک خراسان دے چوں اکھڑا کے سامنے آیا سی جہڑا صدیاں توں بدھ مت دا گڑھ
 رہیا سی۔ بعض عالماں نے تصوف آتے ویدانت تے بدھ مت دے اثرات بارے بحث کیتی لے
 تے کہا لے کہ فنا فی اللہ دا خیال بودھاں دے نروان دی بدلی ہوتی شکل ہے۔ ایہہ گل
 چٹ نہیں لگدی کیوں کہ فنا فی اللہ دا تصور نوافلاطونیت و شرح موجودی تے مسلمانے اوتوں
 چنگی طرحاں واقف سن۔ بودھاں دا نروان فنا فی اللہ توں وکھرا ہے۔ بودھ خدا دی ہستی
 دے قائل نہیں سن ایس لئی نروان توں اوہناں دی مراد نری پری فنا تے ہستی ہے۔ خدا و شرح
 فنا نہیں ہونا پر ایہہ گل منشی پوے گی کہ صوفیاں نے اپنیاں بہوں ساریاں ریتاں سماں بودھاں
 کولوں لیاں سن جس نال اولیاء و املاک پیدا ہویا سی؛ مرشد تے مرید (گورو، چلیا) سلسلہ

ط ۱ : Intuition

ط ۲ : Cult of Saints

(شگھ) تکبیر تے خالقہ (ویہارا) روضہ (ستوپہ) اولیاء دیاں قبریں اُتے جا کے منٹاں منناتے
 اوہناں دی زیارت نوں جانا (یا ترا) مراقبہ (سادھی) تسبیح (مالا) اولیاء دے برکت، دُنداں
 یا والوں نوں متبرک سمجھ کے اوہناں نوں محفوظ کرنا (بودھ ایہناں اُتے چھتریاں اُسار دے
 سن) طریقت، سلوک (مارگ) ناد (شگھ) کشکول (کھیری) کفنی (سیلی) کرامت (استراج)
 توں بودھاں دے اثرات دا پتہ لگدا اے۔ اسلام دی ابتداء وچ ایہناں ریتاں رسماں دا کوئی
 وجود نہیں سی۔ ایسے گل دی کوئی شہادت میری نظر توں نہیں گزری کہ ابتدائی دور دے
 صوفی ویدانت توں واقف سن، اُپنڈال دا ترجمہ پہلی وار داراشکوہ نے کرایا سی، پر ایہہ
 گل تے بہت بعد دی اے۔

بارہویں صدی عیسوی وچ صوفیاں دے سلسلے ظاہر ہون لگ پئے سن۔ سب توں
 پہلاں قادریہ سلسلہ بنیا جس دے بانی شیخ عبدالقادر گیلانی (۱۱۶۶-۱۲۰۷ء) سنے جہڑے
 بغداد وچ ابوحنیفہ نعمان بن ثابت دے مقبرے دے مجاور سن، اوہناں دے پتر سید شاہ میر
 ہندوستان آتے تے ایٹھے دی ایہہ سلسلہ قائم ہو گیا۔ چشتیہ سلسلہ شیخ ابواسحق شامی توں یادگار
 ہے جہڑے شیخ العلو دینوری دے مُريد سن۔ ادہ چشت (ایران دے اک شہر) وچ آتے تے خواجہ
 ابو احمد ابدال اوہناں دے مُريد بن گئے۔ اوہناں توں مگروں خواجہ سمعانی نے ایسے سلسلے نوں
 جاری رکھیا، فیروا خواجہ مودود چشتی نے ایسے نوں پھیلایا۔ خواجہ معین الدین حسن سجری نے خواجہ
 عثمان چشتی توں خرقہ لیا تے ہندوستان وچ آ کے ایسے سلسلے دی اشاعت کیتی۔

سہروردیہ دے بانی شیخ شہاب الدین سہروردی (۱۲۳۴ء) ہن جہناں بغداد وچ اپنا
 سلسلہ جاری کیتا سی۔ خواجہ بہاؤ الدین زکریا ملتانی نے بغداد جا کے شیخ شہاب الدین سہروردی کوں
 خلافت لئی تے ہندوستان وچ ایسے سلسلے نوں رواج دتا۔ خواجہ بہاؤ الدین زکریا ملتانی دے
 لاگے کوٹ کروڑ وچ خواجہ وجیہ الدین محمد بن کمال علی شاہ قریشی دے گھر جمے سن۔ اوہناں توں
 مگروں شیخ کرن الدین خلیفہ بنے سن۔ نقشبندیہ یا سلسلہ خواجگان ترکستان وچ قائم ہو یا سی۔

ایں نے سب توں وڈے بزرگ خواجہ محمد امین السوی نے پر ایں نوں مقبول خواجہ بہاؤ الدین نقشبندی نے کیتا سی خواجہ باقی باللہ (م ۱۲۰۳ء) ایں نوں ہندوستان لیاٹے سٹے۔ اوہناں نے خلیفے شیخ احمد سرہندی نے ایں نوں ترقی دتی تے ایں سلسلے دا نام مجددیہ پئے گیا۔ ایہہ چارے سلسلے ہندوستان وچ پھیل گئے۔ ایہناں دچوں نقشبندیہ تے سہروردیہ زیادہ مقبول نہیں ہو سکے، پر چشتیہ تے قادریہ حد توں دودھ کے ہر منے پیارے ہوئے کیونکہ ایہناں دا دربار اصلاح کلے تے دو جگہ مذہبیاں نال رواداری داکے۔ مولانا جلال الدین رومی توں جلالیہ سلسلہ شروع ہویا جس نے درویش گھمن گھیرا لے پا کے تازی مار کے نچدے گاوندے ہن۔ جلالیہ نے ترکی تے نام وچ اپنے تیکے قائم کیتے سزے۔

سازلیہ سلسلہ نور الدین احمد بن عبداللہ الشاذلی نے یونس (شمالی افریقہ) وچ قائم کیتا سی۔ اشراقیہ شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول دے پیروں۔ شیخ نوں قتل کر دتا گیا جس توں ایہہ سلسلہ پھل پھل نہیں سکیا۔ شطاریہ سلسلے دا سربراہ یزید بسطامی نال جا بلدا لے شطاریہ دا معنی ہے ترکھانے چلاک۔ ایہہ لوکی طریقت دی راہ وچ تتر تیزیاں دکھاؤندے سزے، ایسے لے شطاریہ اکھوانے لگ پئے۔ ہندوستان وچ شطاریہ نے ملامت دی ریت نوں ساہی دتی سی تے ایہناں دا سمبندھ قادریہ نال گورھا ہو گیا سی۔

فارسی دے صوفی شاعر

جس طرحانے بھگتی لہرنے ہندی تے بنگالی دی نوں کویتا نوں جنم دتا سی ایسے طرحانے تصوف نے فارسی دی پھولگی تے بے سواد شاعری وچ مہٹھ تے کھج پیدا کیتی۔ فارسی دیاں صوفی شاعراں نے عشق حقیقی دے مضمون عشق مجازی دے رس بھرے پیرائے وچ لکھے تے محبوب ازلی دے عنے دی تعریف حسن مجازی دے رنگ وچ کیتی جس نال فارسی شاعری وچ بیانے دی اُچ تے جذبے دا خلوص پیدا ہو گیا۔ جے دیو نے گیتا گووندا وچ رادھا دی زبانی کوشن

نال پیار دا اظہار کیتا سی، اوہدے مگردوں رادھا ہیو آتما دی علامت بن گئی جہڑی اپنے محبوب کمرتن
یا بہم دے دراک وچ تڑپدی رہندی اے تے اوسدے ملنے دی آس وچ تانگھدی اے۔ ایسے
طرحاں سعدی شیرازی، حافظ شیرازی، تے عبدالرحمن جامی نے گل بدلیں، شمع پروانہ، سرو قمری،
لیلیٰ محبوب تے شیریں فرہاد دیاں علامتاں وچ محبوب ازلی دے نال عشق جتایا تے وحدت وجود
دے گھمبیر تصور دی سادہ زبان وچ تشریح کیتی۔ ادہناں مُرشد نوں پیر مُنعاں تے وجد و حال
نوں شراب و انام دنا۔ عطار، رومی تے محمود شبستری نے وحدت وجود، بقا و فنا، سلوک و
معرفت، کشف و اشراق دیاں فلسفیانہ بحثاں نوں شعراں وچ کھول کے بیان کیتا۔ ادہناں
دیاں غزلاں نوں قوال سماع دیاں مجلساں وچ گاؤن لگ پٹے جس دے نال تصوف اسلامی
دنیا دیاں خوبواں گھٹھاں وچ مقبول ہو گیا۔ اسپں فارسی دی صوفیانہ شاعری دچوں کجھ نمونے
دیاں گے۔ کینو کجھ پنجابی دیاں صوفی شاعراں نے ایسے شاعری توں گوڑھاتے بگھا اثر لیا
سی۔ مولانا جلال الدین رومی دی مثنوی معنوی وحدت وجود دے فلسفیانہ تے صوفیانہ پچھاں
دی بہو گئی تشریح ہے۔ اوہ فصل و تنزل (روح ذات باری توں دکھ ہوئی سی) دے
بارے کہندے ہن:

بے سرو بے پادیم آس سر بہم	مغنیط بودیم ویک گوہر بہم
بے گرہ بودیم دسافی ہچو آفتاب	یک گہر بودیم ہچو آفتاب
شد عدد چوں سایہ ہائے کنگرہ	چوں بصوت آمد آس نور سرہ
تارود فرق از میانِ ایسے فریقتے	کنگرہ دیراں کنید از منجیقے

(اسیں روح دی حالت وچ اکو ساں تے جسم توں پاک ساں، سورج دی طرح
چمکدے ساں تے پانی وانگوں صاف ساں، جدوں ایہ نور جسم دی قید وچ آگیا تے
سُرج دیاں سایاں دی طرحاں کئی حصیاں وچ دُڈیا گیا۔ ایسے سُرج نوں ڈھا دیو تے ایسے
کثرت نوں مُتادیو)

جذب و صعود و مضمون (روح بدن دی قید توں آزاد ہو کے فنا فی اللہ

ہو جاسی)

صد ہزاراں حشر ویدی اے عنود تاکنوں ہر لحظہ از بدو وجود

از جمادی بے خبر سوٹے نما وز نما سوٹے حیات و ابتلا

باز سوٹے عقل و تمیزاتِ خویش باز سوٹے خارج این پنج و شش

تائب بحر این نشانے پاہاست پس نشانے پادرون بحر لاس

(اوپٹھ ہر یا بندیا! توں اپنی پیدائش توں لے کے ہن تیکر کئی حشر و کچھ چکا ہیں۔ توں

پتھراں روٹیاں و چوں ہو کے بنات دی طرف آیا فیر حیوانی تے انسانی زندگی ول مڑیا۔

جدول تیرے وچ عقل تے تمیز پیدا ہوئی، ایس دے گروں پنج حواس توں نکل کے حقیقت

تے مقام تیکر سجا۔ ایہناں تبدیلیاں دے نشان دریا دی کدھی تک ہن۔ ذات خداوندی

دے سمندر وچ وڑ کے ایہ نشان دی مٹ جاوندے ہن)

بندے دی روح مادے دی قید آ کے اپنے اصل نوں مھل جاوندی ہے سے

سالہا ہم صحبتی دہم دی با عناصر داشت جسم آدمی

روح او خود از نفوس دے از عقول روح اصل خویش را کردہ نکول

از نفوس و از عقول با صفا نامہ می آید بجائے کا سے با وفا

یارگان پنج روزہ یافتی روز یارانے کہن بر تافتی

(بندے دا سریر کئی ورہے عناصر ا ہوا، آگ، مٹی، پانی) دی صحبت وچ

رہندا اے، اوہدی روح اپنے اصل توں مکھ موڑ لیندی ہے۔ روحاں دے عالم و چوں اویں

کول سنہیے آوندے سن کہ او بے وفا! توں دنیا وچ چار پنج دیہاڑیاں دے یاراں دی خاطر

پرانیاں یاراں نوں مھلا دتا ہے)

فنا فی اللہ و مضمون سے

عاشقِ حقیقی دحقِ آنست کو
چوں بیاید از بنودِ تارِ مو
عاشقِ تو فانی است پیشِ آنِ نظر
عاشقِ بر نفی خودِ خواجہ مگر
سایہ و عاشقِ بر آفتاب
شمس آمد سایہ لاگرد و شتاب

(تو نے خدا و عاشقِ ایں، بیخ تے ایہ ہے کہ اوسدے جلوے دے سامنے تیرا وجود
اک وال برابر دی نہیں رہ جاندا۔ محبوبِ حقیقی دی نظر و روح تیرے جیسے سیکڑے وجود فانی ہن
بھلیا لوکا! شاید تو نے اپنی فنا و عاشقِ ایں (وصل توں مگر دے روح دی فنا لازمی ہے،
ایں لئی وصل دے طالب فنا و طالب ہوندا اے) توں پرچھانواں ایں پر سوزح اُتے عاشق
ایں، سوزح آوے تے پرچھانواں مٹ جاندا اے)

ہم چنیں جو یائے درگاہِ خدا
چو خدا آید شود جو بندہ لا
(ایہو حالِ خدا توں ڈھونڈنے والے دا ہوندا اے، خدا دا جلوہ اکھڑے تے ڈھونڈنے

والا فنا ہو جاندا اے)

وحدت وجودِ حقیقی ہے سے

اے منے دماں بہر آں برسانختی
تا تو با خود نردِ خدمت باختی
تا تو ماد توئی یک جو ہر شوی
عاقبت محضِ چناں دلبر شوی
تا منے و تو ہا ہمہ یک جاں شوند
عاقبت مستغرقے جاناں شود

(ایہہ مخلوق توں ایں لئی پیدا کیتی سی کہ توں آپ ای اپنا تماشا دکھیں، جدوں
میرے تیرے دافرق مٹ جائے گاتے اے محبوب تیرے بناں کوئی باقی نہیں
رہوے گا، میں توں اک جان ہو جاؤں تے تیرے جلال تے جمال و بیخ غرق
ہو جاؤں)

مولانا رومی نے ابن عربی دی حقیقتِ محمدیہ و التصورِ وی پیشے کیتا اے، تے
کہیا اے کہ رسولِ عربی کائنات بننے توں پہلاں موجود بنے، آدم دی تخلیق اوسناں

دے مگردے ہوئی سی۔ مولانا رسولؐ عربیؐ دی زبانی کہندے ہن سہ
 نقشِ تنے رانا فتاد از بامِ طشت
 پیشِ چشمِ گلِ اُتِ اُتِ گشت !
 بنگرم در غورہ مے بینم عیال
 بنگرم سرِ عالمے بینم مہال
 آدم و حوا نرسنتہ از جہال
 منے شمارا وقتِ ذراتِ الست
 دیدہ ام پابستہ و منکوس و پست
 از حدتِ آسمانے بے عمد
 آنچہ دانستہ بدُم افزوں نشد
 منے شمارا سرنگوں می دیدہ ام
 پیشِ ازاں کز آب و گل بالیدہ ام

(اے بندے دا وجود ظاہر نہیں سی ہو یا پر میری اکھ آگے ہر وجود و شح آؤن
 والی شے موجود ہو گئی سی، میں کچے انگوراں نوں دیکھاں تے اوہناں دے اندر شراب
 نوں تک لیندا ہاں، میں عدم دی ہر شے نوں دی دیکھ سکدا ہاں، اے آدم تے حوا
 پیدا نہیں سن ہوئے تے میں محفئی عالم نوں دیکھ رہیاں ساں، میں تہانوں روز الست یا
 ازل دے دن قیدی تے مغلوب دیکھیا سی، جو کچھ دی موجود ہے آسمان یا زمین و چ ہے
 مینوں پہلاں توں معلوم سی، میں ایسے دنیا و شح جنم لینے توں پہلاں تہانوں قید دی
 حالت و شح تکجی سی)

ایہہ مادی دُنیا نظراں دا فریب ہے، جس نوں ویدانتی مایا تے بودھ شونیا
 کہندے ہن سہ

دیدہ کا ندر وی لغای شد پدید
 لاجرم سرگشہ گشتیم از ضلال
 کے تو اندر جز خیال دینست دید
 چون حقیقت شد نہاں پید خیال
 ایں عدم را چوں نشاند اندر نظر
 چون نہاں کرد آں حقیقت از لبصر
 کے نمودے معرضاں را در وصف
 پیشے باز رگاں و زر گیرند سود

سیم بر باند زینگوں پیچ پیچ
سیم از کف رفته و کرباں پیچ
ایں جہاں جادو ست ماں تا جرم
کہ از دہتاب پیوڑہ تحریم
(سانوں اپنی نظر دی خرابی نے گمراہ کر دیا تے معدوم جسے واکوئی وجود نہ ہوئے) نوں
موجود بچھدے رہے، ساڈے توں اصل حقیقت گھجی رہی۔ اماں اصل نوں چھڈ کے وہم
نوں منے لیا۔ اے مداری تینوں شاباش کہنی چاہیدی اے، توں میلی شراب نوں صاف
شراب دکھا رہیا ایں جسے طرحاں جادو گر گلاں گلاں دمنج سودا گراں اگے چنے دی چانٹی نوں
سفید کپڑا بنا کے ناپ دیندے ہن تے اوہناں کو لوں مل مٹھ لیندے ہن۔ اوہ جادو گر و پیہ
لے جانڈے ہن تے سودا گراں نوں ناک کپڑا بلدا اے نا اپنا روپیہ ای ہتھ آوندا اے
اپہ دنیا جادو گر ہے تے ایسے اوہ وپاری ہاں چہڑے چانٹی ناپ کے خرید
رہے ہاں)

شکر نے کہیا سی کہ سانوں رسی تے سب دا گمان گزردا اے۔ مولانا روم کہندے ہن کہ
ایسے چنے دی چانٹی نوں سفید کپڑا سمجھ کے خرید لینے ہاں۔

وحدت وجود دے بارے عطا کہندے ہن
در انجمن فرقہ و نہاں خانہ جمع
والد ہمہ ادست ثم باللہ ہمہ ادست
ہر کہ ازوے نزدانا الحق سر
اولود از جماعت گفتار
(ایں دنیا و حق سب خدا ہی خدا ہے۔ جہڑا انا الحق (میں خدا ہاں) نہیں کہندا
اوہ کافراں وچوں ہے)

حافظ شیرازی وحدت وجود دا ذکر کردے ہن۔
ندیم و مطرب و ساقی ہمہ ادست
خیال آب و گلے در رہ بہانہ
(مادے دا خیال وہم ہے، اوہ آپ ہی مجلسے دا رفیق ہے آپ ہی گویا ہے، آپے
ہی ساقی ہے)

عمر خیام کہیاسی ع

خود کوزہ و خود کوزہ مگر خود گل کوزہ

(آپ ہی کوزہ ہے، آپ ہی کوزہ بناؤںے والا ہے، آپ ہی کوزے دی مٹی ہے)

کہنے تے بت تانے وچ تینوں ہی سجدہ کیتا جاندا ہے تے سوجھوان تیری ہی طرف

لکھ موڑوے ہن سے

در قبلہ و بت خانہ تو مسجودی و معبود

رو سوٹے تو می باشد صاحب نظر اس را

(حافظ شیرازی)

مُرد آکھے تے مصلیٰ دی شراب وچ بوڑ دینا چاہیدا اے سے

بہرے سجادہ رنگینے کنے مگرت پیر منان گوید

کہ سالک بے خبر بنود زراہ و رسم منزلے ہا

(حافظ شیرازی)

ایس مادے دے پردے کچھ محبوب حقیقی موجود ہے، قطرے توں سمندر دا پتہ

لگدا ہے سے

دل گواہیت کہ در پردہ دل آرائے ہست

ہستی قطرہ دلیل است کہ دریائے ہست

(حزبی)

عشق عقل توں اچا ہے ایس دیاں رماں عاقلان توں نہیں دینیاں چاہیدیاں سے

بدرد عشقے باز دنجوشے شو حافظ

رموز عشقے مکنے فاشے پیشے اہل عقل

پچے عاشقے ہمیشہ زندہ رہندے ہن سے

ہرگز نمیرد آنکہ دشت زندہ شد بہ عشق
 ثبت است برجیدہ عالم دوام ما !
 (حافظ شیرازی)

ریاکاری تے دینے فروشی شراب پینے توں وڈا گناہ ہے سے
 حافظا مے نور و زندگی کن و خوش باشوں
 دام تزویر مکن چوں دگر اے فتراں را
 روز است نوک روحاں نے قالو بلی کہہ کے چہڑا ترار کیتا سی اوہ ازلی وابدی ہے
 از دم صبح ازل تا آخر شام ابد!
 دوستی و مہر بریک عہد و یک میثاق بود
 (حافظ شیرازی)

مادے دی قید روح دے لائق نہیں، میں ایسے نوں توڑ کے اصل عالم نوں چلا
 جاواں گاہ

چنین نفس نہ سزای من خوش الحان است
 روم بہ گلشن رضوان کہ مرغ آسے چمنم !
 (حافظ شیرازی)

ملا میتمہ دی طرحاں حافظ کہندے ہن کہ میں تے تیرا گتا ہاں، میرے گل
 دُخ پٹا پادنا سے

شنیدہ ام کہ سگاں را قلاوہ محے بندی
 چرا بگردن حافظا نمی نہی رسنے
 قلندر وڈی شان والے ہوندے ہن تے بادشاہاں نوں تخت و تاج وڈے تے
 کھوہ لیندے ہن سے

بر در میکده زندان قلندر باشند

کہ ستانند و دہند افسر شاہنشاہی

(حافظ شیرازی)

انیر و زح ایسے عبدالرحمن نے جانی دی اک غول و زح کردے ہاں چہڑی وحدت و ہودتے
عشق حقیقی دے درد و زح بھتی ہوئی ہے تے ہوں سوادلی ہے سے

نرگس اندر باغ حیراں از نگاہِ چشم تو	مست آہو در بیاباں از نگاہِ چشم تو
جامہ نیلی کردہ سوسن لالہ را در سینہ داغ	کاکلِ سنبلی پریشاں از نگاہِ چشم تو
با ہزاراں حسن و خوبی دامن گل در چمن	چاک گشتہ تا گریباں از نگاہِ چشم تو
قمریاں کو گو نمایاں عند لیلیاں صد ہزار	در فراقِ یار نالاں از نگاہِ چشم تو
حالِ جانی را چہ دانی تیر خوردہ در جگر	گاہ اُفتاں گاہ خزاں از نگاہِ چشم تو

ایہ ادہ مقام ہے جتھے عرفان تے فن یا بھکتی تے کلا داسنگم ہو جاندا ہے بھکتی
کلا نوں رس بختی ہے تے کلا بھکتی و زح تاثیر داجادو جگاوندی ہے۔ جانی کہندے ہن
کہ اے محبوب ازلی! ایہ تیری ہی نظر دی تاثیر ہے کہ نرگس دا پھل باغ و زح حیران کھلوتا
اے (نرگس خوبصورت اکھ دی علامت ہے)، ہرن جنگل و زح مست ہو یا پھر دا اے،
(پرت دی اپنی اکھ بڑی سوہنی ہوندی اے) سوسن نے نیلے لیڑے پاتے ہن (سوسن
نیلے رنگ دا پھل ہے تے نیلا ماتی رنگ ہے) لالہ دے پھل و چکار داغ ہے،
(لالہ سرخ رنگ دا پھل ہے جس دے و چکار کالا نقطہ ہوتا ہے) سنبلی دیاں لہجاں
کھلریاں پیاں ہن (سنبلی زلف دی علامت ہے) گلاب دا پھل چہڑا آپ بڑا سوہنا
ہے اوس نے اپنا کلا پاڑ سٹیا ہے۔ قمریاں تے بلیاں اپنیاں پیاریاں دے وراگ
و زح روپٹ رہیاں ہن (ہزار دامتھی وی سنبلی ہے) جانی دا حال کیہہ دتاں،
اوس دے جگر و زح تیری نظر دا تیر کھجھ گیا ہے، تے اوہ ڈگدا ڈولدا پھر دا ہے۔

عربی زبان و شح صرف ابن عربی کے شاگرد شرف الدین ابن الفارض ہی وحدت وجود کے
مضامین اپنی تصدیقات و شح بیان کیتے ہن۔ اپنے قصیدے طائیفہ و شح اوہ کہندا ہے کہ
محبوب ازلی کے عشق و شح میرے حواس خلط ملط ہو گتے ہن۔

” میریاں اکھیاں گلان کرن لگ پٹیاں، میری زبان تکنا شروع کیتا ،

میرے کن بول اٹھے تے میرے ہتھ سنن لگ پٹے “

وحدت وجود دا تصور عرباں و شح مقبول نہیں ہو سکيا، کیونکہ اوہ شروع توں خدا دی

شخصیت کے قائل رہے ہن، جیہڑی کائنات توں دکھ اے۔ اوہ ایسے جُدا دا تصور دی

نہیں کر سکدے جیہڑا کائنات مال متحد ہودے یا ادس و شح ربا و ربا ہودے، ایسے لئی

عرب علماء ابن عربی اُتے کفر کے فتوے لاؤندے رہے۔ ایہہ گل بڑی اچرچ ہے کہ ابن عربی

آپ عرب سن تے مشہور سخی عرب سردار حاتم طائی دی اولاد ہون تے فخر کردے سن، ایسے

طرحاں ابن مہمون تے پسینوزا دے وحدت وجودی ہون تے حیرانی آؤندی ہے کہ اوہ

یہودی سن تے یہودی دی دوجیاں سامیاں دی طرحاں خدا دی شخصیت توں مندرے

رہے ہن۔ جُدا دے کائنات و شح رن رن دا تصور آریائی قومالک دچوں اچھیا سی۔ ایہا گل

چت لگدی ہے کہ ابن مہمون، ابن عربی تے پسینوزا نے وحدت وجود دا اٹھلا خیال توں فلاحونی

فلسفیاں توں اخذ کر کے ادس و شح اپنی طرفوں افسانے کیتے سن۔

وعدت الوجود

تے

پنجابی شاعری

پنجاب و شح وحدت وجود نوں صوفیاں دیاں دو دھراں نے پھیلایا؛ چشتیہ تے قادریہ -
 سہروردیہ ملتان تیکر ہی محدود رہے تے نقش بندیہ سلسلہ پنجاب و شح پھل پھل نہ سکیا چشتیہ
 تے قادریہ دے ہرمن پیارے ہون داکارن ایہہ سی کہ اک تے ہندوواں نال اوہناں
 دا ورتارا پیار محبت داسی تے اوہناں دی رواداری تے صلح گل دے پاروں لکھاں
 ہندوواں اسلام قبول کیتا سی۔ دو جا ایہہ کہ چشتیہ تے قادریہ سماع نوں جائز سمجھدے
 سن تے اوہناں دیاں مجلساں و شح غزلاں، کافیاں تے دوہڑے گاٹے جاندے سن۔
 بیہڑے سنن والیاں دی رُوح و شح اتر جاندے سن۔ تیجا ایہہ کہ اوہ اپنے کلام دیاں
 دھناں لوک گیتاں دے انگ و شح رکھدے سن تے لو کافی دی بولی بولدے سن۔
 بابا فرید، شاہ حسین، شاہ لطیف بھٹائی تے خواجہ غلام فرید دے کلام و شح لوک گل بات
 لوک علامتاں تے رس بھریاں راگنیاں نے مٹھ تے تاثیر دا جادو جکایا سی۔ چشتیہ
 سلسلے دے سب توں اچھے شاعر خواجہ غلام فرید تے قادریہ دے بیٹھل شاعر بلکھے شاہ
 ہن۔ ایہناں دے کلام و شح وحدت وجود تے بھگتی لہر دا گھنا سمبندھ نظری آوندا ہے۔
 شیخ فرید الدین گنج شکر دے فیضان دی لہر پنجاب و چوں پھٹی تے ہندوستان دی
 اک نکر توں لے کے دوجی نکر تیکر پھیل گئی شیخ نظام الدین اولیاء تے شیخ نصیر الدین چراغ

نے دلی وٹح اپنی اپنی خانقاہ قائم کیتی سی۔ بنگال وٹح حضرت اچی سراج تے ید اشرف جہانگیر سمانی
 نے دکن وٹح ید محمد گیسو دراز تے گجرات وٹح شیخ حام الدین ملتانی نے ایسے سلسلے نوں آگے
 ودھایا۔ اٹھارہویں صدی وٹح شاہ کلیم اللہ نے نویں سہولے ایس دی تبلیغ شروع کیتی۔ پنجاب وٹح خواجہ
 نور محمد مہاروی، خواجہ سلیمان تونسوی، مولوی فضل الدین (چاچہ شریف) مولوی محمد امین (چکوڑی شریف)
 خواجہ شمس الدین (یال شریف) پیر مہر علی شاہ (گورہ شریف) تے سید حمید علی شاہ (جلالپور
 شریف) نے فیض دے دیوے جگائے جہاں دیاں لٹاں نال سارا پنجاب لشکن لگ پایا۔
 خواجہ غلام فرید دے وڈکے پہلاں پہل سہروردیہ سلسلے دے صوفی سن بھیرا دہناں خشتیہ سلسلے
 وٹح بیعت کر لئی۔ خواجہ غلام فرید نے اپنیاں کافیاں وٹح خشتیہ دی وحدت وجود دی
 ترجمانی کیتی ہے۔

پنجاب وٹح قادریہ دے مشہور وڈکے میاں میر سن (م ۱۶۳۵ء) ایہناں دا
 اصل نام شیخ محمد سی۔ قادریہ تے شطاریہ دا گورجھا سمندھ سی شطاریہ دا سلسلہ سلطان العارین
 بایزید بسطامی تیکر پجدا ہے۔ روم وٹح ایس لوکے بسطانیہ تے ایران وٹح عشقیہ کہندے سن
 شیخ عبد اللہ شطاری ہندوستان وٹح آئے تے ایسے سلسلے دی سنگت قادریہ نال ہو گئی۔ ایس
 دے وڈکے پشتوا شیخ محمد غوث گوالیاری سن۔ اوہناں دا اصل نام ابوالموید محمد سی پر اوہناں
 نوں اپنے پیر حاجی حمید گوالیاری توں غوث دا لقب ملیا تے ایہو مشہور ہو گیا۔ شیخ غوث
 گوالیاری نے لوگ منتھ توں وی اٹریا سی۔ اوہ کئی ورہے صوبہ بہار دے پہاڑی علاقے
 چار وٹح مراقبے کر دے رہے تے چلے کٹدے رہے۔ اوہناں اپنی کتاب بحر الحیوة وٹح
 سنیا سیاں تے لوگیاں دے تپ چپ دے طریقے بڑی تفصیل نال فارسی وٹح لکھے سن
 تے اپنی دوجی کتاب جواہر خمسہ وٹح دی ایہناں دا ذکر کیتا سی۔ ایہوں پتہ لگدا ہے جی

شطاریہ دا جوڑ میلے یوگانال دی ہوگیسی۔ بلھے شاہ دے مُرشد شاہ عنایت قادری دیاں پیراں دی نسبت شاہ محمد غوث گوالیاری تیکرے چیدی ہے۔ قادریہ تے شطاریہ نے دیدانت دا وی مطالعہ کیا سی۔ شہزادہ داراشکوہ قادری لکھدا ہے کہ اوس نوں قران دیاں رماں دی سمجھ اُپنشد پڑھ کے آئی سی۔ داراشکوہ ملا شاہ بدخشی دا مُریدی جنہاں دے پیر میاں میر سن شہزادے نے اپنی پہلی کتاب سفینۃ الاولیاء و شرح چار سو یاراں بزرگاں دے حالات لکھے سن۔

داراشکوہ نے بنارس دیاں پڈتاں دی امدانال پنجاہ گو اُپنشد فارسی و شرح ترجمہ کروائے تے اوسدا نام سسر اکبر رکھیا۔ ایس دے دیباچے و شرح لکھدا ہے کہ قران و شرح جیہڑی کتاب مکنون (خفیہ کتاب) دا ذکر آیا ہے۔ اوہ اُپنشد ہتے۔ مجمع البحرین و شرح کہندا ہے کہ مسلماناں دا تصوف تے دیدانت اکو کجھ ہن۔ اوس نے جوگ بشت و فارسی و شرح ترجمہ کروایا تے اوسدا نام منہاج السالکین رکھیا۔ اوس نے وحدت وجود دی بہو چونسر تعریف کیتی ہے کہ

کہندا ہے۔

”عارف تے معروف، شاہد تے مشہور، محب تے محبوب، طالب تے مطلوب

اکو ای ذات ہن۔ ایس نوں دکھ جو کجھ دی ہے نیتی ہے۔“

بلھے شاہ دے مُرشد شاہ عنایت قادری اک شطاری پشوا محمد علی رضا دے مُرید سن، تے پڑھے لکھے سو جھوان سن۔ اوہناں اپنی کتاب دستور العمل و شرح اوہ سارے طریقے گنا تے ہن جیہڑے ہندو قدیم زمانے نوں مکتی یا نجات دے حصول لئی ورتدے رہے سن۔ اوہناں دی صحبت و شرح بہہ کھلو کے بلھے شاہ نوں ایس گل دا علم ہو گیا سی کہ وحدت وجود تے دیدانت دی تعلیم بہوں کجھ ملدی جلدی ہے۔ چشتیہ نے قادریہ دی تعلیم نال وحدت وجود دا تصور پنجاہی شاعرانے تصویفاں دی رگ رگ و شرح دھا گیا سی۔ نتیجہ ایہہ ہویا کہ ساڈے

صوفی شاعروں نے ایہ مضمون بڑے جوش خروش نال پیش کیا ہے۔ اسیر ایہناں دے کلام
دچوں کچھ رنگیاں دیاں گے۔

پنجابی صوفی شاعری دے پہلے شاعر بابا فرید فرماندے ہن سے
فریداً جنگل جنگل کیا بھویں دنرا کنڈا موڑیں
دستی رب ہیا لئے جنگل کیا ڈھونڈیں
کہ رب تے اپنے اندر موجود ہے توں ایدھر اودھر کیوں لبھدا پھرنا ہیں۔
ایہو گل شاہ حسین کیتی ہے۔

اندر توں باہر توں روم روم و شح توں
توں ہی تانا توں ہی بانا سبھ کچھ میرا توں
کہے حسین فقیر سائیں دائیں ناہیں سبھ توں
صلیحے شاہ نے وحدت وجود دی سرس تر جانی کیتی ہے۔ میاں محمد بخش کہیا ہی سے
صلیحے شاہ دی کافی سُن کے ترطدا کفر اندر دا
وحدت لے دریا دے اندر ادہ بھی دتیا تر دا
صلیحے شاہ دا ارشاد ہے سے

بُلھا شوہ ہے دو نہیں جانیں کوئی نہ دسدا غیر

آپ آہو آپے چتیا آپے مارن دھایا
آپے صاحب آپے بردا آپے مل وکایا
قرآن دی اک آیت ہے کہ جسے پاسے دیکھو اللہ دا مکھ ہی نظری پوسے گا،
صلیحے شاہ سے
میں انجانی تیرا نیو کیہہ جاناں

لادن دا نہیں چچ او یار فتم وجه اللہ و سائیں او یار

کیوں اوہلے بہہ بہہ جھاکیدا
ایہہ پودہ کس توں راکھیدا

تیں آپے آپ ہی سارے ہو

کیوں کہندے اسیں نیاسے ہو

آتے اپنے آپ نظارے ہو

دش بزرخ رکھیا خاکے دا

کیوں اوہلے بہہ بہہ جھاکیدا

بندے دے خاکے بت دش اوہ آپے وینے دٹاکے وڑ بیٹھا ہے، کہندے ہن۔

دوئی دور کرد کوئی شور نہیں

ایہہ ترک ہندو کوئی ہو نہیں

سب سادھ کہو کوئی پور نہیں

ہر گھٹ دش آپ سما یا ہے

ٹک بوجھ کونے چھپ آیا ہے

کس بھیکھی بھیکھ وٹایا ہے

قرآن دش آیا ہے کہ ظاہر وی اللہ ہے باطن وی اللہ ہے

واہ سوہنیاں تیری چال عجاائب

لٹکان نال چال چلیندے ہو

آپے ظاہر آپے باطن آپے ٹک ٹک بہندے ہو

آپے ملاکے آپے قاضی آپے علم پڑھیندے ہو

ہن کس تھیں آپ چھپاٹیدا

کہتے ملاک ہو بلیندے ہو

کہتے سنت فرض دسیندے ہو

کہتے رام دہانی دیندے ہو

کہتے منقہ تہک لگاتیدا

ہن کس تھیں آپ چھپاٹیدا

بہتے شاہ بھگتاں دی زبان و شح کہندے ہن کہ ہر و شح ہر موجود ہے سے

اک لازم بات ادب دی اے

مانوں بات ملومی سب دی اے

ہر ہر و شح صورت رب دی اے

کہتے ظاہر ہے کتے چھپدی اے

سیو ہن میں ساجنے پائیونی — ہر ہر دے و شح سائیونی

کہندے ہن کہ چاندی اکو ہے بھاویں اوس دے کتے گہنے گھڑ لئے جانے

ایسے طرح کثرت و شح وحدت ظاہر ہوتی ہے سے

بہیا چل سنیار دے جتھے گہنے گھڑیے لاکھ

صورت آپو آئی توں اکو روپا آکھ

جدا نے چار عناصر (آگ، ہوا، مٹی، پانی) دا ایہ جگ بنا کے اپنی ذات

توں ایسے و شح ظاہر کیا ہے۔

اربع عناصر محل بناو و شح وڑ بیٹھا آپے

آپے گڑیاں آپے نینگر آپے بنیا میں ماپے

آپے مریں تے آپے جویں آپے کریں یا پے
 بُلھیا جو کچھ قدرت رب دی آپے آپ بچھاپے
 قرآن دی اک آیت ہے کہ اسیں بندے دی شہ رگ توں دی نیڑے آں۔
 دہو دی صوفی ایں توں وحدت و بود دی سند لیندے ہن۔ سلطان باہوسہ

شاہ رگ تھیں نزدیک اوہ رندا

یا۔ نہ ملیا جانی ہو

کہ ایہہ گل کیڈی اچڑ ہے کہ شہ رگ توں نیڑے ہو کے وی اوہ سانوں
 نہیں ملدا۔ وارث شاہ کہندا ہے کہ رب ذکی و زکی دیاں شکلاں وچ اپنے آپ نوں
 ظاہر کردا رندا ہے سہ

سُن سہتے ایں جہان آتے رب کئی پار پار دانی

قدرت نال خواہش خاص اپنی دے زکا رنگ دیاں صورتاں ہار دانی

وارث شاہ لئی سب کچھ حق ہی حق ہے سہ

وارث شاہ یقین دی گل ایہا سہتا حق ہی حق ٹھہرائے جی

ایہو چار علی حیدر دا ہے سہ

دیکھے آپ نوں دیکھائے آپ نوں اساندا ایویں بہانڑا فی

اتے اپنی صورت مائل جانی آری کنوں بیگانڑا فی !

وچ لیلے دے کرے تماشا اپنا قیسے دیوانڑا فی

نم آپ شراب آپ تے آپے آئے میمانڑا فی

میاں محمد بخش کہندے ہن کہ جدوں وحدت دا دریا پھلے ماردا ہے، بھیاں

بھیاں ہاں اوس وچ رُل کے مٹ جانداں ہن سہ

وحدت دا دریا ڈیرا جال مویاں وچ آئے

ٹھہا باں دکھریاں بھن ٹہناں پکو لہر بناوے
 قطرہ دنج پیا دریائے تال اوہ کون کہاوی
 جس تے اپنا آپ گواہی آپ اوہو ہو جاوی

نخن اقربے آپ کو کیندا ہک دم دور نہ دسدا

اسدے ڈیرے اندر تیرے پھریں لوڑاؤ جسدا
 کہندے ہن کہ چنگے بھلے دانے کسے سوہنے بندے نوں دیکھ کے کیوں مٹھے
 جاندے ہن۔ الیں واکارت ایہہ ہے کہ سوہنیاں دج حُسن ازل دا جھلکارا نظرے
 آدنا ہے سے

ہر شہر و ج نہ ہون جے کر ہر دے روپ سائے
 دانشمنداں دا دل ٹھگن کد معشوقے ایانے
 خواجہ غلام فرید نے شیخ اکبر ابن عربی دی وحدت وجود دی چوڑا تشریح کیتی ہے
 تے ادہناں نوں اپنا اتاد منیا ہے سے
 عارف ابن العربی — ساڈا ہے اتاد

گلوانے دے وعظانہ بھانے بے تک ساڈا دینے ایمانے
 ابن العربی دی دستور

اوہ وحدت وجود نوں اپنا دینے کہندے ہن سے
 یار فرید عیاں بیانے
 نخن اقربے دج فرقانے
 ایہہ عقیدہ دینے ایمانے
 توڑے پکڑ پکڑھاوی دار

سوسنا سخنے اقربے ڈسڈاڑی ساڈے نال نہ ہسے دسے وسڈاڑی
 کہندے ہن کہ اسان اپنے مُرشد کو لوں وحدت وجود دا ہی سبق پڑھیا ہے
 مُرشد محقق و نوح و جا ہمہ ادست دا ڈتڑا سبق !
 ایہو فکر ہے ایہا گالھ ہے ایہو وجد ہے ایہو حال ہے
 ایہو ذوق دم دم نال ہے ایہو بیج ہے یا سب نحق
 بٹھ و ہم خطرے دی ادا ڈو جھانویں ہے ہک مُخدا
 اندرتے باہر ہے سدا موجود حق موجود حق

خواجہ غلام فرید جانی جانی دُورے نوں بھدیا ہے تے وحدت وجود دی
 تصدیق کیتی ہے سے

ب صورت و شخ ذات کسجانی حق با بھولے بیو غیر نہ جانی
 نہ کوئی آدم نہ کوئی شیطان بن گئی کل کوڑ کہانی
 با سچ مُخدا دے محض خیالے دل نہ کہ غیریت ہانی
 مطلب وحدت ہے ہر چالوں سک نہ رکھ بے پاسے تانی
 ادہنک لئی وجودی مذہب فرض ہے سے

مذہب وجودی فرض ہے ہو کل اجانی فرض ہے
 دیدیم با چشم یقین ہذا جنون العاشقین

پھر جوش و شخ آکے کہندے ہن سے پھر جوش و شخ آکے کہندے ہن سے
 باغ بہشت دا توں ہر مالک خود بیلے خود گلے
 عرش دی تینڈا فرش دی تینڈا توں عالی آن ملے
 یار فریدا کول ہے تینڈے نال بے ہودہ رلے

ادہ وحدت دی شراب پیتی میٹھے ہن سے

گل شے ذبح کل شے ڈٹھیو سے ہمہ اوست دا درے کیتو سے
 برکت صحبت پیراں پیے کمرہ بادۂ وحدت کوں
 تصوف تے دیدانت دے میل جول دا اک نتیجہ ایہہ ہویا کہ صوفی بھگتاں دی زبان
 ورتن لگ پئے تے دیدانتی بھگتاں نے تصوف دیاں ترکیباں اپنا لیاں۔ مشہور دیدانتی
 سوامی تیرتھارم نے سوہنے پیرائے ذبح وحدت وجود دا ذکر کیتا ہے
 جام شرابِ وحدت والا پیے ہر دم متوالا
 پی میں داری لاکے ڈیک اللہ شہ رگ تھیں نزدیک
 سُن لے سُن لے رام دہائی بے انتا کیوں انت تاں پائی
 ذات پات لوں لانا ڈیک اللہ شہ رگ تھیں نزدیک

پاگل ہو جا پاگل ہو جا مت الت صفا میرے پیاریا
 ظاہر صورت دولا مولا باطن خاص خدا میرے پیاریا
 پستک پو پھٹی سٹ گنگا ورت دم دم الکھ جگا میرے پیاریا
 عزت پھوکی پھوک دنی دی اک دھتورا کھا میرے پیاریا
 یلی ٹوپی لاه دے سر لوں زبڈ منڈ ہو جا میرے پیاریا
 جھگڑے جھگڑے فیصل تیرے لیکھا پاک چکا میرے پیاریا
 پردے پاڑ دوئی دے ساے ایکو ایک لکھا میرے پیاریا
 بکلی ذبح تیرے پایا لیٹے کھول تخی گل لا میرے پیاریا

وحدت وجود دا تصور پنجابی شاعری دی اک مستقل ریت بن گیا سی۔ سید محمد شاہ

ہوری فرماندے ہن ہے

رنگ رنگ گوہرا جیکر چھب اودھی شجر شجر چھٹے چمن چمن دتے
 سوح سوح اچی جیکر دھپ اودھی شہر شہر دتے دمن دمن دتے
 حن حن کامل جیکر تاب اودھی نگر نگر لشکے گگن گگن ہوں
 بے شاہ محمد بیت تیرے بانگی بنت ہوں مٹھا سخن ہوں
 پیر فضل گجراتی سے

رکتے ڈھونڈیے تے رکتے ڈھونڈیے نہ گل کوئی نہ سمجھ دے وچ آوے
 ہین ہر تھانویں ڈیرا لا بیٹھے نالے آکھدے نیں کوئی نہیں تھالے میری
 پنجابی دیاں صوفی شاعرانے نے حرف (دے حوالے نال دی وحدت وجود د مضمون
 پیش کیا ہے۔

الف اللذناں رتا دل میرا مینوں ب دی خبر نہ کافی
 ب پڑھیاں مینوں سمجھ نہ آوے لذت الف دی آئی
 (بلیھے شاہ)

جس کے الف مطالعہ کتاب دا باب نہ پڑھیا ہو
 (سلطان باہو)

ملاں مینوں سبق پڑھایا الفوں اگتے کجھ نہ آیا
 اوہ ب ای ب پکار دانی ملاں مینوں مار دانی
 (بلیھے شاہ)

علم نہ آوے وچ شمار اکو الف تیرے درکار
 جاندی عمر نہیں اختیار علموں بس کریں اد یار
 (بلیھے شاہ)

الف ہکو ہم بسوں میاں جی ہور کہانی مول نہ بھانی

الف گیوس دل کھسے میاں جی بات دی پٹی کل نہ کافی

(خواجہ غلام فرید)

ب بے وی بیح نہ دس ملاک اوہو الف سدھا خم گھت آیا
اوہو یار کلو کڑی رات والا ہن بھیسر دٹا کے دت آیا

(علی حیدر)

۱ ساڈے صوفیاں لئی ذات احد یا وجود مطلق دی علامت ہے۔ جس طرح اے کائنات

ذات احد وچوں نکلی ہے ایسے طرح ۱ وچوں ب، ت، ... ی نکلے ہن حقیقی وجود

۱ دا ہے باقی سب حرف ب، ت وغیرہ اپنے وجود لئی ایسے دے محتاج ہن جو یوں کائنات

دی کثرت اپنے وجود لئی ذات احد یا وجود مطلق دی محتاج ہے۔ سب توں پہلاں ...

انوان الصفاء نے حرفاں تے ہندسیاں دی علامتاں دی شکل و شرح فلسفے تے عرفان دے

مضمون پیش کیتے سن۔ ۱ دی طرح ۱ (اک) وی ذات احد دی علامت بن گیا سی،

جس وچوں ۲، ۳، ۴ وغیرہ دوجے ہندسے نکلے ہن۔

خواجہ غلام فرید

سب اعداد کوں سمجھیں واحد کثرت ہے منفقود

وحدت وجود نوں مننن والے جبر دے قائل ہن تے رب دے سامنے بندے

نوں مجبور سمجھدے ہن۔ پنجابی دے وجودی شاعر دی جبر نوں مندے ہن۔

شاہ حسین ع

ساجن دے ہتھ ڈور اسادی میں ساجن دی گڈی

ایسے زبان و شرح ہاشم شاہ نے کہیا ہے ع

میں گڈیاں ہتھ ڈور کھڈاری مینوں خواہن نال پھراوے

وارث شاہ شتر نامے شرح لکھدے ہن۔

نیک ہمارے بننے دی وارث رحمت دل چاہے ات دل چل
 وجودی صوفیاں دی طرحاں پنجابی دے صوفی شاعر وی خیر تے شرف و شرف فریق نہیں کرے
 میاں محمد بخش کہندے ہن کہ نیکی بدی دا وجود تے کثرت و شرف ہوندا ہے۔ وحدت و شرف
 ایہ فرق مٹ جاندا ہے۔

نیکی بدی نہ تکدے سوئی جو وحدت و شرف بہتے
 نیکی بدی تداں بھائی اسیر تیں جد بہتے

عشق حقیقی

صوفیاں نے عشق مجازی نوں عشق حقیقی دا پہل اکھیا ہے۔ اوہ کہندے ہن کہ کسے
 بندے نال پیار کیتے بنا رب نال پیار نہیں پایا جاسکدا۔ رب ہی محبوب ازلی ہے جسے
 دے حزن دیاں لاٹاں نال ایہہ سارا جگ لشک رہیا ہے۔ جنید بغدادی، رابعہ بصری،
 شمس تبریز، مولانا روم تے عبدالرحمن جامی نے بڑے جوش خروش نال عشق حقیقی دے گادے
 گائے ہر۔ اوہ کہندے ہن کہ بندے دا اخلاق وی عشق بغیر سنواریا نہیں جاسکدا عشق
 بندے دے دل و چوں آکرتے خودی دا کھوٹ کپٹ کڈھ دیندا ہے تے اوسنوں لوکائی
 دوستی دا سبق دیندا ہے۔ مولانا روم نے کہیا سی ہے

شاد باش اے عشق خوش سودائے ما
 اے طیب جملہ علت ہائے ما
 اے دوئے نخوت و ناموسے ما
 اے تو اسلاطون و جالینوسے ما

ط: المعجاز فطرۃ الحقیقۃ۔

عشق تبخترتے اسنکار جیہیاں روحانی بیماریاں دا علاج کردا ہے۔ نظریہ نیشاپوری

بیخ اکسیر بتا شیر محبت نہ رس

کفر آوردم و در عشق تو ایمان کردم

(عشق اودہ پارس ہے جیہڑا اکڑ دے کفر نوں عاجزی دے ایمان و بیخ بدل

دیندا ہے)

صوفی کہندے ہن کہ عشق دے پاروں ہی ایہہ کائنات بنائی گئی سی۔ خدا نے جدوں
روحان نوں پیدا کیتا اوہناں توں پچھیا کہ میں تہا ڈار ب ہاں کہ نہیں۔ اوہناں جواب
دتا "ہاں"۔ ایہوں رب تے روحان دے دھکار اک میثاق یا قرار ہو گیا۔ ایہہ قرار
عشق داسی تے ایس نال ہر بندے اتے رب نال عشق کرنا فرض ہو گیا سی۔

حافظ شیرازی

از دم صبح ازل تا آخر شام ابد

دوستی د مہر بریک عہد دیک میثاق بود

بندے دی روح ایس جگ و بیخ آکے ایس پرانے قرار نوں بھل جاندی ہے۔ دوبارہ رب
تیکر کھین لئی ضروری ہے کہ اودہ لوجھ تے مایا توں آزاد ہو کے رب نال پیار کرے۔ عشق
مجازی دی راہ تلوار دی دھار وانگوں ڈاڈھی تکھی ہے تے ایس اتوں گزرنا بہوں اوکھا
ہے۔ کئی سالک تے سنت عشق مجازی دے کھوجھے و بیخ پھس جاندے ہن تے اوہناں
دا حشر وی شیخ صفیان دی طرحاں ہوندا ہے جہاں اک سوہنی گڑھی آتے عاشق ہونکے
دینے دنیا سب کچھ کھا دتا سی۔ ایس لکھ چکے ہاں کہ حُسن ازل دا تصور انطاطون نے
پیش کیتا سی۔ اودہ کہندا ہے کہ دنیا دی ہر شے حُسن ازل دی طرف کھسے کر رہی ہے

صا : عشق دا قرار ازل توں ابد تیکر بدھا گیا ہے۔

صوفیاں نے ایسے کچھ نول عشق حقیقی دانام دیا ہے۔ اوہ کہندے ہن کہ ہر سوہنے بندے سے منہ
بہاندرے دوج حسن ازل و انشکارا پوندا ہے۔ ایسے لئی ساڈی رُوح بے اختیار اوسدی طرف
کچھ ترہہ سہی کر دی ہے۔ میان محمد بخشے فرماندے ہن سے

ہر ہر دوج نہ ہونے جیکر ہر دے رُوپ سہانے

دانشندان دادل ٹھکنے کہ معشوق ایانے

بابا فرید کہندے ہن کہ اصل پیار اوہو ہے چہرا خدا نال کینا جائے

فرید آکالیں خنہیں نہ راویا دھولیں راوے کون

کہ سائیں سولے پر ہڑی رنگ نوپلا ہو

شاہ حسین دی ابن عربی دی طرعاں عاشق دی موت نول شہادت کہندے ہن

شاہ حسین شہادت پائیں جو مرن مبراں دے اگتے

عشق نماز روزہ بھلا دیندا ہے

لگا عشق چکی مصلحت دہریاں پنجے تے

شاہ حسین

سونا روپا سب پھل دی عشق نہ لگدا لہا

عشق فقیراں دا قائم دائم کھول نہ تھوے بہا

حافظ شیرازی

خلل پذیر بود ہر بنا کہ می بینی

مگر بنائے محبت کہ حالی از خلل است

(دنیا دی ہر شے برباد ہو جاندی ہے پر عشق ہمیشہ قائم رہندا ہے)

سلطان باہو دا ارشاد ہے کہ عاشق شراب بنا مست رہندے ہن

جنیدے اندر عشق دی رتی ادہ بنے شرابوے کھیوے ہو

عشق آگے عقل عاجز ہے سے
 عقل فکر دیاں سب مجھل گیاں باہو جد عشق دجائی تاڑی ہو
 مَلّاں یا قاضی کی جانز عشق کیہہ ہوندا ہے سے
 قاضی آن شرع دل باہو کدیر عشق نماز نہ ملتی ہو
 عشق دے بنا علم حقیقت نوں نہیں پاسکدا سے
 پڑھ پڑھ علم ہزار کتاباں عالم ہوئے سارے ہو !
 اک حرف عشق دا نہ پڑھ جانز جھلے پھرن دچارے ہو
 فاضل چھوڑ فضیلت بیٹھے باہو عشق نماز جاں ملتی ہو
 سچا عشق امام حسینؑ ابن علیؑ داسی جہاں سردے دتا پر عشق دا بھیت نہ دتا
 سچا عشق حسینؑ علیؑ دا باہو سردیوے راز نہ بھنے ہو
 عشق آج کل دی کل نہیں سدا توں چلیا آ رہیا ہے ۔ جلتھے شاہ سے
 کیا جاناں کوئی جنگ لکھی ہے ننت سول کلمے سدا
 فی مینوں لگا عشق ازل دا اول دا روز ازل دا
 عشق دا سبق پڑھن مال ہی وحدت دا کھوج ملدا ہے سے
 جد میں سبق عشق دا پڑھیا دریا دیکھ وحدت دا دریا
 گھن گھیراں دے دین اڑیا شاہ عنایت لایا پار
 عشق بندے نوں شرع دیاں پابندیاں توں آزاد کر دیندا ہے سے
 نماز روزہ اونہاں کیہہ کرنا جہاں پریم صراحی لٹی کڑے
 چھوک مصلیٰ بھن سٹ لوٹا نہ پھڑ تسبیح عاصا سوٹا !
 عاشق کہندے دے دے ہوکا ترک حلالوں کھاہ مردار
 عشق دی نولوں نولیں بہار

عشق بھلایا سجدہ تیرا ہن کیوں پاویں ایویں جھیرا
 بلکھا ہندا چپ بہتیرا عشق کریندا مارو مار
 عشق دی نولوں نولیں بہار

بھٹ نمازاں تے چکڑ روزے کلمے تے پھر گئی سیای
 بلکھے شاہ شوہ اندرون بلایا بھلی پھرے لو کافی

فارسی دا اک شعر ہے

ہر قوم راست راہے دینے و قبلہ گا ہے
 من قبلہ راست مردم بر سمت کج کلا ہے
 اہر قوم دا اپنا اپنا قبلہ تے دینے ہوندا ہے۔ ایسے اپنا قبلہ اوسے ونگی
 ٹوپی پاؤن والے دی طرف سدھا کر لیا ہے
 بلکھے شاہ فرماوندے ہن سے

لوکی سجدہ کعبے نولے کرے ساڈا سجدہ یار پیارے نولے

ایسے عشق دی بھنگی وینج مور بلیندا سانوں کعبہ تے قبلہ پیارا پار دسیندا
 سانوں گھائل کر کے فیر خبر نہ لیا تیرے عشق نے پکایا کر تھیا تھیا
 بلکھے شاہ ہوری دی عشق مجازی نولے ضروری جاندے ہن سے
 حجر نہ عشق مجازی لاگے سوئی سیوے نہ بن دھاگے
 عشق مجازی داتا ہے جس پچھے مست ہو جاتا ہے
 مولانا روم تے بعد الرحمن جامی وانگول فرماوندے ہن کہ عشق ہی کائنات دے
 ظہور وینج آونے دا اصل کارن ہے

کہنوں لا مکانی دسدے ہو
کنے نیکوں تیرے آپ کہا یا
عشقوں سب ظہور بنایا
حافظ شیرازی فرموندے ہن سے

ندیم و مطرب و ساقی ہمہ دست
[عناصر مٹی، پانی، آگ، ہوا] داتے بہانہ ہے ارہ آپے ندیم ہے، آپے
گویا ہے آپے پلاؤن والا ہے]
خواجہ غلام فرید سے

ہک با روپ سنگار دکھاوے
ہر منظر و نوح آپ سادے
کڈیے شہانہ حکم چلاوے
اوسدا بھید کوئی نہ پاوے
خواجہ غلام فرید فرموندے ہن سے کہ ذات خداوندی دی محبت ہی اصل ہے،
باقی سب گوڑے سے

باجھوں احد حقیقی
حسن مجازی گوڑا
کل شئی غیر خدا دی
باہج محبت ذاتی
محض خراب آباد
ہے فانی برباد
ہالک بے بنیاد
کو جھا شور فساد

خدا مال شکانت کر دے ہن سے کہ اوس نے روز اول توں بندے نوں اپنا حرم
بنایا فر اپنے توں دور کردتا سے

قدی گھر وچ کول بلا کے اپنا محرم راز بنا کے

کیتو سخت پریرے دویار

حسن ازل تے عشق حقیقی داسم بندھ بہوں پرانا ہے

پریت پرانی کلا کیتا عشق اولڑا لوں لوں بیٹا

پوون کلکڑے پیلے پور

طرز نیاز اسادی موڑی قبلہ قد میں یار دی دھوی

حسن ازل دی چال غرور

عشق دی راہ وچ سر قربان کرنا پوندا ہے۔ سوچاں تے دلیلاں کم نہیں

آزادیاں

پیش کیتا جیرے ہم فکر کول لیت لعل دی ار کھر کول

کر کر شکر نہ ڈترس سر کول عشق دی راہ وچ بھسے پیا

عشق ہی بندے نوں بدگی راہ دکھاؤندا ہے

عشق ہے ڈکھڑے دل دی شادی عشق ہے رہبر مرشد ہادی

عشق ہے ساڈا پیر جن کول راز سمجھایا

عاشق عبادت نول بے نیاز ہوندے ہن

گمراہی سب زب عبادت شاہ مستی عین ہدایت

جس جا کیتا عشق ظہور

جڈاں عشق فرید استاد تھا سب علم و عمل برباد تھا

ایسے مضمون نول علی حیدر پیش کردے ہن

خ خلقت خدا دی علم پڑھدی سالوں اکا مطالعہ یار دا اے

جنھاں کھول کے عشق کتاب ڈھٹی صیغے صرف دے سب ساڈا اے

جنہاں یار دے نام دا سبق پڑھیا ایتھے جاٹے نہ صبر قرار دا اے
 حیدر ملاں نوں فکر نماز دا اے ایہناں عاشقاں طلب یدار دا اے
 کافر ہویاں سوئے یار کچھے ملاں دھکیں نماز پڑھاؤندے فی
 عاشق بچدہ کر دے مکھ یار دے نوں دل کسے نوں سیسے نو اؤندے فی
 دین مذہب نہیوں ایہناں عاشقاں دا تسلیج توڑ جنجو گل پاؤندے فی
 حیدر وارے جائیے ایہناں عاشقاں دے چہرے کفر دے اہ نوں پاؤندے فی
 ہاشم شاہ لئی دی عاشق دی موت شہید دی موت ہوندی ہے سے
 ہاشم ہونے شہید شہادت چنھاں زہر عشق دی چکھی
 عشق بندے نوں دین مذہب توں بے نیاز کر دنیا ہے۔ ایسے لئی منصور نوں سولی
 اتے ٹنگیا گیا ہے سے

جاں منصور ہویا مدھ ماتا تہ سولی نال پروتا

ہاشم عشق اجہا ہلیا جس دین مذہب سب دھوئا
 ہاشم شاہ دی اک گل دو جیاں صوفی شاعران توں دکھری ہے۔ ادہ عشق مجازی نوں عشق
 یقینی نالوں ہوں ادکھا بچدے ہن سے

رب دا عاشق ہون سکھالا ایہہ بہت سوکھالی بازی
 گوشہ پکڑ رہے ہو صابر پھڑ تسلیج بنے نمازی
 مسکھ آرام جگت وچ سو جاتے دیکھ ہودے جگ اصنی
 ہاشم خاک رلا دے گلیاں ایہہ کافر عشق مجازی
 پچ تے ایہہ ہے کہ ہاشم شاہ دی گل دی چت لگدی ہے تے سٹن جوگی نہیں۔
 میاں محمد بخش نے عشق دے فلسفیانہ تے لئیاتی پچھ دے بارے نو لیکلے انداز وچ گل کہتی
 ہے۔ پرانے زمانے دے یونانی سو جھواناں، عارفان، تے صوفیاں نے بار بار کہیا ہے کہ بندے

دے اخلاق تے عادات سوارن لئی تے اونوں اپنی ذات دی پچان کران لئی عشق مہوں
 ضروری ہے۔ افلاطون نے اپنے مکالمے فیدرس دسچ ایس نکتے نوں کھول کے بیان کیتا ہے
 چین دے تاؤ مت والیاں ہندو بھگتاں، مسلمان صوفیاں تے جرمنی دے اشراقیاں نے عشق
 نوں نجات دا وسیلہ منیا ہے۔ لفسیقی پکھوں جہڑا بندہ پیار نہ کرے اوہ اُجڑتے کرڑا ہو
 جاندا ہے۔ عشق بندے دے اہنکار نوں ترور کے اونوں آکر تے ٹوہر دی قید دچوں آزاد
 کرا دیندا ہے۔ خودی تے آکر دی تسکت بندے دے دل دسچ انسانی ہمدردی دا جذبہ پیدا
 کر دیندی ہے تے اوہ پہلاں توں بہتر انسان بن جاندا ہے۔ میاں محمد بخش کہندے ہن کہ
 عشق ہی انسان نوں ڈھورال ڈنگراں توں دکھ کھدوا ہے۔ ایہدے بنا کوئی عمل تے عبادت
 سچل نہیں ہوندی۔ عشق ایہا روگ ہے جہڑا ساریاں روکاں دا دارو ہے ۷

جس دے اندر عشق نہ رچیا گئے اوس تھیں چنگے

خاوند دے گھر راکھی کرے صابر بھکھے تنگے

جے لکھ زہد عبادت کرے بن عشقوں کس کاری

جاں جاں عشق نہ ساڑے تینوں تال تال نہجے نہ یاری

جھناک درد عشق دا ناہیں کد پھل پاؤن دیداروں

جے رب روگ عشق دا لاوے لوڑ نہیں کوئی داروں

خاص انسان اُنھاں نوں کہیے جھناک عشق کھایا

دھڑا سر نال نہ آدم ہندا جاں جاں بسر نہ پایا

اوپر جلی موزہوں جلی اندر نہیں تہجلی !!

جب لگ عشقوں جان نہ جلی مھٹھ جلی کیا جلی

سُرا آپوں دیہہ لذت ادراں مثل شراب کباباں

آپ فنا ہونداقی زل کھاں دانگن آب جباباں

دُنیا کُوڑ ہے

موت تے فنا دا ڈور بھو شروع توں بندے دی دکھی و شح کنڈا بن کے چھدا رہیا ہے
کوئی بندہ کتا ہی بھلے ہارتے مور کھ ہووے کدی نہ کدی بیٹھیاں کھلوتیاں ادھوں ایہہ خیال
آہی جاندا ہے کہ میں چار دیہاڑیاں لتی ایسے دُنیا تے آیا ہاں تے موت دی تلوار ہر ویلے
میرے سر اُتے لٹک رہی ہے۔ کچھ پتہ کپھڑے ویلے ڈھکے کے میرے ڈکڑے کدیسی۔
سو بھوان کہندے ہن کہ مذہب تے تصوف دی اساری موت دے تصور اُتے ہی کیتی گئی
ہے۔ مذہب دا ڈھلا خیال ایہہ ہے کہ مرن توں پھپھوں میں پھر جی اُٹھاں گا۔ ایسے اُس
دے سہارے کوئی مذہب دا لڑ پھڑی رکھدے ہن۔ تصوف دی ایہو جیہا اک نفسیاتی سہارا
ہے۔ صوفی یا ویدانتی اپنی روح توں محبوب ازلی یا برہم و شح کھیا کے ہمیشہ دا جیون
حاصل کرن دا جتن کردا ہے۔ کوئی پترال لتی ایسے پاروں سہکدے ہن کہ ادھناں
دی شکل و شح ایسے زندہ رہاں گے۔ دُنیا دے مشہور دانے، کلاکار تے حاکم اپنے
نام دی بقالی دڈے دڈے کارنامے انجام دیندے رہے ہن۔ دُنیا جہان دیاں عارفاں تے
صوفیاں نے آکھیا ہے کہ اوہو بندہ اپنا جیون چنگی طرحاں بتا سکدا ہے جیہڑا ہر ویلے موت توں
یاد رکھے۔ موت دے ڈور بھونے دو کھپوں بندیاں دے دل دماغ اُتے اپنا اثر پایا ہے۔ کجھ
کوئیں تے ایہیے ڈرے کہ سب کجھ چھٹ چھٹا کے پہاڑاں دیاں گھنڈاں تے تھلاں دیاں نکرال
و شح لک بیٹھے۔ کجھ سو بھوان دا ایہہ خیال سی کہ ایہہ دُنیا چار دیہاڑیاں دی کوڑی کھینڈ ہے
تے موت ہر ویلے سر اُتے کھلوتی ہے ایس لتی کیوں نہ اپنے جیون توں چوڑا طریقے نال گزارے
تے اک اک پل توں بھر پور آند لیتے۔ گوتم بدھ، شو پنہاڑ تے ہارٹ مان آکھدے ہن
کہ ایہہ دُنیا دکھ دا گھر ہے۔ موت توں نیا نہیں جا سکدا۔ ایس لتی بندے توں دیاہ ہی
نہیں کرنا چاہیدا کہ نہ جاتک جمتے تے ناں دکھ جالنے۔ کجھ ہندو لوگ تے مادھو ایس

لئی مُردے دی کھوڑی وچ اَن پانی لیندے سَنے کہ موت ہر ویلے یاد رہوے۔ کنے پائے جوگی
ہتھ وچ کھڑی (اصل معنی ہے کھوڑی) رکھدے سَنے تے اوسے وچ کھاندے پیندے
سَنے۔ دوجے پاسے عارف، سنت تے صوفی موت نوں ایسے لئی یاد کردے ہن کہ ادہ نیک عمل
کر سکنے تے اپنا جیون بھوہ دے بھاء نہ ونبھاسٹن۔ پنجابی دیاں صوفی شاعران نوں دی موت تے
فنا دی چنتا لگی رہی۔ ایسے ریت دا جھلکارا ناتھال دی شاعری، گورو بابا نانک تے شیخ
فرید الدین گنج شکر دیاں شلوکاں وچ نظری آؤندا ہے۔ شیخ فرید الدین نے موت تے فنا دا
ذکر بار بار کیا ہے۔ کہندے ہن کہ موت دا فرشتہ اپنے مال لے جاوٹے لئی ہر ویلے
تیار کھلوتا ہے

چند دوہڑی مرنے دے لے جاسی پرناہ
اپن ہتھن جوں کے کیں گل لگتے ڈھاء
اخیر بندے نے مٹی وچ رُل جانا ہے ایسے لئی مٹی دی بندیا نہیں کرنی چاہیدی۔

فریدا خاک نہ نندے خاکو جیڈ نہ کوہ

جیو ندیاں پیراں تلے مویاں آپر ہوہ

اک عربی شاعر نے اپنی قبر دا کتبہ ایہہ لکھوایا سی :

”میں موتوں کھپوں مٹی دے ڈھیر بیٹھ دیا ہاں، انج لگدے جو میں کدی ایسے

مٹی آتے ٹریا پھریا نہیں ساں۔“

شیخ فرید کہندے ہن کہ سوئیاں تے من سوئیاں اکھاں جہڑیاں کجلے دی دھار نہیں

سَنے سہ سکدیاں اوہناں وچ پکھیرو آہلنا پالینے

صا : عمر خیام ع وز کلمہ او جام شراب است مرا

(میں اوسدی کھوڑی وچ شراب پیندا ہاں)

فریدا چن لوئیں جگ موسیا سے لوئیں میں ڈوٹھ
کچلے ریچھ نہ سہندیاں پنکھی سوتے بہتھ

عمر خیام کہیسی سے

ہر سبزہ کو برکنار جوئے رستہ است

گویا زلبِ فرشتہ خوئے رستہ است

پا بر سر سبزہ ہا بنجاری نہ نہیں

کال سبزہ ز خاکِ لالہ روئے رستہ است

دگاہ آتے پیر بیج بیج کے رکھو، کدھرے ایہ گاہ کسے لالے دے پھلے درگے

مکھڑے توں نہ اگتے ہووے

بندے دا آخری ٹھکانا گور ہے، محل ماڑیاں سب ایتھے ہی رہ جاسن سے

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑیاں اوسا ریندے بھی گئے

گوڑا سودا کر گئے گوریں آہ پئے

ایس دنیا و شح آ کے بندہ چنگی طرحاں بہہ کھلندی نہیں سکدا کہ موت سر آتے

آ کھلندی ہے جویں سنس کسے تلمائے آدن تے پانی پیتے بنا اڈاری مار جادن سے

کد کیری چھڑی آ کے التھے ہنچ

چنچو بوڑن ناں پویں آدن سدی ڈنچ

بندہ دریا دی کدھی آتے اگیا ہویا رکھ ہے یا اجیہا مٹی دا کچا بھانڈہ ہے جس و شح

پانی بھریا ہووے۔ ایس رکھ نے ڈھینا ہی ڈھینا ہے تے ایس بھانڈے نے بھی

ہی بھیا ہے

کندھی آتے رکھڑا کچرک بٹھے دھیر

فریدا کچے بھانڈے رکھیے کچر تائیں نیر

بڑھیا فنا دی اک صورت ہے کیوں کہ اس نے نال موت نیڑے آڈھکدی ہے - بابا

فرید کہندے ہن سے

دیکھ فریداً جو تھیا داڑھی ہوتی بھور

اگول نیڑا آیا پچھا رہیا دور

بڑھیے دتھ سریر تھر کنبن لگ پندیا ہے - بھاویں سوور ہے جوے، انت مٹی

دتھ ہی رلنا ہے سے

بڑھا سو یا شیخ فرید کنبن لگی دیہ

جے سوورھیاں جو ناں بھی تن ہوئی کھیہ

شاہ حسین بار بار موت تے فنا دا ذکر کردا ہے سے

سرتے موت کھڑی پکارے من لوچے باغ بہاراں نوں

کہے حسین فقیر نما ناں کوئی مرط سمجھاؤ ایہناں یاراں نوں

کہتے نہیں تیرے نال دے ہانی کلا دتھ سمجھ جاٹے سامانی

کہتے ای تیری ادہ جوانی کہتے تیری سُننے ہواتے

کہتے نہیں تیرے ترکی تازی سائیں بن سب گوری بازی

کہتے نہیں تیرا سونا روپا ہوئے خاک سواہ !

کہتے نہیں تیرے مانگ موقی دیکھ ادہ تیری جتھ کھلوتی

کہے حسین فقیر نما ناں پو سائیں دے راہ

اک ہنیری کوٹھڑی دو جے بتر دچھنے

کالے ہرناں چرگیوں شاہ حسین دے بنے

کہے حسینے فقیر نمازوں کوڑا کوڑا کر دایا مانا

خاک دے شرح مانا

شاہ حسین نے موت تلے فنا دے مغمون تھلن ہار کوڑیاں چڑیاں دی مثال نال واضح
 کہتے ہن۔ اوہ اگلے جہان نوں سوہرا گھر کہندے ہن تلے اس جہان نوں پیکے دانگوں سمجھدے
 ہن۔ اوڑک اک دیہاڑے گڑھی نوں پیکا گھر چھڈ کے سوہرے جانا ہی منیدا ہے۔ سریاں
 یانیاں کوڑیاں اپنی دت دیج آپ کت کے تیار کر دیاں ہن تلے مکلیاں دہلا وقت
 گنوا دیندیاں ہن ۷

کیا کیتو ایتھے آئے کے کیا کر سیں اوتھے جاٹے کے ! !
 نہ تیں تینن تینیا نہ تیں پنن پنیا لیتو نہ سوت کتاٹے کے
 نہ تیں چرخا پھیریا نہ تیں سوت اٹیریا نہ لیتو تانے تناٹے کے
 نہ تیں دل پنجا یا نہ تیں پھٹی پایا نہ لیتو داچ رنگاٹے کے
 شاہ حسین مں داچ دہوئی آل عملاں باہجوں گلاں کوڑیاں
 نہ لیتو شوہ رجاتے کے

شاہ حسین دیاں کافیاں شرح تینن، دینن، پنن، کتن تلے تینن دے کم نیک عملاں
 دیاں علامتاں بن گئے ہن۔ اوہ ایہناں سینتاں دی زبان شرح نیک عمل کرن دی
 ترغیب دیندا ہے تلے تو شہ اعمال نوں داچ کہندا ہے۔ جیہڑی گڑھی داچ لے
 کے نہ جاوے اوستوں کس ناناں طعن دیندیاں ہن تلے لاڑا دی چنگا نہیں جاندا۔
 ایتھے لاڑا یا شوہ محبوب ازلی دی علامت بن جاندا ہے ۷

کتنن بکھ فی دللے گڑھے پڑھیاں نوڑیں کھاری
 تند ٹھٹی، اٹیرن بھننا چرخے دی کر کاری
 کہے حسینے فقیر سائیں دا عملاں دے باسج خواری

ہو زمان کتیاں پنج ست پونیاں میں کہیہ اکھاں گی جائے
کہے حسین سچیاں ناریں لیسنے شوہ گل لائے

کوئی دم جیوندیاں روشنائی مویاں دی خبر نہ کافی
چوہہ جنڑیاں رل ڈولی چائی ساہوڑے پہنچائی
سس ناناں دیندیاں طعنے داوح دھوئی آئی
قبر نمائی وح گیاں بنہ چلایا ڈاڈھے دیاں وسیاں
رہیاں ہول ہوائیں
کہے حسین فقیر نماناں دنیا چھوڑ ضروری جانا
رب ڈاڈھے قلم چلائی

شاہ حسین نے موت تے فناںے حوالے نال عمل دی دعوت دتی ہے۔ اوہ بار بار
کہندا ہے کہ وقت دیلے لوں کھیڈ کھڈوہلی وح گوانا مور کھاں داکم ہے۔ ایسے دنیا
دا واسا چار دہاڑے سہی پر سرتے یانے لوکی ایسے توں پورا پورا لاجھ اٹھاؤندے ہن
ایسے دیلے لوں کھپوں تاسیں جد جائے پوسیں وح کھڈی
کہے حسین فقیر سائیں دا سبھ دنیا جاندی مڈی

سیاں نال کھڈنڈیٹے کرٹئیے شوہ منوں بھلائیو کیوں
راہاں دے وح ادھی ہوسیں اتنا بھار اٹھائیو کیوں
کہے حسین فقیر نماناں مزاجت نہ آئیو کیوں

راہ جگ جھوٹھا دنیا فانی اینویں گئی میری اہل جوانی

غفلت نال مری عمر دانی جو لکھیا سوئی ہوئی
 شاہ حسین فقیر ربانا سو ہوئی جو رب ابھانا
 ادڑک ایتھوں او تھے جانا اس ویلے نوں کھپو تاسی
 کدی کدی شاہ حسین دی کافی دشح مگر خیام دا رنگ آجاندا ہے تے ادہ کہندا ہے کہ
 چار دیہاڑے جوانی دے بے کٹو انت مٹی دشح ہی رلنا ہے س
 کھڑے جاندیے فی تیرا جو بن کوڑا
 مھیر نہ ہوئی آ رنگلا چوڑا

وت نہ ہوئی آ اہلی جوانی ہس لے کھیڈ لے نال دل جانی
 گنہ تے پوسی آ خاک دا دھوڑا
 شاہ حسین اپرا دھیاں تے ظالماں نوں دی کہندا ہے کہ غریباں نال کیوں دھکا
 دھروہ پئے کرے او تے آکڑے آ پھرے پھرے او اک دیہاڑے تساں دی خاک
 دشح ہی سانا ہے س
 دو کیہ آکڑا آکڑا چلنا
 کھائے خورا کاں تے پہن پوٹا کاں کیہہ جھم دا بکرا پلنا
 ساڈے بن ہتھ ملک تساڈا کیوں جھوہ پرائی ملنا
 کہے حسین فقیر سائیں دا، انت خاک دشح رلنا

شاہ حسین کہندا ہے کہ اپنے اندر کدی تے جھاتی پا کے دیکھو تے سمجھو کہ تیں
 کیہہ پئے کرے او، تے تہاڈا انجام کیہہ ہے۔ وہلی آکڑا تہاڈے کسے کم
 نہ آدی س

کہے حسین فقیر نماں دنیا چھوڑ آخر مَر جانا
کدی تے اندر جھاتی پاؤنی

دو گمانیا دم نصیحت جانے
کیا نے آلوں کیا نے جاسیں فانی گل جہان
چار دیہاڑے گول دا داسا، ایسے جیونے دا کیا بھروا سا نہ مکر اتنا مان
کہے حسین فقیر نماں آخر خاک سمان

کیوں گمان جندو نہیں آخر مائی سیوں رل جانا
مائی سیوں رل جانا فی تان سر پر دنیا جانا
میر ملک پادشاہ شہزادے چو آچندن لاندے
خوشیاں و شح رہنے متوالے ننگی پیرے جانڈے
شاہ حسین توں گردن اسادے شاعر اوسے دیاں ستیاں و شح دنیا دے فانی تے
گوڑ ہون دی گل کرے رہے ہن سلطان باہو
سر پر باہو ساہورے و بننا سدا نہ رہنا پیکے ہو
بکھے شاہ شاہ حسین دی زبان و شح کہندے ہن سے
توں ستیاں رات گزار نہیں مڑ آونا دوجی وار نہیں
پھر بہنا ایسے بھنڈار نہیں و شح اکتہ جیڈے ہانے گڑے
مگر کتنے دل دھیان گڑے
توں سدا نہ پیکے رہنا ایسے نہ پاس انبرٹی دے بہنا ایسے
بھانت و چھوڑا سہنا ایسے دس پٹے گی کسے ننان گڑے

کر کتنے دل دھیان گڑے
 کر مان نہ حُسن جوانی دا !
 پر دیں نہ رہن سیلانی دا
 کوئی دُنيا جھوٹھی فانی دا
 نہ رہی نام نشان گڑے
 کر کتنے دل دھیان گڑے

پلدا ہیں توں جم دا بھرا اپنا آپ کہاویں گا

شہر خوشاں دے چل ویئے
 بھر بھر پور لنگھاوے ڈاڈا
 بحتے ملک سمانا
 مکرے چاوڑ چار دیہاڑے
 اورک توں اٹھ جانا
 بلیئے شاہ موت دی یاد دوا کے بھلن ہاراں توں جگاندے ہن سے
 رین گئی لنگے سب تارے
 اب تو جاگ مافر پیارے

آوا گونے سر امیں ڈیرے
 ساتھ تیار مافر تیرے
 تین نہ سنوں گُوش نگانے
 اب تو جاگ مافر پیارے

توں کہیہ ستائیں چادر تان کے سر موت کھلوتی آن کے
 کوئی عمل نہ کیتا جان کے
 بلیئے شاہ نے ظلم تے اپرا دھ توں نکھدیا ہے سے

توں کدھروں آیا کدھر جانا
اپنا دس ٹکانا

جس ٹھانے دا توں مان کریں
تیرے نال نہ جاسی ٹھانا !
ظلم کریں توں لوک ستادیں
کب پھڑیو لٹ کھانا !

ہاشم شاہ غریباں دی چڑی ٹپن والیاں نوں موت دے حوالے نال
چکھدے ہن س

جو ہڈ دودھ ملائی پالے توں کھوہ کھس مال بیگانا
اک دن لوک تماشے کارن تیرے دھرن ہاڈ نشانا
اونہاں دنیا نوں مسافر خانہ اکھیا ہے جس وچ لکھتیں آئے تے لکھتیں
ٹرگتے س

اکے تار بہار نہ رہندی نہیں، اکے تار زمانا
ہر دن پال نہیں ایلی نہیں ہر دم زور جو مانا
رو دن سوگ ہمیش نہ ہوں نہیں نیت نیت اگ سہانا
ہاشم بیٹھ گیاں لکھ ڈاراں ایہ جگت مسافر خانہ

سندر گھرا ریلے ریے کئی کوٹ جگت وچ آئے !
لکھ ہاتھی لکھ لشکر گھوڑے وچ ایس زمین سمائے

علی حیدر دی ساڈے پنڈ دی دستوں وچوں علامتاں لیاں ہن سے
 الف اٹھ سوانی تے گھت مدھانی ویلا پھلی رات دانی
 اول ہوتی دھئی تے دہی نہ جیتی رڑکنا بھی کسے گات دانی

خواجہ غلام فرید بڈھیے تے موت نول یاد کرا کے مت دیندے ہن سے
 جیون ڈینہہ اڈھانی دو یار سٹ گھت فخر ددانی دو یار
 جیون ساٹھی چاری ڈہاں دا جھٹ پٹ صنف بڈھیہا آوندا

گوڑی آس پرانی دو یار
 گوڑی صحبت گوڑی سنت گوڑے نخرے گوڑی رنگت

لپ دھوڑی مہک چھائی دو یار

حافظ شیرازی دا شعر ہے سے

ہرگز نہ میرو آنکھ دلش زندہ شد بہ عشق

ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما

(جس دل نون عشق جاتی دیوے اوہ کدی نہیں مردا، ایسے ہمیشہ

زندہ رہواں گے)

میاں محمد بخش فراندے ہن کہ دنیا فانی ہے ایہہ پیارا گورا ہے۔ جُن جوانی، مال
 دولت چار دیہاڑیاں دی کھنڈ ہے ہر شے مٹی وچ مل کے مٹی ہو جاسی، سنگ ساٹھ
 مٹ جاسن، عشق ہی موت تے فنا آتے غالب آسکدا ہے۔ میاں محمد بخش دا ایہہ قطعہ
 ماڈے ادب وچ اک نو یکلّا حُسن تے سوادلی کھج رکھدا ہے سے

مان نہ کیجئے رُوپ گھنے دا وارث کون حُسن دا

سدا نہ رہن شافاں ہریاں سدا نہ پھول چن دا

سدا نہ دست بزاریں دیکھی سدا نہ رونق شہراں
 سدا نہ موج جوانی والی سدا نہ ندیمیں لہراں
 سدا نہ بھور ہزاراں پھر سن سدا نہ وقت امنے وا
 مالی حکم نہ دئے محمد کیوں آج سیر کرنے وا
 سدا نہ لاٹ چانگاں والی سدا نہ سوز پتنگاں
 سدا اڈاراں نال قطاراں رہنے کہ کلنگاں
 سدا نہیں ہتھ جندی رتے سدا نہ پھنکنے رنگاں
 سدا نہ چھوپے پا محمد زل بل بہناں سنگاں
 سنگ دے ساتھی لدی جانڈے اتاں بھی ساتھ لداناں
 ہتھ نہ آوے پھر محمد جاں ایہہ وقت دہاناں
 سدا نہیں مرغایاں بہناں سدا نہیں سر پانی
 سدا نہ تیاں سیس گنداون سدا نہ سرخی لانی
 لکھ ہزار بہار حُسن دی خاکو دوح سماں
 لا پریت محمد جس تھیں جگ دوح ہے کہانی

بھگتی رنگ

پہلا مسلمان عالم جنھے پنجاب دوح آکے سنکرت پڑھی تے ویدانت، جوگ، ششٹ،
 گیتا تے پراناں دا مطالعہ کیا البیروانی البیرونی سی جیہڑا غزنویاں دے عہد دوح کئی دیرے
 باغاں والا (ضلع جہلم) دوح رہ کے پنڈتاں کولوں سنکرت زبان سکھدا رہیا۔ البیرونی
 اپنی کتاب البند دوح لکھدا ہے کہ فیثاغورس دے فلسفے، ہندی ویدانت تے تصوف

دُشج بہوں مارے خیالوں دی سانجھ ہے۔ اوس نے سنسکرت دیاں کئی کتاباں دے عربی تے
 فارسی دُشج ترجمے دی کیتے تے مسلمان پہلی وار اُپنڈاں، یوگا تے پُراں دی تعلیم توں واقف
 ہوئے سن۔ اکبر نے مہا بھارت، رامائن تے شگھانن تیبسی دے فارسی دُشج ترجمے کردائے۔
 داراشکوہ نے اُپنڈاں دا فارسی ترجمہ سر اکبر دے نام مال کوایا۔ شیخ محمد غوث گوایاری،
 منظر جاناناں، شاہ عنایت قادری، ملّا شاہ، داراشکوہ تے ملا محسن فانی دیدانت تے یوگا
 توں چنگی طرحاں واقف سن۔ قادریہ تے چشتیہ صوفیاں نوں وی دیدانت تے وحدت وجود
 دے دچکار سانجھ دا علم ہو گیا سی۔ اک ہور گل دی گوہ گوپری ہے۔ پنجاب دیاں مسلماناں دی
 اکثریت ہندوواں توں مسلمان ہوئی سی تے ہندوواں دیاں ریتیاں رساں، لوک کہانیاں،
 تے لوک گل بات صدیاں توں اوہناں دے مزاج دا اُتھیر بن چکے سن۔ ایسے لئی اسلام
 قبول کرنے توں پھپوں دی اوہناں دا اپنے قدیم تہذیبی ورثے نال گڑھاتے نگھا سمبندھ
 قائم رہیا۔ اوہ موسیٰ تہواراں دُشج ہندوواں نال رل رل کے حصہ لیندے سن
 تے اوہناں دی طرحاں دیاہ شادی اتے درتن بھانجی دا خیال رکھدے سن۔ مسلماناں دے
 ملنگ، قلندر تے فقیر یوگیاں تے سادھواں وانگوں پنڈے اتے سواہ ملدے سن۔
 تے کفنی (سیلی)، ناد (سکھ)، کشکول (کپری) تے عامسا (ترشول) لئی پھر دے سن۔
 ناتھ یوگیاں دا کلام، گورو بابا نانک تے بھگت کبیر دیاں بانیاں اوہناں لئی کوئی
 نویں چیز نہیں سن۔ ایسے لئی پنجاب دیاں صوفی شاعران وی بڑی آزادی نال بھگتی
 دی زبان دُرتی ہے۔ اوہناں دے کلام دُشج ہر (خدا) کاہن، شام، سانول، من مہن
 (کھرتن) ست گرو، رام سمرن، اوگن، ابھاگن، یم، کنت، شوہ، پیا، پریم، سادھ،
 الکھ، انیک، اگم، انوپ، پریم نگر، پریم ساگر، لوبھ، موہ، کام، کرودھ، انکار،
 گگن، انبر، مری، انہد، مایا، سنار، آواگون، کاشی، بربدا بن دے الفاظ نظریں
 آوندے ہن۔ اسیں کجھ مثالوں دیاں گے۔

شاہ حسین کہندا ہے کہ جگ دے بھیانک سمندر نون پار کرن لتی سادھاں دے
بیڑے آتے چڑھنا پوے گا۔ سے

بھٹو ساگر ات بکھڑا ہے سادھاں دے بیڑے چڑھیے
مچھلن ہار بندے نون کہندا ہے کہ ویلا نہ ونجا، خدا نون یاد کریا کرے
راتیں سویں دیسین مھردی نون وتیں تیرا کھیڈن نال پیار چندو
کدی اٹھ رام سار چندو
سوانی نون کہندا ہے کہ تیرا اپنے محبوب شوہر نال ملاقات دا ویلا ہے تے
تون تتی میں ع

تیرے شوہر راون دی دیرائے ستی ایسے تے جاگ
اٹھ کے خدا نون یاد کر نہیں تے بازی ہار جاویں گا
اک عرض نمائی دی سنے چندنی

سرت داتا نرت دا بانا ہر ہر پٹیاون چندنی
کاہے بھوریں تے جھکھ ماریں رام مہرن بنے بازی ہاریں
بیجا ای سولن چندنی

آڈ خدا نون یاد کر لینے، فیر ایہہ ویلا ہتھ نہ آڈسی سے
آڈ کڑیے رل بھومر پاڈنی آڈ کڑے رل رام دھیاڈنی
مانے گلیاں بابل والیاں وت نہ کھیڈن دینے ماڈنی
ایہہ دنیا آواگون دی جا ہے سے

ٹاک بوجھن میں کون ہے سبھ دیکھ آواگون ہے
من اور ہے تن اور ہے من کا وسیلہ پون ہے

آواگون یا سنار چکر ہندومت دا اٹھلا تصور ہے جنہوں بعض مسلمان وی

قبول کر لیا سی۔ بہیر رانجھے دی کہانی وچ رانجھا کہندا ہے۔

”میرا تیرا پیار ازل توں ہے۔ ساڈیاں ہتھیاں دیاں رکھاواں ایہو ای

دُسیاں ہن“

بہیر آکھیا ”اے رانجھے! وچ دس کھاں میرا تیرا آپے وچ کیکہ سمبندھ ہے؟“

رانجھا بولیا ”جدوں میں راجہ اندر کول ساں اودوں توں او تھے اپرا سا میں،

میں ناما بند بن گیا تے توں میری سوانی گور کھاں سا میں،

جدوں میں رادھے کشن ساں اوس ویلے توں پرکھ بھان دی دھی سا میں،

پھر میں تخت ہزارے وچ رانجھیاں دے گھر جمیا تے توں مہر چوچک دے

گھر جنم لیا۔“

ایسے کہانی وچ آکھیا گیا ہے:

”خود رسول پاک جج وچ شامل ہوئے سن تے برہانے سا بنان لگوئے سن۔“

شاہ حسین کہندا ہے

آپے ایک ایک کہا دے صاحب ہے بہہ رنگی

کہے حسین سہاگن سانی جو شوہ دے رنگے رنگی

پنجاب بھوتال (پنج حواس ظاہری تے پنج باطنی) دا ذکر ایویں کردا ہے

پنجاب ندیاں دے منہ آویں کیکہ دوش جہانے توں

دارو لایا لگدا نامیں کھپنی ہاں ویدیا نے توں

ہندی دیو مالا وچ موت دا دیوتا ایم (مجوسیاں دا ہم یا جمشید) ہے جہڑا موت توں

مگروں حساب کتاب لیندا ہے۔ شاہ حسین ہے

تیرے سرتے خم سازش کردا بھانویں توں جان نہ جان
ساڈھے تن ہتھ ملکہ ساڈا ایدی توں تان نہ تان

اڈیا بھور ہویا پردیسی اگے راہ اگم دا
بنتھال میرا شوہ رجھایا تنہاں نہیں بھوخم دا
دنیا چار دیہاڑیاں دی گوڑی کھنڈ ہے، سواہ دے سریر دا کہیہ بھروسہ ہے
گوڑی دنیا گوڑ پارا جیوں موتی شبنم دا
کہے حسین فقیر سائیں دا چھوڑ سریر بھسم دا
ست گرتے لوک لاج دی مر جادا (سماج تے خاندان دا شرم لحاظ) دیاں
ترکیباں بھگت کویاں عام درتیاں ہن۔ شاہ حسین سے
تسیں مھئی نہ بھلو کائی جے میں بھلیاں
پریم پیالہ ست گرتے والا پوت ہی میں بھلیاں

لوک لاج کی مر جادا ڈال سجنے ول چلیاں
کہے حسین فقیر سائیں دا نام تیرے میں بھلیاں
کئی مصرعے پورے دے پورے بھگت کویاں دے رنگ دینج ہن
ساجن قمرے رو سڑے موہے آدر کرے نہ کوئے
دردور کرن سہیلیاں میں تر تر تہا کوں توئے

جہاں دیکھو تنہاں کپٹ ہے کہوں نہ پیو چہین
دغا باز سنسار تے گوشہ پکڑ حسین

بُلمھے شاہ وِج بھگتی رنگ ہوروی گُوڑھا ہو گیا ہے ے

لنکا چڑھ کے ناد بجا سبو

لنکا رام کولوں لٹوایو

ہزاکش قطعہ بہشت بنا یو

اوہ وِج دروازے ماریائی

رہو رہو او عشقا ماریائی

کہو کس نوں پار اتاریائی

ستیا دہسر لئی بے چاری

تد سنوت نے لنکا ساڑی

راونے دی سب ڈھاہ اٹاری

اڈرک راونے ماریائی

رہو رہو او عشقا ماریائی !

کہو کس نوں پار اتاریائی

گوپیاں نال کبیرے چج کمایا

مکھن کاہن توں لٹوایا

راجے کتسے نوں پکڑ منگایا

بودیں پکڑ پچھاڑیائی

رہو رہو او عشقا ماریائی

کہو کس نوں پار اتاریائی

رام بھگتی دے ایسے رنگ وِج کہندے ہن ے

اُلٹی گنگا بہا یورے سا دھوتی ہر درسنے پاتے

پریم کی پونی ہاتھ میں لیو گنچھ مروڑی پڑنے نہ دیکھو

گیانے کا تکلا دھیانے کا چرخا اُلٹا پھیر بھوائے

اُلٹے پاؤں پر کبھو کرن جائے تب لنکا کا بھیت اُپائے

دہسر لٹیا ہرن پھرنے باقی تب انہد ناد بجائے
 کوشن بھگتا دی زبان وچ کہیا ہے ے
 بنی کاہن اچرن بجائی

بنی والیا کاہن کہاویں
 سب دا نیک لوپ مناویں
 اکھیاں دے وچ نظر نہ آویں
 کیسی بکھڑی کھیل رچائی

بنی کاہن اچرن بجائی

کوشن دا معنی ہے 'کالا'۔ ایسے لٹی اوسنوں سانول، سانولا سلونا کہیا گیا ہے۔ پھیر
 سانول سلونا دے الفاظ محبوب دے معنے وچ ورتن لگ پئے ے
 سانول گھائل کر کے پھیر خبر نہ لئی آ تیرے عشق نچایا کر تھیا تھیا
 بلکھے شاہ عشق وچ بڈے پئے ہن۔ بھگتی رنگ وچ اوسناں دا عشق کلام ہوو
 دی ریللا ہو گیا ہے ے

سکت سکت ہو زین دہانی	ہمے پیانے پیر نہ جانی
کون کرے موہے سے دلجوئی	تام پیا میں دیتی ہوں دھروئی
دکھ جگ کے موہے پوچھن آئے	جن کے پیا پردیں سدھائے
نہ پیا آئے نہ پیا آئے	ایہہ دکھ جا کہوں کس جاتے
بلتھا شاہ گھر آ پیا ریا	اک گھڑی کو قرن گزاریا
تن من دھن جیاتیں پر واریا	ایہہ دکھ جا کہوں کس آگے
	رم رم گھاء پریم کے لاگے

رادھا دی زبانی کہندے ہن ے

صلحے شاہ میں تب بر مافی جد کی مری کاہن بجانی
بادری ہوتاں دل دھانی کھوجیاں کتول دست براتاں

مُری بان اُٹھی اُن گھاتاں
سُن کے بھل گیاں سب باتاں

ہندو دودان کہندے ہن کہ بھگتی لہر دا مٹھ بھگوت گیتا توں بھجائی جس و شح
شخصی خدا یا کرشن نال بھگتی وے سمندرہ نوں مکتی لئی ضروری اکھیا گیا ہے۔ گیتا و شح بھگتی
تے ہر میں ہر یا ہم اوست دی تعلیم موجود ہے۔ شری کرشن کہندے ہن :
"میری پناہ و شح آ کے ناریاں، دیشے، شودر تے جنم وے پانی پریم پد لوں
پالیندے ہن۔"

— "بیہڑا منکھ بھگتی یوگ نال میری سیوا کردا ہے اوہ تباں گناں توں

آزاد ہو جاندا ہے۔"

— "جس نوں آتما برہم ایکتا دا گیان ہو جاوے اوہ اپنے آپ نوں

برہم سروپ ہی کردا ہے۔"

— "میں پانی و شح رس، چن تے دیہوں و شح روشنی، دیداں و شح ادمکار، فضا

و شح آواز، مرداں و شح جہڑیاں مٹی و شح خوشبو، اگ و شح چمک، جانداراں و شح جان،

تپ کرنے والیاں دا تپ، جانداراں دا قدیم بیج دانیوں دی عقل، جلال والیاں

دا جلال ہاں۔"

دارت شاہ دی بہرتوں پتہ لگدا ہے کہ اوہ گیتا، بوگ بشتت تے بھگت پرانے

توں واقف سی، بعض شعراں و شح اوس نے گیتا وے اٹلوک نظم کر دتے ہن۔ گیتا

و شح آیلے۔

"ایہہ ساری دنیا میرے و شح انج پردئی ہے جوں دھاگے و شح منکے پرٹے

ہوندرے ہنرے

دارت شاہ سے

ملا منکیاں دی وچ اک دھاگا جیوں سرب کے بیج سما رہیا
 بھا جیوندیاں وچ ہے جان وانکوں نشہ بھنگ اینم وچ آ رہیا
 جیوں پتیریں مہندیوں رنگ رچیا تیوں جان میں جان رہ چارہیا
 جیوں رگت سریر وچ سانس اندر توں جوت میں جوت جگا رہیا
 ایچھے ویدانتاں دیاں لفظاں وچ "ہر وچ ہر" دی بہوں سوہنی شرح کیتی
 گئی ہے پھر کہندا ہے

بچ سنو ایس وچ قلبوت خاکی سچے رب نے تھاؤں بنایا
 دارت شاہ میاں ہمہ اوست جانے سرب مٹے بھگوان و سایا
 علی حیدر دی جانی جانی بھگتی دی زبان ورتی ہے
 رام لکھن کو موہن بھی ماریا توہیں دہسر توہیں تڑپ
 ہاشم شاہ جنم تے مکتی دا ذکر کرنے ہنرے

بید کتاب پڑھنے پترائی اتے جپ تپ مادھ بنا دے
 بھگوت بھیس کرن کس کارن اوہ من دا کھوٹ لوکا دے
 مورکھ جاوڑے اس دہڑے اتے او کھد جنم گوا دے
 ہاشم مکت نصیب جہاں دے سوئی درد منداں ول آوے

خواجہ غلام فرید دے کلام وچ بھگتی رنگ چوکھا ہے

مدتاں پچھے رانجھنے ملیا رب اُجڑی جھوک و سائی
 آکر کاہن دواکے دل دے سُدھ بنسی پریم بجائی

نازک تاز نگاہ بچنے دے عشوے غمروے من موہنے دے
لگڑے کارے تیر ود سے سینے پیل چھیدے پھل

سانول سلونا مارو مریلا نکھڑیا نہ ڈکھڑاس کوئی وقت ویلا

مینڈا سانول مسٹھڑا سلونا من موہنے جان وی توں

سب سُر انہد مری واپی رمز حقائق چولے

ملا مت تے قلندری

ملا مت تے قلندری دی ریت دیاں جہان دیاں توماں دی سرت تے عنان و شح
ملدی ہے۔ ملا متی تے قلندر لوک لاج توں بے پروا ہو کے آزادی دا بیون گزار دے
ہن۔ یونان دا مشہور فلسفی سقراط وی ملا متی سی۔ اوہ پاٹے پرائے پیرے لاکے بہروں تنگا
تے پیروں داہنا ایتھنز دے بازار و شح بھوندا پھر داسی تے لوکاں توں حکمت دا سبق
دیندا سی۔ کلبی اوسنوں اپنا مُرشد مندے سنے۔ کلبی دا لقب دیو جانس توں یادگار ہے
اک دیہاڑے کسے نے اوس توں پچھیا :
" اوئے توں کونے ہیں ؟"

ط : کلب عربی و شح کتے نوں کہندے ہن۔ کلبی دا مطلب ہویا کتے دانگوں ایہہ
یونانی دے لفظ CYNIC دا ترجمہ ہے۔

ادہ کچھی دُٹ کے بولیا "میں سے ماں دیو جانس گُتا۔"
 ایتھوں ادہ لقب کلبی پے گیا۔ دیو جانس کول لکڑی دا اک پیالہ سن اک دیہاٹے
 اوہنے ڈکھا کہ اک چھوہر ہبک نال پانی پی رہیا ہے۔ ایہہ دیکھ کے دیو جانس نے اپنا پیالہ وی
 سٹ دتا۔ کلبی شخصی املاک دے مخالف سن تے کہندے سن کہ امیر لوکین کھوتے ہوندے
 ہن جہڑے سونے چاندی دا بھار اپنی کند آتے لدی پھرے ہن۔ ایہہ گل یاد رکھن جوگی
 ہے کہ ساری دُنیا دے ملائی مال دولت تے شخصی املاک رکھن دی مخالفت کرے
 رہے ہن۔

ہندوواں دُٹ نامہ پنٹھ والے یوگی، نیاسی تے سادھو ملائی ہن چین دُٹ تاؤمت والے
 تے عیسائیاں دُٹ ولی فرانس دیاں چلیاں دا ایہو حال سی۔ اوہ اک تے جان مچھ کے اجہا چونے
 گزار دے سن جس توں دُنیا داراں نوں کھج آدے، دو جا اوہ رنگ نسل، وطن تے مذہب
 دے فرق نوں نہیں سن مندے تے ساریاں بندیاں نوں اکو جیہا جاندے سن۔ تیجا اوہ
 حاکماں تے امیراں نوں چکھدے سن۔ جہڑے اوہناں نوں لعنت ملائی کر دے سن۔
 سیدائے سرد اک ملائی سی جہڑا الف ننگا رندا سی، کسے نے بادشاہ اوزنگ زیب آگے
 شکایت کیتی۔ بادشاہ نے اک قاضی نوں گھلیا کہ دیکھ تے سہی گل کہیہ ہے۔ قاضی سرد کول
 گیا۔ تکدا کہیہ ہے کہ سرد بیٹھا بھنگ گھوٹ رہیا ہے۔ قاضی نوں کوڑ چڑھ گئی، تے
 نیولی دُٹ کے آکھن لگا:

"اوشے تینوں پتہ نہیں بھنگ پینی خلاق شرع ہے۔"

سرد نظر چا کے اوس دُٹوں تکیا تے بولیا:

"توں ریشمی کپڑے پائے ہوئے نہیں ایہہ وی تے خلاق شرع ہے۔"

قاضی نے جواب دتا "میرا لباس شروع ہے، ایسے ریشم و شح سو تروا تانا ہے۔"

سرد گٹک کے آکھیا "میں وی بھنگ و شح کالیاں مرچاں پایاں ہن۔"

دلی فرانسس نے پیرو اپنی بخشش لئی گناہ کرنا ضروری سمجھنے کے لئے۔ اوہ کہندے
 سن کہ زیادہ سے دل و جح آکر آجاندی ہے تے اوس نوں مان ہو جاندا ہے کہ میں
 نیک ہاں تے ضرور بخشیا جاواں گا۔ ایس لئی اوس نوں خدا دا ڈر بہو نہیں رہندا۔
 اک پاپی خدا توں ڈردا ہے تے اوس نے اپنے آپ نوں ہینا تے عاجز
 خیال کر دا ہے جس نال خدا دی رحمت جوٹس ماروی ہے تے اوہ بخشیا جاندا ہے۔ سٹا
 ایہ نکلیا کہ بخشش لئی گناہ کرنا لازمی ہے۔ راسپوٹین جیہڑا پہلی عالمگیر جنگ وچ روس
 وچ جرمناں لئی جاسوسی کر رہیا سی دلی فرانسس دا پیروسی۔ اوس نے اپنی کرامت
 نال زارینہ تے پوٹا پالیا سی۔ اوس دا ذکر کردیاں ہویاں آڈس کھلے لکھدا ہے کہ
 راسپوٹین دا ایہ خیال سی کہ گناہ کرن نال بندے وچ عاجزی تے پھپھاوا پیدا ہوندا
 ہے جیہڑا خدا نوں بہوں بھاؤندا ہے تے خدا گناہگار نوں بخش دیندا ہے۔ جرنی
 دا صوفی ماسٹر اکہارت لکھدا ہے :

”جرم تے گناہ کیتے بناں بندے دی روح وچ پختگی تے نکھا

پیدا نہیں ہو سکدا، ایسے کارن خدا گناہگاروں دا بھار اوہناں لوکاں تے
 رکھدا ہے جنہاں نوں اوس نے کوئی اچا درجہ دینا ہوے۔“

(مقالات بزرگ)

ادب وچ دوستوفسکی نے گناہ دے ایس فلسفے دی ترجمانی کیتی ہے۔ اوسدے
 قضیاں دے کردار ایس لئی جرم یا گناہ کر دے ہن تاں جے اوہ پھپھاوے دا دکھ بھوگ
 کے اپنی گناہاں دا کفارہ دے سکن۔ اوسدے ناول ’جرم و سزا‘ وچ اک توجوان
 راس کوکینی کوٹ اک بڈھی مائی نوں قتل کر دیندا ہے جس توں گمروں پھپھاوے نال

کلیدار ہندا ہے۔ اخیر اودہ اپنی محبوبہ سونیا اگے اپنا جرم منہ لیندا ہے تے اوس دے کہنے
اگتے پولیس کول جا کے اقبال کر لیندا ہے۔ سونیا اوس دے مال عمر قید دی سزا بھگت
کے ایس جرم واکفارہ دیندی ہے۔

مسلمان ملامتیہ چار چیزاں دے ترک تیاگ دی دعوت دیندے سٹے: ترک مال، ترک
جان، ترک ناموس، ترک دین۔ اوہناں ملامتیہ دی ترکیب قرآن دی اک آیت توں لئی
ہی ولا ینحافون فی اللہ لومة لائم (اودہ خدا دی راہ وٹح ملامت کرن
والیاں دی ملامت توں نہیں ڈر دے) شیخ علی مخدوم سجوری نے اپنی کتاب کشف المحجوب
وٹح ملامتیہ دے تین زبیاں دا ذکر کیتا ہے۔

(۱) جیہڑے بیک لوکین ہوندے ہن تے لوکی ایویں اوہناں دے کھور پے
جاندے ہن۔

(۲) ایہہ جان بچھ کے ایسے فعل کر دے ہن جیہڑے شریت دے خلاف ہون
تے لوکاں دے طعنے مہنے سہہ کے اپنے نفس نوں مار دے ہن۔

(۳) جیہڑے شرع دی پابندی توں اکا ہی آزاد ہو جاؤن ایہناں نوں بے قید تے بے شرع
آکھدے ہن۔

ملا عبد الرحمن نے نفحات الانس وٹح ملامتیہ نوں سلاچا ہے تے کہیا ہے کہ اودہ
ریکاری توں پکدے ہن، تے اوہناں دے عمل وٹح نیت دا خلوص ہوندا ہے۔ ملامتیہ
کہندے ہن۔

«الفقر سواد الوجه فی الدارین» (فقر دوہاں جہاناں دا

مکلا ہے)

ملامتی طریقے نوں شیخ حمدون قصار نے زور شور مال پھیلا یا سی۔ ملامتیہ اپنے آپ
نوں قلندریہ دی کہندے سٹے۔ شیخ شہاب الدین سہروردی اپنی کتاب عوارف المعارف

دش لکھدے ہن :

فَمِنْ ذَالِكِ قَوْمٌ يُسْمَوْنَ لَفَرْسِهِمْ قَلَنْدَرِيَّةٌ تَادِرَةٌ وَمَلَامَتِيَّةٌ أُخْرَى

(ایہہ کوئیں کدی تے اپنے آپ نوں ملامتیہ کہندے ہن تے کدی قلندریہ

اکھواندے ہن)

اکثر شطاری صوفیاں نے دی ایہہ ریت اپنالئی سی۔ ملتان دے جلالیہ ملائی سن، ادوہ

بھنگ پندے سن۔ مداریہ ملنگ پیروں داہنے پھر دے سن تے دم دم مدار دالوہ مار مار

کے دھمال پاؤندے سن۔ موئی سہاگ دے پیرو زمانہ بانا تے چوڑیاں پہندے سن۔ لال شہباز قلند

دے ملنگ نک وٹح نتھ تے گل وٹح کافی پاؤندے سن تے کہندے سن کہ خدا ساڈا شوہ

ہے تے اسیں اوس دیاں وہٹیاں ہاں۔ روٹنیہ مرد تے عورتاں رل کے تاڑیاں مار مار کے

نچدے سن۔ شیخ عبدالقادر جیلانی دے بھانجے شیخ احمد کبیر الرفاعی دے مرید ملائی سن۔

گوگا پیر دے الف شاہی ملنگ تے شاہ شرف بوعلی قلندر دے ملنگ پیراں وٹح گھنگھرو بنھ

کے نچدے سن۔ نوشاہیہ وٹح دی حال کھیڈن تے نچن دی ریت بہوں پرائی چلی آہی

ہے۔ مولانا جلال الدین رومی اپنے مرشد شمس تبریزی دی جدائی وٹح بے حال ہو کے ہزاراں

وٹح نچدے پھر دے سن۔ ادہناں دے پیرو مولویہ آج دی شام وٹح گھن گھیریاں پاکے نچدے

ہن۔ یورپ والے ایہناں نوں "نچن والے رویش" کہندے ہن۔ ہندوستان دے

کرشن بھگتاں وٹح نچن کاڈن دی ریت بہوں پرائی ہے۔ میراں اپنے محبوب شری کرشن

دی مورتی آگے شیخ شیخ کے جھلی ہو جاندی سی۔ مسلماناں وٹح ملامتیہ نوں تے ہندوواں

وٹح بھگتاں نوں اپنے پاپی تے گناہگار ہون دا گھنا احساس رہیا ہے اوہ اپنے آپ

نوں اپراوہی تے اوگن ہار کہندے ہن تے اپنی بخشش لئی بنتی کر دے ہن۔ ملامت دی

ریت دا وحدت وجود تے ویدانت مال گورہا سمبندھ رہیا ہے۔ خیال ایہہ سی کہ کائنات

یا سنار ذات احد یا برہم توں دکھ نہیں ایں لئی ایں دی ہر شے تے ہر بندے مال

پریم و ابندھن قائم کرنا ضروری ہے۔ ایسے پاروں ملاستی، قلندر تے پریم نیتھ والے بھگت ساریاں بندیاں نال اکو جیہا پیار کر دے سن۔ پنجابی دے سو فی ثاعراں نے ملامت تے قلندری دی ودھیاتے سہرس ترجمانی کیتی ہے۔ شاہ حسین تے بلھے شاہ دے جیون تے شاعری و ش ملامت دی ریت پوری طرحاں اگھڑا کے سامنے آوندی ہے۔

شاہ حسین شراب پی کے نچدا گاؤندا پھر داسی تے اپنے آپ نوں نماڑا تے تانا کہندا سی۔ اوس نوں اپنے گناہی ہونے دا شدید احساس ہے۔ ایسے دا اک کارن ایہہ دی ہے کہ ادہنے اپنی جوانی مذہبی علم حاصل کرنے، قرآن شریف حفظ کرنے تے عبادت و ش گزاری سی۔ اک دیہاڑے ادا گھت اوس نے لال بانا پالیا، گاؤن نچنے تے شراب پینے لگ پیا، جس نال اوسدا جرم دا احساس ہو روی کوڑا ہو گیا۔ اودہ کہندا ہے سے

تاریں دے ربا میں اوگن ہاری
سبھ ستیاں گن وقتیاں تاریں دے ربا میں اوگن ہاری

ربا میرے اوگن چت نہ دھریں
اوگن ہاری نوں کو گن نہا میں
لوں لوں عیب بھری
جیوں بھائے تیوں راکھ پیاریا
میں تیرے دوائے پڑی
کہے حسین فقیر نماڑاں عدلوں فضل کریں

اوگن ہاری نوں کو گن نہا میں بخش کریں تاں میں چھٹیاں

جیوں بجاوے تیوں راکھ پیاریا دامن تیرے میں لگیاں
 جے توں نظر مہر دی بھالیں چڑھ چبارے میں سُتیاں
 کہے حسین فقیر سائیں دا درتیرے دی میں کھتی آں
 حافظ شیرازی دی اپنے محبوب نوں کہیا سی کہ میں تیرا کتا ہاں میرے گل و ہنچ پتہ کیوں
 نہیں پاؤندا ہے

شنیدہ ام کہ سگال راقلاہ می بندی
 چرا بگر دن حافظ نمی ہی رسی
 شاہ حسین دُنیا داراں دے طعنے مہنے خوشی خوشی سہندا ہے سے
 رہیے دو نال بکن دے رہیے

لکھ لکھ بدیاں تے سو طعنے سبھو سرتے ہئیے دو
 کہندا ہے کہ ہینا تے عاجز ہو کے ہی محبوب حقیقی دا دیدار ہو سکدا ہے ۔
 پاویں دا دیدار صاحب دا فقیرا ہور وی ہیاں ہونے
 اوس نوں لوک لاج تے ننگ ناموس دی کچھ پرواہ نہیں ہے
 دُنیا والے دُنیا دا مانا تنگاں نوں ننگ منی
 نہ اسپں ننگ نہ دُنیا والے ہدی جہنی کھنی

لوکاں سُتیاں دیاں سُتیاں ہیر ہیرا گن ہونی
 اک سُتیدا لکھ سُنے میرا کیا کرے گا کوئی

راتیں درد دہیں درماندی مرنے اساڈا واہی دو
 لٹاں کھول گلے وچ پایاں میں ہیرا گن آد دی دو

بھٹھ پئی تیری چٹی چادر چنگی فقیراں دی بونی
درگاہ وٹح سہاگن سانی جو کھل کھل شیخ کھلونی

شاہ حسین نے اپنے جولاہا ہونے دا ذکر کیا ہے۔ ذات پات دے فرق کارن ساڈے
ملک وٹح شروع توں کامیاں نوں حقارت دی نظر نال دیکھیا جا رہیا ہے تے اوہناں
نووں کمینہ (کمیتیں) اصل معنی ہے کم کرن والا) کہیا گیا ہے کیونکہ اپرا دھی سماج وٹح ساڈو
تے راٹھ اوس نوں بھدے بن جیہڑا اپنے ہتھ نال کم نہ کرے تے دوجے ادس لئی
کم کرن۔ اجے وی ساڈے سماج وٹح نائی، موچی، جولاہا اکھوانا شرم دی گل ہے،
تے ایہہ لوگ اپنی محنت کشتی دا مان کرن دی جانی اپنی ذات بدلا بدلا کے راٹھ بنن
دا ترلا کرے ہن۔ ایس سماج وٹح شاہ حسین دا کھلم کھلا اپنے جولاہا ہونے دا اقرار کرنا
بڑی ہمت تے جرأت دا کم سی۔ اوہ چوہڑی بن کے کام کرودھ دی پستی نوں
جھاڑن دا ذکر وی کردا ہے

چوہڑی ہاں دربار دی

دھیان دی پھلی گیان دا جھاڑو کام کرودھ نت جھاڑ دی

اوہ ڈھوراں ڈنڈراں نوں وی اپنے توں چنگا جاندا ہے

کے حسین فقیر نماں بھلے اسان توں ڈھور

شاہ حسین نے غرضی دنیا داراں توں دور رہن لئی ملامتی دا بھیس وٹایا سی

ایس بُرے ہاں دے لوکا بُریاں کول نہ بہو دے لوکا

سلطان باہو دے کلام وٹح دی ملامت دی بیت نظر آوندی ہے

ج جیونڈیاں مَر رہناں ہووے تاں ویس فقیری لہتے ہو

جے کوئی سٹے گڈڑا گڈڑا وانگ اڑوڑی سہتے ہو

جے کوئی کڈھے کالھاں مہاں اوس نوں جی جی کہتے ہو

گلہ اُلاہما بھنڈی خواری یاروے پاروں سہیے ہو
 بابا بلھے شاہ ہک ڈاہ کے اپنے قلندر تے ملامتی ہون دا اقرار کیتا ہے س
 بلھیا عاشق ہویوں رب دا ملامت ہوئی لاکھ
 لوک کافر کافر آکھدے توں آخر آخر آکھ

بلھیا پی شراب تے کھا کباب سیٹھ بال ہڈاں دی اگ
 چوری کرتے بھن گھر رب دا اوس ٹھکان دے ٹھگ ٹھگ

بلھیا کھا حرام تے پڑھ ٹسکرانہ کر توبہ ترک ثوابوں
 چھوڑ مسیت تے پھڑکنارہ تیری چھٹی جان عبدالوں

روزے، حج، نماز فی مائے مینوں پیانے آن مھلائے
 جاں پیادیاں نجرال پیانے منطقہ نحو بستھے مھل گیاں
 اُس اُند تار و جائے روزے، حج، نماز فی مائے
 بلھے شاہ دو جیاں توں وی ملامت وی راہ اتے چلن دی مت دیندے ہن س
 چھٹی چادر لاه سٹ گڑیے پہن فقیراں دی لونی
 چھٹی چادر توں داغ لگے لگا لونی توں داغ نہ کوئی
 بلھے شاہ توں اپنے گناہگار ہون دا گھنا احساس ہے س
 عملاں دالیاں سب لنگھ گیاں رہ گئی ادگن ہاری
 ساری عمر اکھید گواٹی ادڑک بازی ہاری
 اوہ وی اپنی عاجزی دا اظہار اپنے آپ توں چوہڑی آکھ کے کردے ہن س

میں چوہڑی ہاں سچے صاحب دے دربار دی
 پیروں ننگی سروں جھنڈولی سنہیا آیا پاروں!
 تر بڑاٹ کچھ بندا ناہیں کیہہ لیاں ساروں
 میں پکڑاں پھلی حوصلہ اداواں چھٹاں مال گزاری

میں چوہڑی ہاں سچے صاحب دے دربار دی
 وارث شاہ وی اپنی نظم چوہڑی شرح اپنے آپ نوں بھنگن آکھیا ہے تے خدا
 دے آگے اپنا نیواں پن دیا ہے۔ خواجہ غلام فریدی بار بار اپنے ملامتی ہون دا
 ذکر کیتا ہے

عاشق مست مدام ملامی کہہ سجانی بن بسطامی
 آکھ انا الحق تھی منصور

حسن پرستی عین عبادت شاہد مستی صرف سعادت
 غیبت عقلمت محض حضور
 ریت فریدی پٹھڑی ساری رہندا صوم صلواتوں عاری
 رندی مشرب ہے مشہور

ادہ لوک لاج تے تنگ ناموں توں نابری کردے ہن ہ
 منہ ڈھوڑ مٹی سرپایم سارا تنگ نمود و نجایم
 کوئی چھپن نہ ویہڑے آیم ہتھوں اٹا عالم کھلدا

شاہ برسوں دے ڈوٹرام عمدہ کالھیں دی سرداری دیار
 خلعت شہر خواری دیار

خواجہ غلام فرید نے وچ دجا کے قلندری دا دعویٰ کیتا ہے۔ ایسے واک کارن

ایہ وہی ہے کہ ملتان سے بہاول پور قلندری نے گڑھ رہے ہیں۔ اور انہاں وحدت وجودی ترجمانی
قلندری نے رنگ و نوح کیتی ہے سے

اساں سو بد مست قلندر ہوں	کڈیں مسجد ہوں کڈیں مندر ہوں
کڈیں زہد عبادت گار بنوں	کڈیں فسق فجوری اندر ہوں
کڈیں درد کتھاں درمان بنوں	کتھاں مصر کتھاں کنعان بنوں
کتھاں کیچ بھنبھور داتان بنوں	کتھاں داسی شہر جلندر ہوں
کتھاں علوم ویر کنشت کتھاں	کتھے دوزخ باغ بہشت کتھاں
کتھے عاسی نیک مرشت کتھاں	کتھے گمراہ ہوں کتھے رہبر ہوں

شیخ شہاب الدین ہمدانی کہیا سی کہ ملامت تے قلندری دی ریت اگو ہے۔ دونوں
بے شرع تے بے قید ہن پر دوہاں وٹاں اک گل وافر وی ہے۔ ملامتی زہویں تے مینے
ہوندے سن تے اپنے نفس نوں مارن لئی اپنے آپ نوں کتا یا چوہڑا دی آکھ لیندے
سن پر قلندر وٹاں غیرت، وڈیائی تے دبد بے دی شان ہندی ہے۔ شاہ شرف بوعلی
قلندر کہندے ہن سے

غیرت از چشم برم روئے تو دیدن نہ دم

گوش را نیز حدیثے تو شنیدم نہ دم

گر شبے دست دہد وصلے تو از غایت شوق

تا قیامت نہ شود صبح دیدن نہ دم

اپیائے مینوں اپیائے اکھاں تے اپیائے کناں توں دی غیرت آندی

ہے۔ میں نہیں پاہندا کہ میریاں اکھاں دی تیرا کھڑا دیکھن یا میرے کتے

صا : جلندھری ناتھ دی طرف اشارہ ہے جس نے شہر جلندھر ویاسی۔

دی تیرا بول مسنونے - جے کدی کے راہیں میری تیری ملاقات ہو جائے تے میں
قیامت تک تیکر صبح نہیں ہونے دیاں گا

خواجہ غلام فرید لوں دی کے دا کوئی ڈر نہو نہیں ہے

آہن قلندر روز شب پہنچی خودی میں خود غرق
حاجت نہ صوم صلوة دی خواہش نہ حج زکوٰۃ دی

سٹ نوقہ بھٹ گھت سجادہ جامہ جاں شو پاک بہ بادہ
کردم پیرِ مغان تاکید

حافظ شیرازی قلندری دے اباں وش آکھیا سی ہے
برور میکدہ زندان قلندر باشند

کہ ستاند و دہند افسر شاہنشاہی

(شہراب خانے دے دروازے آتے ایچھے قلندر وی بیٹھے ہن بہرے
بادشاہاں لوں تاج بختدے دی ہن تے تاج کھوہ وی لیندے ہن)

دراگ تے سمانگھ دی شاعری

عالمی شاعری دے مطالعے توں ایہہ گل اگھڑ کے سامنے آندی ہے کہ دنیا جہان دیاں
توہاں دی اچھی شاعری دراگ تے تانگھ دی شاعری ہے جس وش شاعران نے اپنے سخن دی

ایہہ مضمون حافظ شیرازی توں لیا گیا ہے بے سجادہ زمین گن گرت پیر مغان گوید
کہ ساک بے خبر بنو ذراہ و رسم منزل ہا

جُدائی دے دکھ تے ملن دے شوق دے گاؤن گائے ہن۔ کے نے پچ ہی کہیا سی کہ
 ساڈے سب توں مٹھتے ریلے گیت اوہ بن جہڑے سب توں در و بھرے ہن۔ بنماں دی
 سک تے برہانے شاعری ڈچ سواد تے کھچ پیدا کیتی ہے۔ پٹراکاتے ٹیکسٹیر دے سائینٹ، سینو
 دیاں نظماں، عہد نامہ قدیم دی غزل الغزلات، میراں دیاں بھیاں، شاہ حسین، شاہ لطیف بھٹائی
 تے خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں ایسے سک تے برہا دی اگ نال دھج رہیاں ہن جہاں نوں سُن
 کے درہ منداں دے دل ڈچ پیار دا بھاسٹر بل پیندا ہے تے اکھاں ڈچ ہنجھو بھر
 آوندے ہن۔

وحدت وجود دا ذکر کر دیاں ہویاں اماں لکھیا سی کہ وجودی صوفیاں دے خیال دے
 مطابق کائنات تے خدا اک دوجے توں دکھ نہیں ہن۔ فصل (جُدائی) تے جذب (ملن) دا تصور
 کائنات تے خدا دے دھکار سمبندھ نوں بھاؤن دا اک جتن سی۔ وجودی صوفیاں کہیا کہ بندے دی
 رُوح خدا توں جدا ہو کے دنیا دے بندی خانے ڈچ پھس گئی ہے تے ایسے توں اداری مار
 کے پھر خدا تیکر پُچنے دا ترلا مار رہی ہے۔ ایسے تصور نے وجودی صوفیاں دی دراگ دی
 شاعری نوں جنم دتا سی۔ مولانا روم دی مثنوی دے پہلے شعراں ڈچ ایہہ مضمون بنسری
 دی مثال دے کے سمجھایا گیا ہے۔ بنسری دے سینے دھوں دردناک گوک فریاد نکل رہی
 ہے کیوں کہ اوہ اپنے جھل (نیتاں) توں جدا ہو چکی ہے۔ ایسے بنسری بندے دی
 رُوح ہے تے جھل عالم حقیقت ہے جہڑا اوسدا اصل وطن سی۔ پنجاب دیاں صوفی
 شاعراں نے سستی سُنوں، ہیرا بھیاں یا سوہنی مہینواں دے حوالے نال دراگ دی شاعری کیتی
 ہے۔ سستی، ہیرا یا سوہنی رُوح دیاں علامتاں ہن، جہڑیاں اپنے محبوب پتو، رانجھا یا
 مہینواں دی برہا ڈچ تڑپ رہیاں ہن۔ رُوح تے محبوب ازلی دے دراگ نوں نویں دیاہی
 ہوئی دوسٹی تے اوس دے خاند دے دھوڑے دی صورت ڈچ وی پیشے گیتا گیا ہے۔

بارسی داس حسین لکھدے ہن۔

”صوفی لٹریچر و شخ خدا نون خاوند تے روح نون نریں ویاسی دوتھی یا کچھ
کڑی دی تشبیہ دتی جاندی اے، پھر اوہناں دا دھوڑا من کے اوہناں نون بلان
دی کوشش کیتی جاندی اے۔ کدے روح اپنی چھوٹیائی کر دی اے کہ میں اوگناں
نال بھری ہوتی ہاں، میرے وچ کوئی گن نہیں جس کر کے میں اپنے خاوند
نون خوش کر سکاں“

شاہ لطیف بھٹائی تے خواجہ غلام فرید نے سستی دے دراگ بارے اجہیاں دکھ بھریاں
کانیاں لکھیاں ہن کہ ایہناں نون سنے کے پھر دی پانی ہو جاندے ہن۔ ایہناں دے کلام
وچ مارو تھل ایس مادی دنیا دی علامت بن گیا ہے جس وچ بندے دی روح رل موفی
سستی دانگوں کھل تے خوار ہو جاندی ہے۔ ہن ایس پنجابی دے صوفی شاعراں دے کلام
دچوں کچھ مثالیں دیاں گے۔

شاہ حسین دے

مینڈا دل رانجھن راول منگے
جنگل بیلے پھراں ڈھوڈینڈی رانجھن میرے سنگے
میں آیاں میرا ڈھول نہ آیا میر کوکے وچ جھنگے
راتیں دیہاں پھراں وچ جھل دے پٹرنے بولاں دے کندے
کہے حسینے فقیر نما نڑاں رانجھن ملے کت رنگے

ماٹے فی! میں کینوں آکھاں درو دھوڑے دا حال

شاہ پنجابی زبان تے اوبد لٹریچر۔

دھواں دھکھے میرے مرشد والا جاں پھولاں تال لال
 سولاں مار دوانی کیتی برہوں پیا ساڈے نیال
 دکھاں دی روٹی دکھاں دا سالن آہیں دا بالن بال
 جنگل بیلے پھراں ڈھوڈینڈی اچے نہ پائیو لال
 کے حسین فقیر نماٹراں شہ رملے تان تھیواں نہال
 دیاہی ہوتی سوانی دی اپنے خاوند، شہ (شوہ) یا کنت نال پیار دا اظہار کرن
 دی ریت پنجاب وچ بہوں پرائی ہے تے ایتھے دیاں لوک گیتاں وچ رچی دی ہوتی
 ہے۔ سوانی نون اپنے دھپڑے ہوئے شوہ دے وصال دی تانگھ رہندی ہے۔ بابا فرید
 فریدانندھی کنت نہ راویو وڈی تھی مویوس
 دھن کوکیندی گور میں تھیں شوہ نہ ملیوس

شاہ حسین ہے

کت گنت لگیں شوہ نون پیاری
 اندر تیرے گوراوت گیوئی مول نہ دتی بہاری

شہ راون دی ریت نہ جانی ایس سنجے ترناپے
 سوانی اپنی ذات نون شہ وچ کھپا دیندی ہے۔ ایس ملن دے بارے شاہ حسین
 کہندے ہن ہے

ماہی ماہی گوکدی میں آپے رانجھن ہوتی
 رانجھن رانجھن مینوں سب کوئی آکھو میر نہ آکھو کوئی
 جسے شوہ نون میں ڈھونڈ رہی ڈھونڈ لڈھا شوہ سوتی
 کہے حسین سادھاں دے ملیا نکل مٹھلے گیو ای

بابا بکھے شاہ دی محبوب ازلی لئی رانجھے دی علامت ورتی ہے سے

جائی لوک مکے نوں جانڈے

میرا رانجھن ماہی مکہ

نی میں کملی ہاں

اک رانجھا مینوں لڑیدا !

کُن نیکو نوں آگے دیاں لگیاں

نیوں نہ لگڑا چوری دا !

اک رانجھا مینوں لڑیدا !

آپ چھڑ جاندا نال مچھتے دے

سانوں کیوں بیلوں موڑی دا

اک رانجھا مینوں لڑیدا !

ایسے علامت نوں اوہ فنا فی اللہ دی کیفیت دے اظہار لئی ورتدے ہن سے

رانجھا رانجھا کر دی فی میں آپے رانجھا ہوئی

سدو فی مینوں دھیدو رانجھا ہیر نہ آکھو کوئی

رانجھا میں وٹح میں رانجھے وٹح ہور خیال نہ کوئی

میں نہیں اوہ آپ ہے اپنی آپ کرے دلجوئی

ہیر رانجھے دے ہو گئے میلے

بھلتی ہیر ڈھوڑندی بیلے

رانجھا یار بلکل وٹح کھیلے

میںوں سُدھ رہی نہ سار

عشقت دی نولوں نولیں بہار

بیر (روح) رانجھے (محبوب ازلی) دے دراک وئج کلیدی رہندی ہے سے
بلیکھے شاہ گھر رانجھن آوے میں تتی نول لے گل لالے

نال خوشی دے رینے دہاے نال خوشی دے رہتی آں

متر پیالے کارنی فی میں لوک اُلاہے یعنی آں

بلیکھے شاہ شوہ تے سوانی دیاں علامتاں وئج دی سلوک تے معرفت دے چوزہ مضمون لکھے ہن سے

بلیکھا شوہ ہے دو نہیں جہا نہیں

کوئی نہ وِسا غیر!

بلیکھا شوہ گھر اپنے آوے چوڑا بیڑا سب سہاے
گن ہوئی تال گلے لگاے نہیں روسیں نینیں رت کڑے

بلیکھا شوہ نول گھر وئج پایا

جس سانگی سانگ بنایا

لوکاں کولوں بھیت چھپایا

اوہ درس پریم دا پڑھداٹے

گر جو چاہے سو کرداٹے

شوہ دی تانگھے تے اڈیک وئج اک کافی بہوں اثر بھتی ہے سے

پانی بھر بھر گتیاں بستھے اپنی اپنی وار

اک بھر آئیاں اک بھر چلیاں اک کھلیاں بانہہ پار
 ہار حمیلاں پیان گل وچ
 باہیں چھنکے چوڑا
 کینیں بک بک چھریاں
 سب اڈنبرا گوڑا

آکے شوہ نے جھات نہ پائی ایویں گیا سنگار

عارفان لئی رُوح تے محبوب ازلی اگو کچھ ہن سے
 بلکھا شوہ اسان تھیں دکھ نہیں بن شوہ تھیں دوجا ککھ نہیں
 سر پر دکھن والی اکھ نہیں تاہیں جان جدائیاں ہندی اے
 خواجہ غلام فرید نے سستی تے پنوں دے روپ وچ رُوح تے محبوب ازلی دی جدائی
 تے کچھ دے گیت گائے ہن تے وحدت وجود دی بہوں سرس تعبیر کیتی ہے
 سوہنے یار پنل دا ہر جا عین ظہور
 اول آخر ظاہر باطن اُسا جان ظہور
 آپ بنے سلطان جہاں دا آپ بنے مزدور
 تھی مشاق پھی وچ غمکے واصل تھی مجبور
 تھی مشوق دین لٹ لئی جان کرے رنجور

رُوح محبوب ازلی نوں ملن لئی تانگھدی رہندی ہے سے

پنل آدم آکل لاوم پوم قبول دعائیں
 یار بروصل پھیر نہ آیا اجڑیاں جھوکاں جھائیں
 مارو تھل ڈوکھڑے پنڈے سہنس ہزار بلائیں

باجھ مٹھل دے پانہ کافی
 روز ازل دی ایں جگ اور جگ
 کچی پچی دے ہتھ دیکھی
 عمر وہانی کانگ اڑیندس
 کر کر یاد جن دے رلٹے
 انگن فرید دے آ ابیلا
 سو جھم نہ ہرگز راہیں
 میں بانڈی توں مائیں
 بندری سترے پائیں
 تمھڑی تک تک راہیں
 نکلن لکھ لکھ آہیں
 کر کر ناز ادائیں

درگ دی پیڑتے برہا دا ورلاپ سے
 جی گول چاہ ملاپ دی
 نین سیکتے درس دے
 مارو اکھیاں جادو
 شوخ نگاہ مرلیڑی
 گوک نہ پاپن گونجڑی
 کول ساڑ پچا لیا
 جیڑ بے کل اکھڑیاں
 دل گول تانگھ ادناول
 لائوٹ سخت اوپاہل
 ناز وچالیں پھنچل
 ظلمی زلف ولوول
 ڈال نہ ہاں کوپل پل
 گوکر کواں ول ول
 پل پل دلڑی حرم

شوہ، کنت یا ور دے ملن دی تانگھ سے

سینگیاں سرتیاں یج وچھاون
 بانھ چوڑی وُر گلے لاون
 ہک میں مُفت رہی مہجور

خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں دی حقیقت دے رنگ دج ترجمانی کریے یا مجاز
 دے روپ و نوح تعبیر کریے دوہاں صورتاں دج ایہناں دی تاثیر مال درو منداں دے
 سینے ستر کے سواہ ہو جان دے ہن تے آہیں بل بل کے نکلیاں ہن۔

لوکائی دوستی

وجودی صوفیاں دیاں اخلاقی قدران لوکائی دوستی دے آدرش توں پنکریاں ہن۔ اوہ کہندے
 ہن کہ دنیاوی ہر شے تے ہر بندے وچ اگو ذات خداوندی سمائی ہوئی ہے ایسے لئی خدا
 نال پریم کرن والا کسے شے تے کسے بندے نال نفرت نہیں کر سکدا۔ تصوف نرول پیار دا
 پنٹھ ہے تے صوفی شروع توں رواداری، صلح کل تے انسانی ہمدردی دا درس دیندے
 رہے ہن۔ اوہ نسل، رنگ، مذہب تے ذات پات دیاں بندشاں توڑ دیندے ہن۔
 تے ہر بندے نال اگو جیہا پیار کردے ہن۔ بھاویں اوہ ہندو ہوئے یا مسلمان، عیسائی
 ہوئے یا گبر اوہناں لئی کوئی فرق نہیں پیندا۔ انج تے پنجابی دے سارے صوفی شاعران نے
 لوکائی دوستی دا پالن کیتا ہے پر بابا بلیٹھے شاہ سب توں دودھ کے انسان دوست ہن جس لئی ڈاکٹر
 لاجپتی رام کرشن نے اوہناں دا شمار دنیا جہان دے وڈے صوفیاں، سنناں تے عارفان وچ
 کیتا ہے۔ ایسے اوہناں دے کلام وچوں کچھ نمونے دیاں گے۔

نہ میں مومن وچ مسیتاں نہ میں وچ کفر دیاں ریتاں

نہ میں پاک وچ پللتاں نہ میں موسیٰ نہ فرعون

بلیٹھا کیہ جاناں میں کون

... نہ میں عربی نہ لاہوری نہ میں ہندی شہر نگوری

نہ ہندو نہ ترک پشوری نہ میں ریندا وچ تدون

بلیٹھا کیہ جاناں میں کون

... اول آخر آپ کون جاناں نہ کوئی دوجا ہور بچھاناں

میتھوں ہور نہ کوئی سانا بٹھا شوہ کھڑا ہے کون

بٹھا کیہ جاناں میں کون

بندے دا دین مذہب کوئی وی ہوسے اوس وچ آپ جُدا ڈریا بیٹھا ہے

کتے ملّاں ہو بلیندے ہو

کتے سنت فرض دیندے ہو

کتے رام دہائی دیندے ہو

کتے متھے تہک لگائی دا

ہن کس تھیں آپ چھپائی دا

کتے رام داس کتے فتح محمد ایہو قدمی شور

مٹ گیا دونہاں دا جھگڑا نکلے پیا تچھ ہور

عشق حقیقی مذہب تے فرقے دی تفریق نوں مٹا دیندا ہے

بید قراناں پڑھ پڑھ تھکے بجدے کر دیاں گھس گئے متھے

نالے رب تیرتھ نہ رب لکے جسے پایا تے نور انوار

عشق دی نویوں نویں بہار

کتے شیعہ اے کتے سُنی اے

میری سب سے فارغ گئی اے

میںوں عشق ہلاکے دیندا

اوسناں دا رستہ صلح کل دا ہے

ہندو نہ ہنیں مسلمان

بھٹے نرنج تچ ابھمان

سستی ناں نہیں ہم شینعا

صلح گل کا مارگ لیا

وحدت وجود دے رنگ و شح کہندے ہن سے

بندرا بنے میں گوآں چراوے لنگا چڑھ کے ناد و جاوے

مکتے دا بنے حاجی آوے واہ وا رنگ وٹائی وا

ہن کس تھیں آپ چھپائی وا

آج کل گچھ لوگ تصوف تے موجودیت دے وچکار سانجھ دے بارے بحث کر رہے

ہن۔ اوہ کہندے ہن کہ دوہاں و شح لوکائی دوستی دا آدرش ملدا ہے، تے دوہاں و شح

انفرادیت اتے زور دتا گیا ہے۔ میرے خیال و شح ایہ سانجھ وکھالے دی ہے، ننگھی

نہیں۔ ایس گل دا نکھیرا کرن لئی ایہ حقیقت چت دھر لٹھی چاہیدی اے کہ موجودیت

دے تن پکھ ہن :

(۱) مذہبی موجودیت (کیرک گرد تے جبریل مارسل)۔

(۲) لا ادری موجودیت (مارٹن ہائی ڈوگر تے کارل جاسپرز)

(۳) ملحدانہ موجودیت (ژریے پال سائر تے اوس دے پیرو)

موجودگی دی فلسفیانہ ترکیب پہلاں کانٹ نے ورتی سی۔ اوس نے وجود تے موجودگی

Existentialism : ۱

Agnostic : ۲ ٹامس ہکسل نے ایہ ترکیب اناسک توں لئی سی۔

Existence : ۳ اناسک

Being : ۴

وٹح فرق کرنے لیتی ایک مثال دتی ہے، کہندا ہے کہ فرض کرو میرے کول دس ڈالر ہن، دس ڈال
 ڈالراں دا وجود کتے وی ہو سکدا ہے۔ دس ڈالر کسے بنک وٹح یا کسی ہور بندے دے
 کھیسے وٹح وی ہو سکدے ہن۔ ایہناں دس ڈالراں دے وجود دا میرے نال کوئی شخص
 سمبندھ نہیں۔ پر جہڑے دس ڈالر میرے کھیسے وٹح ہن اوہناں دی موجودگی دا میری ذات
 تے میرے جذبات نال گڑھا سمبندھ ہے تے میرے لئی اوہناں وٹح نولکلے معنے پیدا ہو گئے
 ہن کیونکہ میں اوہناں توں کوئی کپڑا خرید سکدا ہاں یا کھانا کھا سکدا ہاں۔ ایہوں پتہ
 لگا کہ دس ڈالراں دے وجود نال تے میرا کوئی سمبندھ نہیں پر ایہناں دی موجودگی نال میرا
 ذاتی جذباتی سمبندھ ہے۔ ایسے لئی کیرک گرد نے کہیا کہ میرے لئی خدا دا وجود کوئی معنے
 نہیں رکھدا سگوں اوسدی موجودگی نال ہی میرا ذاتی رشتہ قائم ہو سکدا ہے۔ ایہہ گل یاد رکھن
 جوگی ہے کہ صوفی خدا نال ذاتی رشتہ قائم کرنے دا ترلا نہیں کردا نہ اپنے آپ توں خدا توں
 دکھ جاندا ہے۔ اوہنوں تے ایسے گل دا عرفان ہوندا ہے کہ اوہ خدا دے گل دا اک جز ہے
 تے اوسے سمندر دا اک قطرہ ہے۔ ایہہ قطرہ فیر سمندر وٹح کھپ کے سمندر ہو جاندا ہے
 سمبندھ تے اوہناں چیزاں وٹح ہوندا ہے جہڑیاں اک دوجے توں دکھو دکھ ہوں۔ موجودی
 کہندے ہن کہ بندے دی اپنی شخصیت یا ذات ہر حال وٹح قائم رہندی ہے۔ صوفی
 اپنی ذات توں خدا وٹح فنا کر کے اپنی ہستی توں مٹا دیندے ہن۔ دوجی گل ایہہ ہے کہ صوفیاں
 دی لوکائی دوستی تے موجودیاں دی انسان پسندی وٹح فرق ہے۔ ہاڈا گرتے اوسدے شاگرد
 تیں پال سارتر نے کہیا ہے کہ ”ساڈی انسان پسندی دا مطلب ایہہ ہے کہ بندہ اوسے
 قانون دا پابند ہے جہڑا اوہ آپ بناوے تے اوسے گل توں نیکی مندا ہے جہڑی اوسدی
 اپنی ذات لئی نیکی ہووے، دوجیاں لفظاں وٹح چچ اوہ ہے جس توں میں سچ سمجھان تے
 نیکی اوہ ہے جس توں میں نیکی آکھاں!“ اوہ بندا جہڑا اپنی ذات توں تے اپنی رائے توں
 ہر شے دی کسوٹی سمجھدا ہے کسے آدرش دا پالن نہیں کر سکدا۔ لوکائی دوستی ایہہ ہے

کہ آدمی اپنے مفادوں کو دوجہاں سے مفاد آتے قربان کر دیوے۔ لوکائی دوستی و آدرش ایثار
 بے نفسی، بے غرضی تے قربانی آتے اُسا ریا گیا ہے۔ جیہڑا موجودی ایسے گل آتے اُڑ جاتے
 کہ میں اپنے لئے آپ اخلاقی قدرالے پیدا کروا ہاں تے میں کسی ہور اخلاقی آدرش واپا بند
 نہیں ہاں، اوس کو لوں انسانی ہمدردی یا خدمت خلق دی آس نہیں رکھی جاسکدی کیونکہ
 لوکائی دوستی و اخلاقی آدرش صدیاں توں چلیا آ رہیا ہے تے کسے موجودی دی ذاتی
 رائے یا پسندنا پسند توں بہوں اُچا ہے۔ سچی انفرادیت ایہہ نہیں کہ آدمی اپنی ذات توں
 ساری کائنات دا دھرا سمجھن لگ پوے، سگوں ایہہ ہے کہ اوہ اپنی ذات و شجہ چھٹے
 ہوئے گناں توں پوری طرحاں اُجاگر کر کے اوہناں توں سماج دے سدھار لئی وقف کر
 دیوے۔ ایسے طرحاں سچی لوکائی دوستی ایہہ نہیں کہ تیرے پال سا تر دے بقول "میں
 جیہڑا کم کروا ہاں ساری نوع انسان اوس و شجہ میری شریک ہوندی ہے" سچی لوکائی
 دوستی ذاتی غرض توں سماج دی غرض تے ذاتی مفاد توں سماج دے مفاد دی بھینٹ
 کرنے دا نام ہے۔ ایسے پکھوں تصوف موجودیت توں زیادہ مارکسیت سے قریب ہے۔
 صوفی اپنی ذات توں خدا دی ذات و شجہ فنا کر دیندا ہے تے مارکسی اپنی ذاتی غرض تے
 مفاد توں سماج دے مفاد و شجہ کھپا دیندا ہے۔ صوفی لوکائی دوستی واپر چار زبانی کلامی کردا ہے
 تے مارکسی ایسے آدرش توں عملی صورت دین لئی سردھار دی بازی لا دیندا ہے۔

لوگس

لوگس (معنی: کلمہ، لفظ) دا تصور قدیم یونانی فلسفیاں توں یادگار ہے جیہڑے ایسے
 توں کائنات تے خدا دے وچکار اک ضروری واسطہ سمجھدے سٹ تے جس دے بغیر کائنات
 توں پیدا نہیں سی کیتا جاسکدا۔ ہیراکلیٹس نے ایسے توں عقل کل دے معنی و شجہ ورتیا

تے انا کا غور سے نے اسے نون عقل اول آکھیا جہڑی کائنات وچ تناسب نون برقرار رکھدی
ہے۔ فلو تے نون فلاطونیاں نے اسے نون کائنات دی تخلیق دا سبب آکھیا۔ اسے تصور نون
منصور حلاج نے ھو ھو وانا نام دتا تے شیخ اکبر ابن عربی نے حقیقت الحقائق یا حقیقت
محمدیہ کر کے لکھاریا۔ منصور حلاج اسماعیلی سی تے ایہ عقیدہ رکھدا سی کہ رام وچ خدا دی
ذات حلول کر جاندی ہے۔ ہندوستان دی ریاست کر دیاں ہویاں اوہ اوتار دے تصور نون دی
واقف ہو چکاسی۔ اسے دا حلول یا اوتار دا خیال وحدت وجود دی اک صورت ہے۔ اوہ
کہندا ہے کہ خدا نے آدم دے بت وچ پھوک مار کے اپنی روح اسے وچ رلا دتی سی۔ ایسے
خیال دے تحت بعض وجودی صوفیاں نے جناب رسالت مآب نون دی خدا دا درجہ دے
دتا تے کہیا کہ احد (خدا) میم دا پروردہ پاکے احمد وچ ظاہر ہویا سی جنہاں لئی ایہ ساری کائنات
تخلیق کیتی گئی سی۔ ایہ مضمون پنجابی دے صوفی شاعران بار بار پیش کیتا ہے۔ اسے کجھ
ونگی دے شعر لکھاں گے۔ بلیھے تاہ کہندے ہن ے

احد احمد وچ فرق نہ بلیھتیا اک زتی بھر مروڑی دا
اک رانجھا مینوں لوڑیدا

بے حد رموال و سدانی ڈھولن ماہی
میم دے اوہلے و سدانی ڈھولن ماہی

جو رنگ رنگیا گوڑھا رنگیا مُرشد والی لالی او یار
احد وچوں احمد ہویا وچوں میم نکالی او یار

کارن پیت پیت بنے آیا

میم دا گھنگھٹ مکھ پریا
 احد تے احمد نام دھرایا
 سر چھتر بھلے لولاکی دا
 کیوں اوہلے بہہ کے جھاکیدا
 ایہ پردہ کس تھیں راکھیدا
 کُنن کہا فیکون کہا
 بے چونی سے چون بنایا
 احد دے وش میم رلایا
 تان کیتا ایڈ پسارا

اوہ علی البیہ وانگول حضرت علیؑ نون وی خدا کہندے ہن۔ بعض اسماعیلیاں نے
 تے حضرت علیؑ نون ویشو دا اوتار بنا دتاسی۔

گر اللہ آپ کہیندا اے
 گر علیؑ نبیؑ ہو بہندا اے
 گھر ہرے دل وش ریہندا اے
 ادہ خالی بھانڈے بھروا اے

علیؑ حیدر کہندے ہن ے

سوہنا میم دی چادر پہن کے جی کہا زلفاندا گھنگھٹ گھٹ آیا
 علیؑ حیدر اوہا یار پیارا ہن احمد بن کے وت آیا

طاہر اقبال ے نگاہ عاشق کی دیکھ لیتی ہے پردہ میم کو اٹھا کر
 دیارِ شرب میں جا کے بیٹھیں وہ لاکھ منہ کو چھپا چھپا کر

الف احمد و فتح ميم وا گنگھٹ چھپن چھوت دراز تھيا
اکو نقطہ وحدت والا جنبش کھا دراز تھيا

جوئے نام احد و فتح احمد ایسے آپ بھی مکھ دکھاوندانی
جے سب کچھ روشن دینہ توں حیدر فرق او تھے دھپ چھاوندانی
خواجہ غلام فریدوی احد تے احمد و فتح فرق نہیں کرے ے

احد تے احمد فرق نہ کوئی واحد ذات صفات نہیں
حُسن پرستی تے میخواری سادھی صوم صلوة نہیں
صوفیاں و فتح منصور حلاج و اعلول و تصور ایسے لئی دی مقبول ہو یا کسی کہ ادہ منصور دی
دروناک موت توں بیوں متاثر ہوئے سن ، تے اوسنوں شہید سمجھدے سن ۔ ادہ کہندے
سن کہ منصور نے انا الحق کہہ کے وحدت وجود دا راز فاش کر دتا سی جس لئی اوس توں
سولی اُتے گڈ دتا گیا سی صوفی وحدت وجود دے حوالے نال منصور و ذکر کرے رہے سن۔
خواجہ غلام فریدے

سارے جگ و فتح ہک میں رہ گئی ناتوئی نہ اونی
بھیا منصور فریدے ہمیشہ جیں اے راز لہرائی

بلھے شاہ ے

آپ اشارہ اکھ دا کیتا تال مدھو منصور نے پیتا
سولی چڑھ کے ورن کیتا ہو یا عشق کمال !

ایس نہیں دی اُلٹی چال

اولیاء منصور کہا دے رمز انا الحق آپ بتا دے
آپے آپ نوں سولی چڑھاوے تے کول کھلو کے ہندانی

بُلّھے شاہ انا الحق سے رنگ و رخ اپنے فنا فی اللہ ہونے کا ذکر کر دے ہن سے
ہن انا اللہ آکھ کے تم کرو دعائیں

پیا ای سب ہو گیا عبد اللہ ناہیں
کھے دی موت آتے انا اللہ پڑھیا جاندا ہے۔ بُلّھے شاہ کہندے ہن کہ عبد اللہ
بُلّھے شاہ (اصل نام) تے مر کے محبوب حقیقی دی ذات و رخ فنا ہو گیا ہے ایسے لئی
ہیں انا اللہ پڑھ کے اس لئی دعا کرو۔

ریا کاری دی مخالفت

پرانے زمانے وے بادشاہ اپنے ملک وے سب توں وڈے پروہت دی ہونے
سے۔ مصر دا فرعون، ایران دا کسری، چین دا خاقان، رومہ دا قیصر تے جاپان دا
بکاؤو کہندے سن کہ ایسے دیوتا ہاں لو کافی نوں ساڈی پوجا کرنی چاہیدی ہے۔ ہندی
ونڈیاں مذہبی ریتاں رسال نوں ادا کرن لئی پروہتاں دی اک دھر بن گئی جس وے
بندھ بادشاہ یا وڈے پروہت نال گورھا تے نکھا ہو گیا۔ ایہہ پروہت لو کافی نوں
کھدے سن کہ بادشاہ دا حکم منسا اصل و رخ خدا دے حکم دی تعمیل ہے ایسے لئی بادشاہ توں
بری خدا توں نا بری ہے۔ ایسے طرحاں تخت تے مندر واس بندھ پکا پیدا ہو گیا۔ بادشاہاں
سے سہرا تے پروہت تاج رکھدے سن تے بادشاہ پروہتاں نوں دولتیاں بخشدے سن۔
دشاہاں تے پروہتاں دا ایہہ گورمتا صدیاں تک قائم رہیا تے مذہب وے نام تے حاکم
وے پروہت چلنے چڑھے اڈاوندے رہے۔ ایسے گورمتے نوں سوچھواناں نے تاڑ لیا تے
سیا کہ حاکم تے پروہت زل کے اکاس دیل دی طرحاں لو کافی دا رس چوس رہے ہن۔
لام و رخ پیشہ ور علماء و اکوفی وجود نہیں سی۔ شروع شروع و رخ پڑھے لکھے مسلمان امامت کراوند
نہ پر جردوں دنیا داراں تخت تے تاج اے قبضہ کر لیا اوہناں بعض خود غرض تے مطلب پست

ملوانیاں نوں اپنے مال رلا لیا۔ ایہہ درباری ملوانے لوکاں نوں اکھدے سن کہ بادشاہ خدا دا
 نائب ہوندا ہے ایسے لئی اوس دی اطاعت ہر مومن آتے فرض ہے۔ ایسے دے وصلے و شح
 بادشاہ اوہناں نوں کالا مال کرے سن۔ صوفی ایہناں دین فروش ملوانیاں نوں نکھد دے سن۔
 تے ملوانے اوہناں دے کھدے پئے رہندے سن۔ صوفی تے ملان دا ایہہ ٹاکرا صدیاں تک جاری
 رہیا۔ ملوانیاں دا دوس لگاتے اوہناں منصور حلاج، شیخ شہاب الدین بہروردی مقبول،
 سیدی مولہ تے سعیدائے سرمد جیہاں صوفیاں نوں قتل کرا دتا۔ صوفی وی اوہناں دے لگاندے
 لاہندے رہے تے اوہناں دے لوجھ لالچ تے بگلا بھگت چلنے آتے پھکراں کر دے رہے۔
 صوفیاں نے کہا کہ ملوانے مذہب دی ظاہری پابندی تے کر دے ہن پر مذہب دی روح
 توں دور ہو چکے ہن۔ اوہناں لئی حسن اخلاق، خدمتِ خلق، بے نفسی تے ایثار ہی مذہب
 دی اصل روح ہے۔ باطن دی صفائی دے بنا کوئی بندہ با مذہب تے نیک نہیں
 اکھوا سکدا بھادویں اوہ کتنی ہی عبادت کرا رہوے۔ دل دی ملیتی نہ جائے تے
 ظاہری مذہبی رسماں ادا کرن دا کچھ فائدہ نہیں ہوندا۔ ایسے پکھوں فارسی تے پنجابی
 دے صوفی شاخاں ریاکار ملوانیاں، زاہدان تے مشائخ نوں زخ کے چکھیا ہے۔
 سلطان باہو تصوف دی شرعی ریت نال سمبندھ رکھدے ہن۔ اوہناں دی
 ملوانیاں دے لوجھ لالچ نوں نکھدیا ہے

پڑھ پڑھ حافظ کرن تکبر ملان کرن وڈیاتی ہو
 گلیاں دے و شح پھرنے نمائے بغل کتاباں چاتی ہو
 جتھے دکھین ہنگا چوکھا اوتھے پڑھنے کلام سوانی ہو
 دوہیں جہانیں مسٹھے باہو جہان کھادی ویچ کمانی ہو

دا : انہاں نوں بلال الدین خلجی نے قتل کرایا سی

کہندے ہن ملان جتھے چنگیاں چو پڑیاں ویکھدے ہن اوتھے ڈھڈھہر کے بہہ بانٹے ہن۔ ۴
 زاہد عابد آن نوائے جتھے ٹکڑا دیکھے تھدا ہو
 سلطان باہو فرماندے ہن کہ عشق حقیقی دے بنا سلوک دیاں منزلاں نہیں ماریاں
 جاسکدیاں۔ زبانی کلامی ورد و وظائف کرن دا کوئی فائدہ نہیں ہے
 زبانی کلمہ ہر کوئی آکھے دل دا پڑھدا کوئی ہو
 جتھے کلمہ دل دا پڑھئے اوتھے جیسے ملے نہ ڈھوئی ہو
 دل دا کلمہ عاشق پڑھدے کہیہ جانن یار گلوی ہو
 کلمہ یار پڑھایا باہو یں سدا سہاگن ہوئی ہو
 بلھے شاہ وی ریاکار ملوانیاں نوں ٹوکاں تے کڑے کیتے ہن ہے

ایویں متھاز میں کھاسیدا	لما پا محراب و کھاسیدا
کدی حاجی بن بن آئے جی	گل نیلے جامے پائے جی
جج ویش ٹکے لے کھائے جی	بھلا ایہہ گل کہنوں بھائے جی

ملان قاضی سانوں راہ بتاون دین بھرم دے پھیرے
 ایہہ تاں ٹھگ جگت دے جیا لاون جہاں چو پھیرے

عمر گوانی وش مسیتی	اندر بھریا ناں بلیتی
کدے نماز توحید نہ نیستی	ہن کی کرنا میں شور پکار

حافظ شیرازی دا شعر ہے

واعظاں کیں جلوہ بر محراب و منبر می کنند

پھول بخلوت می روند آل کار دیکر می کنند

داغظ چہڑے منبر اتے جلوے دکھانے ہن اندر خانے ہور ناں کیاں
 دُح رُتھے رہندے ہن

بگتے شاہ وی چکھت دا وی کوئی جواب نہیں ہے

اُچیاں بانگاں چاہنگاں ماریں	پڑھ پڑھ نقل نماز گزاریں
کیا تینوں حرص خوار...	منبر تے چڑھ کے وعظ پکاریں
کھانا شک شے دا کھاویں	پڑھ پڑھ مسئلے روز سناویں
اندر کھوٹ باہر سچیاں	دسیں ہورتے ہور کماویں

آخری لفظ

مغرب و شح تصوف نول 'سدا حق فلسفہ' کہندے ہن مطلب ایہہ ہے کہ
دوج فلسفے تے بدلے رہندے ہن پر تصوف شروع توں قائم ہے تے آخر
تیکر دائم رہوے گا۔ ایہہ گل اسیں وحدت وجود دے باسے ہی کہہ سکدے ہاں۔
سچ چھو تے وحدت وجود ہی تصوف دا اڈھلا تصور ہے جیہڑا دنیا جہان دیاں
قوماں و شح کسے نہ کے صورت و شح موجود رہیا ہے۔ اسیں کہہ چکے ہاں کہ وحدت وجود
توں لوکائی دوستی دا آدرش 'سنگریا سی'۔ ایسے آدرش دے کارن دنیا بھر دیاں
سوجھواناں، داناں، ڈوکیاں، لکھاریاں، صوفیاں تے بھگتاں دی شاعری تے
لکھت و شح نگینی، کھیج تریہہ سہی ہندی رہی ہے۔ اناج کل دے نویں سماج و شح
وی لوکائی دے سچے مٹر اسیں آدرش نول عملی شکل دوان دا جتن کر رہے ہن
ساڈے نیاں و شح لوکائی دوستی دے آدرش پاروں ہی تصوف نول 'سدا حق فلسفہ'
کہیا جاسکدا ہے۔ ایسے پھیوں پنجابی دی صوفیانہ شاعری جس و شح دنیا دیاں
تین و دیاں ریتاں، یونانی اشراق، ہندی ویدانت تے مسلماناں
دے تصوف دا جوڑ میل ہویا ہے۔ ہر دھیاتی رہوے گی تے اسیں دیاں
تھناں وچوں پیار محبت دے دودھ دیاں دھاراں سدا وگیاں رہن گیان۔

SELECTED BIBLIOGRAPHY

1. The Continent of Circe. Nirad C. Chaudhary
2. Early India and Pakistan. Sir Mortimer Wheeler
3. The Birth of Indian Civilization. Raymond Allchin
4. Sind. H.J. Lambrick
5. A Guide to Taxila. John Marshall
6. Our Cultural Heritage. Ishwara Topa
7. A Dictionary of Indian History. S. Bhattacharya
8. Buddhist India. Rays Davids
9. Indian Philosophy. Radhakrishnan
10. Cults, Customs and Superstitions of India. J.C. Oman
11. Indian Myth and Legend. D.A. Mackenzie
12. Hindu Mythology. W.J. Wilkins
13. Races and Cultures of India. D.M. Majumdar
14. Religion and Folklore of Northern India. Willian Crook
15. What Happened in History Gordon Child
16. Influence of Islam on Indian Culture. Tarachand
17. A History of Sanskrit Literature. A.A. McDonell
18. Early Greek Philosophy. John Burnet
19. A History of Western Philosophy. B. Russell
20. Enneads. Plotinus
21. Legacy of India. G.T. Garret.
22. Francis and and Grigory. Aldous Huxley
23. Punjabi Sufi Poets. Lajwanti Rama Krishana
24. Punjabi Literature. Serebryakov

25. Later Mughal History of the Punjab. H.R. Gupta
 26. A History of the Sikhs. J.D. Cunningham
 27. Punjab under the Mughals. M. Akbar
 28. Existentialism and Modern Predicament F. H. Heineman

کتابیات

اُردو

- ۱۲ :- سکینتہ الاولیاء - داراشکوہ
 ۱۳ :- دبستان المذاہب - ملا محسن فانی
 ۱۴ :- تاریخ الحکماء - قفطی
 ۱۵ :- وفیاء الاعیان - ابن خلدون
 ۱۶ :- عوارف المعارف - شیخ شہاب الدین سہروردی
 ۱۶ :- مقدمہ - ابن خلدون
 ۱۸ :- نفحات الانس - عبدالرحمن جامی
 ۱۹ :- رود کوثر - امیر اکرام
 ۲۰ :- سیر المتاخرین - سید غلام حسین
 ۲۱ :- آئین اکبری - علامی ابو الفضل
 ۲۲ :- خلاصۃ التواریخ - سبحان رائے بٹالوی
 ۲۳ :- مآثر الامراء - شہنواز خان
 ۲۴ :- اقبال نامہ - جلد اول
 ۲۵ :- دانش نامہ علانی - ابن سینا
- ۱ :- ترجمان قرآن - ابوالکلام آزاد
 ۲ :- کلام نانک - جیت سنگھ ستیل
 ۳ :- گیتا - ترجمہ و حواشی جانی داس مہرہ
 ۴ :- کتاب الطوائف حسین بن منصور حلاج
 ۵ :- فصوص الحکم - شیخ اکبر محی الدین ابن العربی
 ۶ :- احیاء العلوم - الغزالی
 ۷ :- مثنوی مولانا روم - جلال الدین رومی
 ۸ :- ترجمان الاشواق - شیخ اکبر محی الدین ابن العربی
 ۹ :- حکمت الاشراق - شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول
 ۱۰ :- دیوان - حافظ شیرازی
 ۱۱ :- کشف المحجوب - شیخ علی مخدوم جوہری

سادیاں، ہور کتاباں

مدھلی لفظالی	(ادھانی ہزار مدھلی لفظ)
قائد اعظم دی وار	(رزمیہ نظم)
جٹ دی کھرتوت	(ناول)
اکبر کہانیاں	(کہانیاں)
وحدت الوجود تے پنجابی شاعری	(پرکھ پڑچول)
بول مٹی دیا بادیا	(ڈرامے)
ٹیکسلا	(تاریخ)
جزیرہ	(ڈرامہ)
اکھیا بابا فرید نے	(کلام تے پرکھ پڑچول)
گنج شریف	(نوشتہ گنج بخش جہاں کلام)
ڈرامے (مینریازی)	
کہندا سائیں	(کلام تے پرکھ پڑچول)

8322